

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER S No	DUE DTATE	SIGNATURE

THE NĀTYASĀSTRA

ASCRIBED TO BHARATA-MUNI

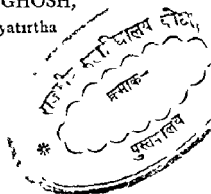
Volume II (Ch XXVIII-XXXVI)

*The original Sanskrit text edited with Introduction and
Various Readings from MSS and printed texts*

by

MANOMOHAN GHOSH,

M A , Ph D , Kāvya-tīrtha

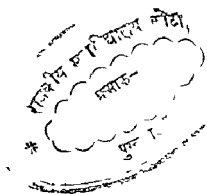

ASIATIC SOCIETY
1 Park Street, Calcutta
1956

भरतमुनि-प्रणीतम्
नाट्यशास्त्रम्

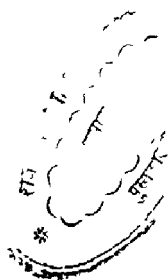
(तस्याष्टाविंशत्यायादारभ्य षट्त्रिंशत्यायान्तो
द्वितीयो भाग)

एतत् पुस्तक पाठान्तरे संयोजित सशोधितं च
एम ए-पी-एड्च्-डि-उपाधिकेन काव्यतीर्थेन
श्रीमनोमोहन-घोषेण

१९५६

इशाब्दे कलिकातायाम् आसियाटिक-सोसाइटिना
प्रकाशितम्

Printed by KALIDAS MUNSHI at the Pooran Press,
21, Balaram Ghosh Street,
Calcutta-1

P R E F A C E

For reasons stated in the Introduction, it has been thought advisable to bring out volume II of the text earlier. The translation of the present volume is being printed. Volume I will follow.

The task of editing this part of the *Nāṭyaśāstra*, especially its chapters XXIX-XXXIII, has by no means been a very easy one. In spite of the most patient study for a long time of different materials the preparation of this volume has been full of difficulties.

The editor is now happy that this extremely difficult work has at last been completed, and a rough path has been made in the most inaccessible part of the *Nāṭyaśāstra*. Volume I will contain a glossary of difficult words including all technical terms occurring in the entire text.

In the preparation of this volume as in the case of volume I of the translation of the *Nāṭyaśāstra*, I have been greatly helped by Professor S. K. De who kindly placed his manuscript of the unpublished portion of the *Abhinavabhāratī* at my disposal. The authorities of the Central Library, Baroda should also be thanked for supplying me with a copy of the manuscript of Abhinavā's commentary on Chapter XXVIII of the *Nāṭyaśāstra*. In printing the present volume I have received the unfailing courtesy from the present General Secretary Dr. M. L. Roy Chaudhuri, and the Acting Librarian Sri Sibdas Chaudhuri. The co-operation of the Pooran Press also, in this connection deserves to be specially mentioned.

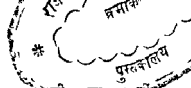
Calcutta

1156

Manomohan Ghosh

निवेदनम्

इतो नवतिवर्षात् प्राग् विद्वद्भिः निश्चेतुमशकमसीत् काव्य-सम्भूत-
 नृत्तादि-शास्त्राणां टीकासु तत्तच्छास्त्रोप-प्रकरण-ग्रन्थेषु च उल्लिखितस्य नाट्य-
 शास्त्रस्य किञ्चित् पुस्तकम् उपलभ्यते न वेति । विरल-प्रचारतया हेत्वतरा-
 चापि भरत-प्रणीतमेतच्छास्त्रं तदानीं लुप्तकरूपमेवासीत् । १८६५ इशाब्दे
 दशरूपकसम्भारको हल्-(F. Edward Hall) महोदयः सौभाग्यवशादस्य
 शास्त्रस्य पुस्तकमेकं लब्ध्वा तस्य अध्यायचतुष्टयं (१८-२०, ३४) स्वग्रन्थान्ते
 योजितवान् । किन्तु समग्रं नाट्यशास्त्रं प्रकाशतां निनीपोरपि सकल्प-
 असुलभप्रतीकान्तरस्य नवलब्धपुस्तकस्य पाठानां बहुशः खण्डिततया
 सिद्धिगौरव न प्राप । पश्चात् क्रमशोऽन्यान्यपि पुस्तकानि तदन्वेषणपरैरासा-
 दितानि । एतान्यवलम्ब्य अस्य शास्त्रस्य कतिचिदध्याया विद्वद्भिः सस्कृता
 प्रचारिताश्च । अथ १८९४ इशाब्दे मुम्बयीनगर्यां शिवदत्त-काशीनाथपाण्डुरङ्ग-
 परवनामानौ पण्डितवर्यौ समग्रं नाट्यशास्त्रं प्रकाश्यमनयताम् । ततो
 वर्षचतुष्टयादनन्तरं प्रोसे-(J Giosset) नाम्ना फ्रांसी-विद्वद्वरेण अस्य
 शास्त्रस्य आदिप्रमध्यायचतुर्दशकं पाठान्तरादिभिः सह सस्कृत्य रोमकाक्षर-
 मुद्रापितम् । सुलभेष्वपि एतादृशेषु पुस्तकेषु प्रायशो दुरुहत्वाद् एतच्छास्त्रस्या-
 लोचने अध्येतृणां वल्लघानुत्साहः सुचिरं न पर्यलक्ष्यत । १९२६ इशाब्दे
 अभिनवभारत्या समलकृतस्य विद्वद्वरेण श्रीरामकृष्ण-कविना सस्कृतस्य नाट्य-
 शास्त्रप्रथमभागस्य प्रकाशादनन्तरम् इदं शास्त्रं प्रति विदुषां पुनरपि महत्
 कौतूहलं सञ्जातम् । १९२९ इशाब्दे काशी-संस्कृत-ग्रन्थमालायां सामप्रेषण
 मुद्रितं नाट्यशास्त्रमेतत् कौतूहलं भृशमवर्धयत् । पश्चाद् १९३४ इशाब्दे वडोदाया
 अभिनवभारती-सवलितस्य नाट्यशास्त्रस्य द्वितीयभागं प्रकाशितोऽस्य
 कौतूहलस्य क्षेत्रं समधिकं प्रसारितवान् । प्रचारवैरल्येन सम्प्रदायोच्छेदाद्
 नाट्यशास्त्रस्य बहूनि स्थलानि कालेन तथा दुर्बोधानि जातानि यदाचार्याभिनव-
 गुप्तरचिता विवृतिरपि तेषां व्याख्याने प्रायशो न साहायकं भजति ।
 नात्र अभिनवगुप्तपादा अणुमात्रमधिशेषमर्हन्ति । ते तु स्वकालवर्तिन उद्दिश्य
 नाट्यशास्त्रस्य ध्याय्या रचयन्तो दृष्टिं नाकुर्वन् तेषु तेषु विषयेषु यत्र तेषां
 प्रत्यक्षदृष्टनाट्यप्रयोगानां ज्ञानाभावो न सम्भाव्यते । अत आसियाटिक-

सोसाइटिकर्तृपक्षीयैरादिष्टा वयम् आधुनिकभाषया नाट्यशास्त्रस्य अनुवादे व्याख्याने च प्रयत्नमकुर्म । अस्य प्रयत्नस्य फलभूत नाट्यशास्त्रस्य आदित सप्तविंशत्याध्यायपर्यन्तस्य आगल-भाषानुवादः प्रागुक्तेन सोसाइटिना प्रकाशित (१९५१ इशाब्द) । भाषान्तर सम्पादयता चानुभूतं यदेतस्मिन् शास्त्रे भूयसी पाठविप्रतिपत्तिर्वर्तते । अत एव आगलानुवाद-ग्रन्थस्य प्रथमभागे पादटीकाया पाठान्तराणि विचार्य शास्त्रस्य शुद्धस्वरूपावधारणे आयास कृतः । शिष्टे भागे च पाठविप्रतिपत्तेर्वहुल्यादनुवादग्रन्थे पादटीकायां पाठान्तराणां विचारणया शास्त्रस्य शुद्धरूपावधारणं न सुकरमिति मत्वा केवलं तस्य मूलं पाठान्तरादिभिः सह प्रकाशितम् । तस्य आगलानुवादस्तु पृथङ्मुद्रितग्रन्थान्तरविषयीभूतः कृतः ।

नाट्यशास्त्रस्य द्वितीयभागस्य पदसु अध्यायेषु केवलं (२८-३३) गीतवाच्यम् आलोचितम् । नारदीयशिक्षां विहाय एतदेव हि सङ्गीतशास्त्रविषयं प्राचीनतम-मालोचनम् । अस्य शास्त्रस्य पाठवैकल्यम् उक्ताध्यायपट्टके प्रायश दुष्परिहर-मेव । तथापि केवलं विद्वद्वाराधनबुद्ध्या धर्म्य पाठमंस्कारे भूयान् प्रयासः कृतः । यद्यपि महानुभावानां विपश्चिन्तां स्वल्पमपि सन्तोषं जनयति तदात्मानं कृतकृत्यं मन्य इति शम् ।

१९५६ इशाब्दे
जानुवारीमासस्य
प्रथमदिवस

मनोमोहन-घोषस्य

INTRODUCTION

The volume II of the *Nāṭyaśāstra* comprising its Chapters XXVIII-XXXVI, has been edited with the help of the following materials:

B The volume III of the *Nāṭyaśāstra* published in Gaekwad's Oriental Series (no CXXIV)

C This is the text of the *Nāṭyaśāstra* published in the Kashi Sanskrit series from Chowkhamba in 1929. Though this text claims to be an edition based on five mss it does not record many variants. Hence it may be assumed that the mss were all of the same type differing little from one another. C has a striking resemblance to mss M and N mentioned below.

H Appendix to Hall's edition of the *Daśarūpa*. It includes the Chapter XXXIV.

K This is the text of the *Nāṭyaśāstra* issued in the Kāvya-mālā Series. It is based on two mss which were fairly complete.

M The mss no R 5271 of the NS of the Madras Government collection. See the Catalogue of Triennial Collection of MSS (1925-26 to 1927-28).

N The mss no R 2930 of the NS of the Madras Government collection. See the Catalogue of Triennial Collection of MSS (1919-20 to 1921-22).

Prakrit Verses = Prakrit Verses of the Bharata Nāṭyaśāstra published in the *Indian Historical Quarterly* Vol VIII 1932.

R This is a palm leaf pothi written in Grantha character. It belongs to the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. The text is complete and has substantial agreement with N, but it is more corrupt.

Besides these, a ms belonging to the India Office Library was also used. It is a modern Devanāgarī transcript from an original which seems to be closely allied to mss used in K. (the Kāvya-mālā text).

We have based our edition on the text of the longer recension represented by C, M, N and R but we have disregarded unimportant variations of the last three from C. Hence C will generally stand for M, N and R also.

The reason for taking up the second volume of the text of the NS first, is that a substantial portion of its concluding chapters is so very corrupt, that it would often have been very difficult for the readers of the translation (vol II) to visualize the individual

passages from the available editions of the text with the help of the variant readings given in the footnotes of the translation in the manner of the volume I. The facts which make such visualization extremely difficult are as follows

(a) Quite a number of passages occur in different order in the two different recensions of the text

(b) There are many passages which occur in one recension only. But from a very close study of the entire materials, it appears that they are genuine parts of the original NŚ. Due to these two facts some portions of Ch XXIX-XXXIII seem to be bewildering and defying all time honoured canons of critical reconstruction. But fortunately for us, the passages which are in such a deplorable condition, are not great in number. For obvious reasons, the editor had to reconstruct these subjectively. Judging very carefully their mutual affinity and general coherence, he put together these apparently disjointed passages to make up an integrated discussion of which they in all probability formed a part. He had to proceed in this matter like one solving a jigsaw puzzle. But it may be confidently said that the results have not been unsatisfactory. Except in a few cases where the editor himself remains conscious about the highly tentative nature of the reconstructed text, this edition of the NŚ Vol II (Ch XXVIII-XXXVI) may be said to represent fairly the original teaching of the author. And it may even be claimed that our knowledge of the music chapters of the NŚ are much fuller than that of Śārngadeva (13th century) the reputed author of the *Sāngītaratnākara* who used this text. For the chapter on Tīṭa in this last named work, consists of 400 couplets whereas the NŚ devotes no less than 502 couplets to this subject, and in its treatment we meet with many topics, of which Śārngadeva takes no notice. Besides this, the author of the *Sāngītaratnākara* has only 17 couplets (Ch IV 316-332) on the Dhruva songs, while the NŚ has on this subject one entire chapter (XXII) consisting of 425 couplets.

The passages about the reconstruction of which the editor is not fully satisfied, have been pointed out in the notes to the translation. In the footnotes to the text he gives only details of their existence in different recensions and the order in which they occurred there. But the cases in which doubt is permissible but may not be necessary, have not been pointed out. Careful readers will however be able to make their own choice in this regard, and easily find out which passages should in their opinion deserve to be reconsidered.

Abbreviations

Kallh, = Catura-Kallinātha's commentary on the Sangītaratnākara (Ānandāśrama Ed)

Matanga = Matanga's Brhaddesī (Trivandrum Sanskrit Series)

SR = Sangītaratnākara (Ānandāśrama Ed.)

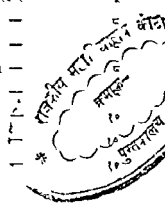
For B , C , H , K., M , N and R see the Introduction

Several topics sometimes belong to different chapters in the two recensions of the NŚ. Hence the serial number of a chapter, has been mentioned in the footnotes whenever this differs from the number accepted in the present edition

विषयसूची

अष्टाविंशोऽध्याय आतोद्यविधि.

विषय		पृष्ठा
चतुर्विधमातोद्यम १	—	१
तस्य लक्षणम् २	—	१
तस्य विविध प्रयोग ३	—	१
तत्ते कृतपविन्यास ४	—	१
अवनद्धे कृतपविन्यास ५	—	१
नाद्ययोगे कृतपविन्यास ६	—	१
गानादौनामलातच्छ्रुप्रतिमलम् ७	—	१
गान्धर्वम् ८	—	१
गान्धर्वस्य विन्धो यीनय १०	—	१
गान्धर्वस्य विविधत्वम् ११	—	१
स्वरस्य अधिष्ठाहरयम् १२	—	१
दारव्या वीणायां स्वरादिसमवाय १३ १४	—	२
शारीर्यां वीणायां स्वरादिसमवाय १५	—	२
पदगती विधि १६ १७	—	२
तालगती विधि १८ २०	—	२
सप्त स्वरा २१	—	२
वादी सवादी अणुवादी विवादीति स्वराणां चतुर्विधत्वम् २२ २३	—	२
यामहयम् २४	—	४
षड्जयामे श्रुतय २५ २६	—	४
मध्यमयामे श्रुतय मुकुंदाय २७-२८	—	४
षड्जयामे भुक्तेना, मुकुनायामाणा स्वरा मुकुनायाश्चतुर्विधत्वम् मुकुंनारुपितायतुरशीतिसाना		
द्विविधा तानक्रिया, साधारणविधि साधारणहयम्, स्वरसाधारणम् २९ ३०		५
अष्टादश जातय ३८ ३९	—	
षड्जयामे सप्त जातय ४० ४१	—	
मध्यमयामे एकादश जातय, जातीना द्वैविध्यम्, विशुद्धा जातय ४२ ४५	—	
विकृता जातय ४६ ५५	—	
यामहये जातीना स्वरसंख्या ५६		
षड्जयामे जातीनां स्वरा ५७ ६०		
मध्यमयामे जातीना स्वरा, ६१ ६४		

विषय		५४
जातीय च शस्त्रा ६५ ७३	—	११
जातिनक्षत्रम् ७१	—	११
सहस्रक्षत्रम् ७५	—	११
च शस्त्रक्षत्रम् ७६ ७८	—	११
जातीय च शस्त्रा ७९-८३	—	११
स्वराणां तारगति ८४	—	१४
स्वराणां मन्द्रगति चन्वत्य बहुत्व च घाडवितम् ८५ ८६	—	१४
श्रीडवितम्, न्यासापन्यासौ ८७-१००	—	१५
जातीनां लक्षणाणि १०१ १०२	—	१५
घाडश्री १०३ १०४	—	१५
चार्यश्री १०५ १०७	—	१६
धेवती १०८ ११०	—	१६
नैषाणी ११० ११२	—	१६
पङ्कश्रैशिकी ११२ ११४	—	१६
पङ्कश्रीदीप्या ११५ ११७	—	१६
पङ्कश्रमध्या ११८ १२०	—	१७
गाम्भारी १२१ १२३	—	१७
रक्तगाम्भारी १२४ १२६	—	१७
गाम्भारीनीप्या १२६ १२७	—	१८
मध्यमा १२८ १३०	—	१८
मध्यमीनीप्या १३१	—	१८
पद्मिनी १३२ १३४	—	१८
गाम्भारपद्मिनी १३५ १३६	—	१८
पद्मिनी १३७ १३८	—	१८
मन्मथिनी १४० १४३	—	१९
कर्मावली १४३ १४५	—	१९
कैशिकी १४६ १४९	—	१९

ऊनविंशोऽध्याये तनातोद्यधिधानम्

श्रेय मन्मथामिकाणां जातीनां प्रयोग १६	—	१९
श्रेय पङ्कश्रमिकाणां जातीनां प्रयोग ७-१६	—	१९
पारादीप्या च श्रेयश्री च श्रेय मन्मथी च तिता चलागी चर्चा १७ १९	—	१९
चलाकाराः १३ १८	—	१९
चलाकारमात्राणां चलाकारा १९ २०	—	१९
नक्षत्रचलाकारमात्राणां चलाकारा २१ २२	—	१९

विषय		पृष्ठा
आरोहिवर्णसमाश्रया भलकारा	३३ ३४	२४
अवरोहिवर्णसमाश्रया भलकारा	३४	२४
भलकाराणां प्रयोग	३६ ४३	२४
भलकाराणां लक्षणानि	४३ ७६	२५
मागधी अथमागधी सभाविता वृद्धला चेति अतस्ते गौतम	७७-८१	३८
वादिवकरणाश्रया चत्वारो धातव	८२	२६
चतुर्विधो विचारधातु	८३ ८०	२६
पञ्चविध करणधातु	८१ ८२	२६
पञ्चविध आविहधातु	८३ ८४	३०
तिन्वो गतिवृत्तय	८५ १०४	३०
वृत्तानां जातय	१०५ १०७	३१
तस्मादि विविध बोधावाप्यम्	१०८ ११३	३१
विपचीविधाने करणानि	११४ १२१	३२
षड्विर्गीतानि	१२२ १२५	३३
आशावणा	१२६ १३०	३३
आश्रय	१३१ १३६	३४
वक्तृपाणि	१३७-१४३	३५
मघोटना	१४३ १४७	३५
परिघट्टना	१४८-१५१	३६
मार्गोद्यारितम्	१५२ १५४	३७
सौम्याकृतम्	१५५ १५६	३७

द्विंशोऽध्याये सुपिरातोद्यविधानम्

वज्रगतस्वरा	१ २३	—	३८
-------------	------	---	----

एकत्रिंशस्तालाध्याय

कक्षापरिमाणम्	१ ३	—	४०
समेदा न्याय	४	—	४०
विविधा कला	५ ६	—	४०
तालद्वयस्यास्य एकप्रकृतित्वम्	७-८	—	४०
चञ्चनपुट	१०	—	४१
आपपुट	११	—	४१
मिश्रताल	१२	—	४१
द्विविधो मिश्रताल	१३ १४	—	४१

विषय		पृष्ठा
चञ्चुपुटस्य विविधा पातकला	१४ १६	४१
तासां प्रयोग	१६ १७	४१
चापपुटस्य विविधा पातकला	१८	४१
चापपुटे सन्निपातादिपातकलायाः वनवला, पट्कलस्य अटकलस्य तालस्य च प्रगति	१८	४१
पट्पितापुत्रक (पञ्चपाणि)	२०	४१
तस्य पातकला	२१ २२	४१
स्रपकेष्टाक	२४	४१
तस्य पातकला	२५	४२
चञ्चुपुटादिकस्य पातकलायाः वैविध्यम्	२६ २८	४२
वाद्यतालस्य विंशत्य पट्विधत्वम्	२८ २९	४२
वाद्यतालस्य नवविधत्वम्	३० ३१	४०
निश्चलताल	३१ ३२	४२
समन्वितताल	३२ ३३	४२
तालप्रदर्शने इच्छाङ्गुल्य	३२ ३४	४२
आवाप निष्काम विक्षेपप्रवेशा	३४-३८	४२
मन्दातालसन्निपातप्रथा	३९-४०	४२
यथाश्चादितालस्य वैविध्यम्	४१ ४२	४४
मिश्रतालादि पञ्चविधत्वम्	४४ ४६	४४
तेषां प्रयोग	४७-४८	४७
प्रथायाः तालविधानम् अटकल चतुरस्रताल इच्छाङ्गुलिप्रदर्शनम्	४८ ५१	४४
पट्कले वाद्यताले इच्छाङ्गुलिप्रदर्शनम्	५१-५२	४५
चतुरस्रते ताले इच्छाङ्गुलिप्रदर्शनम्	५४ ५८	४५
अभिनवा मातृमया	५८	४५
तालवयन व्यवस्थाप्यत्वम्	६०-६१	४५
आवापितस्य तालविधि	६२ ७०	४६
मध्यमावापितस्य तालविधि	७१-७२	४६
मन्दावापितस्य तालविधि	७३-७५	४७
मध्यावापितस्य तालविधि	७६-८०	४७
पुनर्विक मन्दावापितस्य तालविधि	८०	४८
कनिष्ठावापितस्य तालविधि	८१-८२	४८
कनिष्ठावापितस्य निदर्शनम्	८३	४९
मध्यमावापितस्य निदर्शनम्	८४	४९
मन्दावापितस्य निदर्शनम्	८५-८६	४९
मध्यमावापितस्य निदर्शनम्	८६	४९
कनिष्ठावापितस्य निदर्शनम्	८७-८८	४९

विषय		पृष्ठा
विमलव्यातासांगित	१२७ १२८	—
विमलव्यातासांगित	१२९ १३०	—
निवृत्ते प्रयोग	१३१-१३२	—
निवृत्ते प्रयोजनम्	१३४	—
आधारिते वर्धमाने च षण्णदीना पारस्परिकसम्बन्ध	१३५	—
वधमानस्य अङ्कचतुष्टयम्	१३६ १६६	—
पुनरासांगितवधे तालविधि	१७०-१८६	—
गीतकेषु वधूना लक्षणम्	२००	—
गीतानाम् अङ्कचतुष्टयम् विनय एकक प्रत्यय ति	२०१ २०२	—
विदारौलक्षण मन्तुलक्षण च	२०३-२०४	—
गीताङ्गाना प्रयोग	२०५-२०८	—
गीतेषु विदारौणा मन्तुलक्षणवस्था	२०९-२१५	—
विदारौष न्यासादिस्वरव्यवस्था	२१६	—
गीताङ्गेषु न्यासादिस्वरव्यवस्था	२१७ २१८	—
सप्तगीतानि	२२०	—
मन्द्रकम्	२२१	—
अपरालकप्रकाशौ	२२२	—
रोविन्दकम्	२२३-२२५	—
श्रीविणकम्	२२६-२३०	—
लल्लोप्यकम्	२३१-२४३	—
उत्तरम्	२४४ २४६	—
मन्द्रके तालविधि	२४७-२७३	—
अपरालके तालविधि	२७४ २८२	—
लल्लोप्यके तालविधि	२८३-३१४	—
प्रकर्षा तालविधि	३१५ ३२२	—
श्रीविणके तालविधि	३२३ ३३८	—
रोविन्दके तालविधि	३३९-३४६	—
उत्तरं तालविधि	३५०-३६४	—
सप्तकपस्य गीतस्य मार्गन्थम्	३६५-३६६	—
सप्तकपस्य गीतस्य भेदतयम्	३६७ ३६८	—
सप्तकपस्य गीतस्य सामवेदाद् उत्तरम्	३६९	—
देवताराधने गीतवादितफलम्	३७०	—
ऋग्गाथापाणिकादीना तालविधि	३७१	—
माद्रिकीपाणिकाचतुष्टयसु तालविधि	३७२ ३७३	—
ध्रुवासु तालविधि	३७६-३८६	—

विषय		पृष्ठा
चतुष्पदानु गालविधि ३८०	—	७७
धुवाणाम् अटविशतिविकल्पा ३८१-४२६	—	७७
वाय्वन्यस्य साम्यप्रयोग च ४२०-४२४	—	८०
सताल नियमदेम् ४२५-४४१	—	८१
सताल स्थितपाठ्यम् ४२२-४४४	—	८२
सतालम् आसीनपाठ्यम् ४४५-४५१	—	८२
सताला पुष्पगणिका ४५२-४५७	—	८२
सताल प्रच्छेदकम् ४५७-४६२	—	८३
सताल विभूटकम् ४६३-४६७	—	८४
सताल शैश्वकम् ४६७-४७१	—	८४
सताल हिभूटकम् ४७१-४७५	—	८४
सतालम् सप्तमीसमकम् ४७५-४७५	—	८५
सतालम् सप्तप्रत्यासकम् ४७६-४८०	—	८५
तालस्य प्रयोजनवैशिष्ट्याम् ४८१-४८५	—	८५
लयस्य लक्षणम् ४८७-४८८	—	८८
यतित्रय तस्य लक्षणं च ४८८-४८९	—	८९
पाँचत्रय तस्य लक्षणं च ४८९-४९५	—	८९
लयमयीविधि ४९६-४९८	—	९०
तालं कल्पपरिमाणाविधि ५००-५०२	—	९०

द्वान्विशोऽध्याये ध्रुवाधिधानम्

ध्रुवाङ्गानि १-६	—	९८
ध्रुवाङ्गो नीमाणां चत्वारो भेदा ७	—	९८
ध्रुवाग्रव्याघ्र ८	—	९८
ध्रुवाङ्गा पञ्चविधत्वं सप्तकपाङ्ककल्पं च ९	—	९८
माद्विक्रमा अङ्गानि १०	—	९८
अङ्गिताया अङ्गानि ११	—	९९
विद्यताया अङ्गानि १२	—	९९
अनुरागा अङ्गानि १३	—	९९
ध्रुवादा गालकल्पा १४-१६	—	९९
विदावीलक्ष्यम् विदावीविधि १७-१८	—	९९
आषम विद्या अङ्गानि १८-१७	—	९९
ध्रुवाङ्गा पञ्च भेदा, एकभेदाद् ध्रुवाङ्गा विविधत्वं १४-१७	—	९०
ध्रुवाङ्गा अष्टोत्तानिदहनम् १८	—	९०
आषमै पञ्चकल्पं च १९	—	९०

विषय		पृष्ठा
द्विविध पद निषङ्गनिषङ्ग च १०-३५	—	८०
निषङ्गपदानां भ्रुवात्वम् ३६	—	८१
स्थितापकृतानां भ्रुवायां ङन्दीजातय ३७	—	८१
प्रासादौकौना ङन्दीजातय ३८	—	८१
विलम्बितानां द्रुतानां च ङन्दीजातय ३९-४०	—	८१
प्राविशिकोनाम् अङ्गतानां च ङन्दीजातय ४०-४१	—	८१
जातीनां त्रिविधवृत्तत्वम्, तथा भ्रुवाभेदे प्रयोग ४२-४८	—	८२
श्री ४९-५०	—	८२
तटि ५१-५२	—	८२
प्रतिष्ठा सुप्रतिष्ठा ५४-५७	—	८३
धमरौ ५८-६१	—	८३
विजया ६२-६३	—	८३
विदुःश्रद्धाला ६४-६५	—	८५
भूतलतन्वी ६६-६७	—	८५
कमलमुखी ६८-६९	—	८५
गुह ७०-७१	—	८५
शिखा ७२-७३	—	८५
घनपत्ति ७४-७५	—	८५
तनुमध्यम् ७६-७८	—	८५
भालिनौ ७९-८०	—	८५
भकरकशीर्षा ८१-८२	—	८५
विमला ८३-८४	—	८६
वीथि ८५-८६	—	८६
गिरा ८७-८८	—	८६
जला ८९-९०	—	८६
रथ्या ९१-९२	—	८६
कान्वा ९३-९४	—	८७
पत्ति ९५-९६	—	८७
नलिनौ ९७-९८	—	८७
नीलतीया ९९-१००	—	८७
द्रुतगति १०१-१०२	—	८७
विमला १०४-१०५	—	८८
कामिनौ १०६-१०७	—	८८
धमरमान्वा १०८-१०९	—	८८
भोगवती ११०-१११	—	८८

विषय		पृष्ठा
चित्रा	१८५ १८६	१०८
मालकिता	१८७ १८८	१०८
सुरभिमुखी	१८८-१००	१०८
मनीजगमना	२०१ २०२	११०
ललितगति	२०४ २०५	११०
रति	२०६ २०७	११०
सुजगमुखी	२०८ २०९	१११
द्रुतपदगा	२०९ २१०	१११
कनकलताधिष्ठा	२११-२१४	१११
सुखिचित्रा	२१५ २१६	११२
शशिरेखा	२१७ २१८	११२
शान्भविचलिता	२१९-२२०	११२
मद्यिगथनिकरकता	२२१-२२२	११२
सिद्धाक्रान्ता	२२३-२२४	११२
सुरदयिता	२२५ २२७	११२
कुसुमसमुदिता	२२८ २२९	११२
प्रथिता	१३०-२२१	११४
कृतोद्गता	२२२ २२३	११४
पुष्पस्यद्धा	२२४ २२५	११४
विपुलमुक्ता	२२६ २२७	११४
चपला	२२८ २४०	११४
रुचिरमुखी	२४१ २४२	११५
द्रुतपादगति	२४३ २४४	११५
अतिचपला	२४५ २४६	११५
विमला	२४७-२४८	११५
रुचिरा	२४९ २५०	११६
अतिचपला	२५१ २५२	११६
मदकलिता	२५३-२५४	११६
कमलनोचना	२५५ २५६	११६
अपरवक्रम्	२५७ २५८	११७
वधमाना जाति	२५९ २६०	११७
प्रतिष्ठा	२६१	११७
सुप्रतिष्ठा	२६२	११७
गायत्री	२६३	११७
चण्डिग	२६४	११८

विषय		पृष्ठा
चन्द्रम् २६५-२६६	—	११८
वृहती २६७	—	११८
पङ्क्ति २६८	—	११८
विष्टुम् २६९	—	११८
ज्येष्ठी २७०	—	११८
ध्रुवाद्यां नक्षत्राणां विकल्पनम् २०१-२८६	—	११९
ध्रुवाद्यां विरामव्यवस्था २८७-३००	—	१२१
ध्रुवव्यां महीगण २०१-३०२	—	१२१
श्रीर्षकाणां लक्षणम् ३०३	—	१२१
श्रीनी ३०४-३०५	—	१२१
श्रीषा ३०६-३०७	—	१२२
पुष्यसमूहा ३०८-३०९	—	१२२
सम्राज्या ३१०-३११	—	१२२
मन्मथीया विद्युत्काला ३१२-३१३	—	१२२
खलितम् ३१४-३१६	—	१२२
चरन्ता ३१७-३१८	—	१२४
वेगवती ३१९-३२०	—	१२४
नतकुटानां नावय ३२१-३२२	—	१२४
रथीयतम् ३२३-३२४	—	१२४
शुद्धतम् ३२६-३२७	—	१२५
सङ्गतम् ३२८-३२९	—	१२५
ब्रह्मपत्रपतितम् ३२९-३३२	—	१२६
प्रमिताश्वरम् ३३२-३३६	—	१२६
केतुमति ३३६-३३७	—	१२६
ध्वजिनी ३३८-३३९	—	१२७
इसास्यम् ३४०-३४१	—	१२७
पुन इसास्यम् ३४२-३४३	—	१२७
नीटकम् ३४३-३४६	—	१२७
इन्द्रकाला ज्ञानय ३४७-३४८	—	१२८
प्रमोदकम् ३४९-३५०	—	१२८
भाविनी ३५१-३५२	—	१२८
मन्मथेष्टितम् ३५२-३५३	—	१२८
ध्रुवाद्यां मासिकला मीदा ३५४-३६०	—	१२८
ध्रुवाद्यां पञ्चविक्रमा ३६१	—	१२८
तासां महीगण ३६१-३६४	—	१२८

विषय		पृष्ठा
प्रावेशिकीध्रुवालक्षणम् ३६३	—	१२०
मैत्र्णमिकीध्रुवालक्षणम् ३६६	—	१२०
आलेपिकीध्रुवालक्षणम् ३६७	—	१२०
प्रासादिकीध्रुवालक्षणम् ३६८	—	१२०
अन्तराध्रुवालक्षणम् ३६९ ३७०	—	१२०
ध्रुवाणां स्थानभेदे प्रयोग ३७१ ३८३	—	१२०
ध्रुवाणां षट्प्रकारा ३८४ ४०५	—	१२१
नाटिका गीतप्रयोगविधि ४०६ ४२६	—	१२३
ध्रुवाणाम् औपम्यगुणा ४२७ ४२८	—	१२३
ध्रुवाणां वर्णव्यवस्था ४२९-४३१	—	१२५
ध्रुवासु गानलताभिनयविधि ४३२ ४३९	—	१२६
ध्रुवाणां भाषान्यवस्था ४४० ४४१	—	१२७
दिव्यानां गानव्यवस्था ४४२ ४५७	—	१२७
नाट्याख्यादात्म्य ध्रुवाणां विविधा प्रयोगा ४५८ ४७०	—	१२८
ध्रुवाणामेषु भाष्यविधि ४७१ ४८१	—	१४०
नाट्ये गानप्रयोजनम् ४८१ ४८७	—	१४१
मागध्यादि गीतचतुष्टयम् ४८८ ४९१	—	१४१
नाट्ये गानप्रयोगविधि ४९१ ४९३	—	१४२
गादवादकयोग्यता ४९४ ४९९	—	१४२
वीणावादकलक्षणम् ५००	—	१४३
शङ्खावादकलक्षणम् ५०१	—	१४३
वेणुवादकलक्षणम् ५०२	—	१४३
स्त्रीणां नृणां च गानपाठ्येषु शक्या तारतम्यम् ५०३ ५११	—	१४४
त्रिप्यगुणा ५१२-५१३	—	१४४
कण्ठगुणा ५१४ ५१८	—	१४४
कण्ठदीर्घा ५१९ ५२४	—	१४४
गान्यर्थप्रकाश ५२५	—	१४५

द्वयस्त्रिंशोऽध्यायेऽवनद्धातोयविधानम्

अवनद्ध लक्षणम् कम च १	—	१४६
अवनद्धवादानाम् उत्पत्ति ३-१३	—	१४६
तेषामद्धप्रत्यङ्गानि १४-१८	—	१४७
तेषां प्रयोग १९ २२	—	१४८
अवनद्धम् २३ २४	—	१४८
तस्य भेदा विपुस्करस्य लक्षणं बाधविधिश्च २५ २८	—	१४८

विषय		पृष्ठा
हृन्दी वैविध्यम् २६ ३०	—	१४८
आतीद्विषु समन्तराणा साधारणत्वम् ३१ ३६	—	१४८
पुष्करवायुस्य प्रकारा ३७ ३६	—	१४९
धीडगाक्षरम् ४	—	१४९
चतुर्मासं विनिर्दिष्टं षट्करण नियति निगत विप्रधार तिस्रयोग दिवाणिक प्रश्न पाणिप्रहृत विप्रधार त्रिमासं नम् अष्टादशजातिक विप्रतिप्रकारम् ४०-४१		१४९
अक्षराणा स्वरसंयोग ४२	—	१५०
पञ्चपाणिप्रहृत ५३	—	१५१
चतुर्मास ४४ १४	—	१५२
दुर्दुराशित वायुम् ५५ ७१	—	१५६
पण्वाशित वायुम् ७२ ७६	—	१५६
दुर्दुरपण्वाशित वायुम् ७७-८१	—	१५७
दुर्दुरपण्वाशित कण्वाशितम् ८१ ८३	—	१५८
नियति तिस्रय विपाणिकम् ८४ १०१	—	१५९
त्रिमासम् १०२ ११०	—	१६०
सुदृढादिना साङ्गनाश्रीग्याया सत्तिकाया लक्षणम् १११ ११६	—	१६१
विमश्रीगम् ११७	—	१६१
नियतम् ११८ १६०	—	१६२
अष्टी साम्या १२१ १२६	—	१६२
अष्टादश ज्ञान्य १२६ १६८	—	१६३
नियतं तत्त्वादिषु वायुविधि १६९ १७४	—	१६७
ध्र वाणा वायुविधि १७५ १७९	—	१६८
भाण्डसमाश्रया यथा १८० १८	—	१६८
सुकुमारि ताण्डवे च वायुविधि १८७ १९७	—	१६८
विप्रति प्रकारा तेषा प्रयोग्य १८८ २२१	—	१७०
त्रिमासप्रयोगविधि मानेण शीतला रुचिवैचित्र्याम् २०० २२७	—	१७२
नाय्यवश्रीगकाले अवस्थानुसारिण वायुवचित्र्याम् २२७ २३६	—	१७४
वादकदोषा अवनदातीयाना लक्षण च २४० २५०	—	१७९
प्रमत्तत्वमलक्षणम् २५१ २५३	—	१८०
चर्मशासनविधि २५३ २५४	—	१८०
सुदृढनिमाणविधि २५४ २५७	—	१८०
सुदृढस्य वीक्षणविधि २५८ २५९	—	१८०
सुदृढादिव्यापनविधि २६० २८२	—	१८०
दशपत्रे पण्वावादनविधि २८३ २८४	—	१८३
उपलक्षणम् लक्षणम् २८५ २८९	—	१८३

विषय		पृष्ठा
वादकलक्षणम्	२८३ २८५	— १८४
सुदृढवादकस्य गुणा	२८५ २८६	— १८६
पाणविकस्य गुणा	२८७	— १८४
दार्ढरिकस्य गुणा	२८८	— १८४
वादेः साधारणविधि	२८८	— १८४
सुदृढवादस्य गुणा	३००	— १८५
नाट्यप्रतीति वाद्यस्य अपरिहायता	३०१	— १८६

चतुस्त्रिंशोऽध्याये प्रकृतिविचारः-

विविधा प्रकृति	१	— १८६
पुरुषेषु उत्तमा प्रकृति	१-४	— १८६
पुरुषेषु मध्यमा प्रकृति	५	— १८६
पुरुषेषु अधमा प्रकृति	६-८	— १८६
स्त्रीषु विविधा प्रकृति	१०	— १८७
स्त्रीषु उत्तमा प्रकृति	११ १२	— १८७
स्त्रीषु मध्यमा प्रकृति	१३ १४	— १८७
सकीर्ण प्रकृति	१४ १६	— १८७
नायकानां चतुर्विधत्वम्	१७-२०	— १८८
तेषां विदूषका	२१ २२	— १८८
नायकलक्षणम्	२३ २४	— १८८
नायिकानां चतुर्विधत्वम्	२५ २८	— १८८
प्रकृतोनां द्विधा उपचार	२८ ३०	— १८८
राज्ञीपचारं स्त्रीविभागम्	३१ ३४	— १८९
महादेशं	३५ ३७	— १८९
देवी	३८ ३९	— १८९
स्वामिनी	४० ४१	— १८९
व्याधिनी	४२ ४३	— १८९
भोगिनी	४४ ४५	— १८९
शिल्पकारिणी	४६ ४७	— १८९
नाटकीया	४८-५१	— १८९
नतकी	५१-५४	— १८९
अनुचारिका	५४ ५५	— १८९
परिचारिका	५५ ५७	— १८९
सचारिका	५७ ५८	— १८९
प्रेषणचारिका	५८-६०	— १८९

विषय		पृष्ठा
मङ्गलगी ६०-६१	—	१८१
कुमागी ६१-६१	—	१८२
प्यविग ६२-६४	—	१८३
आनुम्बिका ६४-६६	—	१८२
नयुसकादर वरीषा प्रकृति ६७-७१	—	१८४
भातकम् ७१	—	१८४
कञ्जुकीय ७२-७५	—	१८५
वयवरा ७६	—	१८५
चौदप्यारिकनिमुग्गा ७७	—	१८५
अनुवागिका ७८	—	१८५
वयवरा ७९-८०	—	१८५
दिमुग्गा ८१	—	१८५
वाङ्गपुसवधवम् ८२-८३	—	१८५
राजा ८४-८८	—	१८६
सेनापति ८९-९०	—	१८६
पुरीषा ९१	—	१८६
अनाया ९२-९३	—	१८७
भ्राङ्गिका ९३-९४	—	१८७
कुमारविजता ९४-९७	—	१८७
सभामारा ९७-९८	—	१८७

पञ्चलि शोऽध्याये भूमिकाधिकल्प.

भूमिकाना विभागविधि ११०	—	१८८
कुमारराजभूमिका ११	—	१८८
सेनापयमायभूमिका ११-१४	—	१८८
कञ्जुकीयोविपभूमिका १५	—	१८८
देशावप्यानुवपभूमिका १५	—	१८८
दासभूमिका १६-१७	—	१८८
हकीशभूमिका १८-२१	—	१८८
पशादीना भूमिका २१-२३	—	१९०
आकादाधिदयपदीजनम् २४-२७	—	१९०
त्रिविध प्रकृतिविभाजनम् २८	—	१९०
अनुवप भूमिका २८	—	१९०
विषया भूमिका १०	—	१९०
अपानुसारिणी भूमिका ३१	—	१९०

विषय		पृष्ठा
भूमिकाविषयफलम् १२	—	२-०
पाठागौतादिषु स्त्रीषु सद्यो स्वाभाविकी शक्ति ३२-४५	—	२०१
योग्याया प्रयोजनम् ४६	—	२०१
प्रयोगद्वैविध्यम् ४७	—	२०१
सङ्गमारप्रयोगा ४८-४९	—	२०१
आदिदप्रयोगा ५०-५५	—	२०१
आहायगुण सभवे कारणानि ५६-६४	—	२०२
प्रयोक्तृणा गुणा ६५	—	२०४
सूत्रधारलक्षणम् ६६-७४	—	२०४
पारिपाशकलक्षणम् ७४-७६	—	२०५
विटलक्षणम् ७७	—	२०५
शकारलक्षणम् ७८	—	२०५
विदूषकलक्षणम् ७९	—	२०५
चेटलक्षणम् ८०	—	२०५
गणिकालक्षणम् ८१-८३	—	२०५
नायिकालक्षणम् ८४-८६	—	२०६
प्रेक्षाया परिहर्तव्या प्रकृति ८६-८७	—	२०६
भरतविकल्पदम् ८८-९०	—	२०७
भरतलक्षणम् ९१-९२	—	२०७
विदूषकलक्षणम् ९३	—	२०७
तौरिपलक्षणम् ९४	—	२०७
नटलक्षणम् ९५	—	२०७
दान्दीलक्षणम् ९६-९७	—	२०७
सूत्रधारलक्षणम् ९८	—	२०८
नाट्यकारलक्षणम् ९९	—	२०८
नायकलक्षणम् १००	—	२०८
नाटकौशलक्षणम् १०१	—	२०८
मुकुटकारलक्षणम् १०२	—	२०८
आभरणरत्नलक्षणम् १०३	—	२०८
मान्यरत्नलक्षणम् १०४	—	२०८
वैशकरलक्षणम् १०४-१०५	—	२०८
चित्रकरादिलक्षणम् १०६	—	२०८
कुशीलवलक्षणम् १०६	—	२०८
विविधा शिल्पिन १०७	—	२०९
नटजाति १०८	—	२०९
छपमहा १०९	—	२०९

विषय

पृष्ठा

पट्विंशोऽध्याये नाट्यावतार

आलेयादीना मुनीना भरत प्रति प्रथ १-१४	—	२१०
भरतस्य लक्षरवाक्यम् १५-१७	—	२११
पूर्वश्लोके दीनार्चनफलम् १७-१९	—	२११
नान्दौलक्ष्यं तत्फलं च २२-२८	—	२१२
सूत्रधारस्य शीघ्रप्रयोजनम् ३०-३१	—	२१२
मर्थे नाट्यारत्नारस्य वार्ता ३३	—	२१३
भरतपुत्रे मुनीना न्यङ्गकरणम् ३३-३४	—	२१३
मुनीना रोषं शापप्रदानं च ३५-४०	—	२१३
भरतपुत्राणां घयान्ताप ४१	—	२१४
ऋषिभिः नाट्यविनाशप्रत्याहार ४१-५१	—	२१४
राज्ञं नहुषस्य कथा, नहुषप्रभावेन प्रथिव्या नाट्यस्य अवतारणम् ५२-७३	—	२१५
नाट्यस्य प्रचार ७४-७६	—	२१६
नाट्यप्रयोगफलम् ७७-८२	—	२१७
भरतवाक्यम् ८४	—	२१८

भरतमुनिप्रणीतम्

नाट्यशास्त्रम्

भरतमुनि प्रणीतम्
नाट्यशास्त्रम्
अष्टाविंशोऽध्यायः

भातोद्यविधिमिदानां^१ धक्ष्याम । तद् यथा —
 तत चैवाचनद् च घनं सुपिरमेव च ।
 चतुर्विधं तु विज्ञेयमातोद्य लक्षणान्वितम् ॥ १ ॥
 तत 'तन्त्रीगतं ज्ञेयमचनद् तु पौष्करम् ।
 घनं तालस्तु विज्ञेय- सुपिगे-वश उच्यते ॥ २ ॥
 प्रयोगस्त्रिविधो ह्येषा विज्ञयो नाटकाश्रय- ।
 तत चैवाचनद् च तथा नाट्यकृतश्च य ॥ ३ ॥
 तते कुतपविन्यासो गायन सपरिग्रह- ।
 वैपश्चिको वैणिकश्च 'वशवाद्क एव च ॥ ४ ॥
 मार्दङ्गिक- पाणविकस्तथा दग्दुरिको बुधै- ।
 'अचनद्द्विधापे- कुतप समुदाहृत- ॥ ५ ॥
 उत्तमाधममध्यामिस्तथा प्रकृतिभिर्युत ।
 कुतपो नाट्ययोगे तु^१ नानादेशसमाश्रय ॥ ६ ॥
 एव 'गान च 'वाद्य च 'नाट्यं च विविधाश्रयम् ।
 अलातचक्रप्रतिम कर्तव्य नाट्ययोऽन्तुभि ॥ ७ ॥
 यत्तु तन्त्रीकृत प्रोक्तं नानातोद्यसमाश्रयम् ।
 गान्धर्वमिति 'तज्जय स्थरतालपदाश्रयम् ॥ ८ ॥
 अत्यर्थमिष्टं देवानां तथा प्रीतिकर पुन- ।
 'गन्धर्वाणामिदं यस्मात् तस्माद् गान्धर्वमुच्यते ॥ ९ ॥

1 (C 1, K 1) ^१C व्याख्यास्याम 2 (C 2 K 2) ^१K तन्त्रीकृत ^२K वश एव
 च 3 (C 3, K 3) 4 (C 4, K 4) ^१K ^०वादमयैव च 5 (C 5 K 5)
^१C अनाविद्विषा^० 6 (C 6, K 6) ^१C ^०स्र 7 (C 7, K 7) ^१K गीत for
 गान ^२C नाट्य for वाद्य ^३C वाद्य for नाट्य 8 (C 8, K 8) ^१C विज्ञेय
 for तज्जय 9 (C 9 T 9) ^१K गन्धर्वाणां च यस्माद् हि for गन्धर्वाणामिदं यस्मात्

अस्य योनिर्भवेद् 'गात्रं' वीणा वंशस्तथैव च ।
 एतेषां चैव वक्ष्यामि विधिं स्वरसमुत्थितम् ॥ १० ॥
 'गान्धर्वं' त्रिविधं विद्यात् स्वरतालपदात्मकम् ।
 त्रिविधस्यापि वक्ष्यामि लक्षणं 'कर्म' चैव हि ॥ ११ ॥
 द्वयधिष्ठानाः स्वरा 'ज्ञेया' वीणाः शारीरकास्तथा ।
 उभाभ्यामपि वक्ष्यामि विधिं स्वरसमुत्थितम् ॥ १२ ॥
 'स्वरा' ग्रामौ मूर्च्छनाश्च 'ताना' स्थानानि वृत्तयः ।
 स्वरसाधारणे घर्णा ह्यलकारा सधातवः ॥ १३ ॥
 श्रुतयो जातयश्चैव विधिस्वरसमाश्रयाः ।
 दारव्यां समवायोऽयं वीणायां समुदाहृतः ॥ १४ ॥
 स्वरा ग्रामावलकारा घणा स्थानानि जातयः ।
 साधारणे च शारीर्यां वीणायामेव सग्रह ॥ १५ ॥
 'व्यञ्जनानि' स्वरा घर्णाः सन्धयोऽथ विभक्तयः ।
 नामाज्यातोपसर्गाश्च निपातास्तद्धिनास्तथा ॥ १६ ॥
 'छन्दो' वृत्तानि जात्यश्च नित्यं पदगतात्मकाः ।
 'अनिवद्धं' निवद्धं च द्विविधं तत् पदं स्मृतम् ॥ १७ ॥
 'अतस्तालगतस्यापि सम्प्रवक्ष्यामि धै द्विजाः ।
 धावापस्त्वथ निष्कामो 'विश्लेषश्च प्रवेशकः ॥ १८ ॥
 शम्या तालः सन्निपातः परिवर्तः सबस्तुकः ।
 'मात्रा' विदार्यङ्गलया यतिः प्रकरणं तथा ॥ १९ ॥
 गीतयोऽघयद्या मार्गा पादभागाः सपाणयः ।
 इत्येकविंशको ज्ञेयो विधिस्तालगतो बुधैः ।
 गान्धर्वसग्रहो ह्येव 'विस्तरं' च निबोधत ॥ २० ॥

10 (C 10, K 10) ¹C गान for गात्र 11 (C 12, K 11) ¹C reads this
 after 12 ²K कर्म चैव हि for C चैव कर्मणि 12 (C 11, K 12) ¹K, वीणा शारीर्या
 प्रकीर्तिता for वीणा etc 13-15 (C 13 14, 17 18a, K 13 15) ¹C reads 13-15
 as follows स्वराय श्रुतयो ग्रामो मूर्च्छना स्थानमगुता । स्थान साधारण्य चैव जातयोऽष्टादशैव च ॥
 घर्णावलकार एव श्यु रलकाराय धातवः । अलकाराय वषाय गीतयश्च शरीरजा ॥ ²K नाना
 16 (C 17, K 16) ¹C reads 16 and 17a after 20a ²C कृता for तथा
 17 (C 18a, K 17, 18a) ¹K छन्दोविधानं च तथा चैव पदगती विधिः । ²C omits
 this hem 18 (C 15a, K 18b 19a) ¹C omits this hem ²K विवेदीय
 प्रवेशनम् 19 (C 15b 16a, K 19b 20a) ¹K मात्राप्रमाणवीजानि विदारो च यतिर्लयः
 20 (C 16be, K 20b 21) ¹C विस्तार

तत्र स्वराः —

पङ्जश्च ऋपभश्च च गान्धारो मध्यमस्तथा ।

पञ्चमो धैवतश्चैव 'निपादः सप्त च स्वराः ॥ २१ ॥

चतुर्विधत्वमेतेषां विज्ञेयं श्रुतियोगतः ।

वादी चैवाथ सवादी 'अनुवादो विवाद्यपि ॥ २२ ॥

तत्र यो यत्राश' स 'तत्र वादी ययोश्च 'नवकत्रयोदशकश्रुत्यन्तरे 'ताद्यन्योन्यं संवादिनौ । यथा 'पङ्जमध्यमौ पङ्जपञ्चमौ ऋपभधैवतौ गान्धारनिपादौ इति पङ्जग्रामे । मध्यमग्रामेऽप्येवमेव पङ्जपञ्चमवर्ज्यं पञ्चमर्षभयोश्चात्र सवाद इति । अत्र श्लोकः —

संवाद्यो मध्यमग्रामे पञ्चमस्यर्षभस्य च ।

पङ्जग्रामे च पङ्जस्य सवादः पञ्चमस्य च ॥ २३ ॥

विवादिनस्तु ते येषां 'स्याद् [द्विक-]विंशतिकमन्तरम् । तद् यथा—ऋपभ-गान्धारौ धैवतनिपादौ । एव वादिसवादिधिवादिषु स्थापितेषु शेषा अनुवादि-सहकाः । यथा—पङ्जस्य ऋपभगान्धारधैवतनिपादाः, ऋपभस्य मध्यम-पञ्चमनिपादाः, गान्धारस्यापि मध्यमपञ्चमधैवताः, मध्यमस्य धैवतपञ्चम-निपादाः, पञ्चमस्य 'धैवतनिपादौ 'धैवतस्य ऋपभपञ्चममध्यमाः पङ्जग्रामे । मध्यमग्रामेऽपि मध्यमस्य पञ्चमधैवतनिपादाः, पञ्चमस्य ऋपभपङ्जगान्धाराः, धैवतस्य पङ्जर्षभगान्धाराः, निपादस्य पङ्जर्षभगान्धाराः । वदनाद् वादी 'संवेदनात् सवादी विवेदनाद् विवादी 'अनुवेदनाद् अनुवादी' । एतेषां च ^४ स्वराणां ^५ न्यूनाधिकत्व ^६ 'तन्व्युपपादनदण्डेन्द्रियवैगुण्याद् उपजायते । ^७ 'स्वरविधानमेतत् चतुर्विधम् ।

31 (C 19, K 22) ^१K सप्तमय निषादवान् for निषाद etc 22 (C 20, K 23)

^१K अनुवादी ^२C तत्र for तत्र ^३C नवकत्रयोदशकश्रुत्यन्तरे, K नवकत्रयोदशक परस्परत-श्रुत्यन्तरे

^४K तावन्वीच्यते ^५K puts पङ्जमध्यमौ before इति 23 (C 21, K 24) ^१K स्यादि शक्तिकमन्तरम् C विंशतिकमन्तरम् Cf Matanga, p 15 ll 11-12, Dattila 19

^२K धैवतपङ्जौ ^३K धैवतस्य ऋपभमध्यमपञ्चमां ^४C सवादात्

^५C विवादिनाद् ^६C अनुवादाद् ^७K adds इति after this ^८C om च

^९C मूर्च्छनाधिकारत् तद् for न्य नाधिकत् ^{१०}C तन्वीवादनं ^{११}C इत्येतत्स्वरविधान-

चतुर्विधम्, K स्वरविधानमेतत् चतु प्रकारम्

अथ ¹² द्वौ ग्रामौ ¹ पङ्क्तौ मध्यमश्चेति । ¹⁴ तत्राश्रिता ¹ द्वाविंशति श्रुतयः ।
यथा—

तिस्रो द्वे च चतस्रश्च चतस्रस्तिस्र एव च ।

द्वे चतस्रश्च पङ्क्ताख्ये ग्रामे श्रुतिनिदर्शनम् ॥ २४ ॥

मध्यमग्रामे तु श्रुत्यपकृष्टः पञ्चमः कार्यः । पञ्चमस्य श्रुत्युत्कर्षादपकर्षाद्वा
यदन्तर मार्षदादायतत्वाद्वा ² तत् प्रमाणश्रुतिः । निदर्शनं त्वासाम् अभि-
व्याख्यास्यामः । यथा—द्वे वीणे 'तुल्यप्रमाणतन्त्र्युपपादनदण्डमूच्छंने पङ्क्त-
ग्रामाश्रिते कार्ये । 'तयोरन्यतरि मध्यमग्रामिकी कुर्यात् पञ्चमस्यापकर्ष-
[ण] श्रुतिः । तामेव 'पञ्चमस्य श्रुत्युत्कर्षवशात् पङ्क्तग्रामिकी कुर्यात् । एवं
श्रुतिरपकृष्टा भवति । 'पुनरपि तदेवापकर्षाद् गान्धारनिपादावपि' इतरस्या
¹⁰ ऋपभधैवतौ प्रविशतः द्विश्रुत्यधिकत्वात् । पुनस्तदेवापकर्षाद् धैवतर्षभाधि-
तरस्या पञ्चमपङ्क्तौ प्रविशतः [त्रि]श्रुत्यधिकत्वात् । तद्वत् पुनरपकृष्टाया तस्या
पञ्चममध्यमपङ्क्ता इतरस्या ¹¹ मध्यमगान्धारनिपादघन्तः प्रवेक्ष्यन्ति चतु-
श्रुत्यधिकत्वात् । एवमनेन ¹² श्रुतिनिदर्शनेन द्वैग्रामिक्यो ¹³ द्वाविंशतिश्रुतयः
प्रत्यवगन्तव्याः । अत्र श्लोका ¹⁴—

पङ्क्तश्चतु श्रुतिर्ज्ञेय ऋपभस्त्रिश्रुतिः स्मृतः ।

द्विश्रुतिश्चापि ¹ गान्धारो मध्यमश्च चतु श्रुति ॥ २५ ॥

चतुःश्रुतिः पञ्चमः 'स्यात् त्रिश्रुतिर्धैवतस्तथा ।

² द्विश्रुतिस्तु निपादः स्यात् पङ्क्तग्रामे स्वरान्तरे ॥ २६ ॥

चतु श्रुतिस्तु विज्ञेयो मध्यमः पञ्चमः पुनः ।

द्विश्रुतिर्धैवतस्तु स्याच्चतु श्रुतिक एव 'च ॥ २७ ॥

निपादपङ्क्तौ विज्ञेयो द्विचतु श्रुतिसम्भवौ ।

ऋपभस्त्रिश्रुतिश्च 'स्याद् गान्धारो द्विश्रुतिस्तथा ॥ २८ ॥

¹²K om द्वौ ¹³K पङ्क्तग्रामो मध्यमग्रामश्चेति ¹⁴K तत्र वा for तत्राश्रिता.

¹⁵C द्वाविंशति 24 (O 22, K 25) ¹O स्रुतयुत्कर्षापकर्षाभ्या ²C तावत् प्रमाणश्रुति

³O च सम⁰ for त्वासाम⁰ ⁴O ⁰तन्त्र्युपपादनदण्डमूच्छंने O ⁰मूच्छंते ⁵K तयोरन्यतरस्यां

⁶KC कला (O कुर्यात्) पञ्चमस्यापकर्षे श्रुतितामिष ⁷K पञ्चमवशात् पङ्क्तग्रामिकी ⁸K om

अपि ⁹K om अपि ¹⁰K धैवतर्षभौ ¹¹O मध्यमगान्धार निपाद⁰

¹²C श्रुतिदर्शनविधानेन ¹³O द्वाविंशति श्रुतयः ¹⁴K adds भवन्ति 25 (O 23,

K 26) ¹K येष for चापि 26 (O 24, K 27) ²K शादधैवतस्त्रि श्रुतिसप्तः, ³K निपादो

द्विश्रुतिर्धैव पङ्क्तग्रामे भवति द्वि 27 (O 25, K 28) ¹K द्वि for च 28 (O 26,

K 29) ¹O स्यात् ²O तद् यथा for यथा

अन्तरनिदर्शनमपि व्याख्यातम् ।

अथ मूर्छना द्वैग्रामिन्यश्चतुर्दश । यथा —

'आद्या ह्युत्तरमन्द्रा स्याद्रजनी चोत्तरायता ।

चतुर्थी शुद्धपङ्जा तु पञ्चमी मत्सरीकृता ॥ २९ ॥

अद्वकान्ता 'तु षष्ठी' स्यात् सप्तमी चाभिरुद्रता ।

पङ्जग्रामाधिता एता विज्ञेयाः सप्त मूर्छनाः ॥ ३० ॥

आसा पङ्जनिपादधैवतपञ्चममव्यमगान्धारपभाः आद्या स्वरा पङ्जग्रामे ।

अथ मध्यमग्रामे

सौवीरी हरिणाश्वा 'च स्यात् कलोपनता तथा ।

'चतुर्थी शुद्धमध्या तु मार्गधी पौरवी तथा ॥ ३१ ॥

दृष्यका 'चैव विज्ञेया सप्तमी द्विजसत्तमाः ।

मध्यम ग्रामजा ह्येता विज्ञेयाः सप्त मूर्छनाः ॥ ३२ ॥

आसा मध्यमगान्धारर्षभपङ्जनिपादधैवतपञ्चमा 'थानुपूर्व्या[दा]द्या स्वराः ।

तत्र पङ्जग्रामे— पङ्जेनोत्तरमन्द्रा निपादेन रजनी धैवतेनोत्तरायता पञ्चमेन शुद्धपङ्जा मध्यमेन मत्सरीकृता गान्धारेणाद्वकान्ता ऋषभेणाभिरुद्रता इति ।

अथ मध्यमग्रामे—मध्यमेन सौवीरी गान्धारेण हरिणाश्वा ऋषभेण कलोपनता पङ्जेन शुद्धमध्यमा निपादेन मार्गधी धैवतेन पौरवी पञ्चमेन दृष्यका इति । एवमेता क्रमयुताः पूर्णाः 'पाडवौडवितिकृताः साधारणकृताश्चेति 'चतुर्विधाश्चतुर्दश मूर्छनाः ।

क्रमयुक्ताः स्वरा सप्त मूर्छनास्त्वभिसञ्ज्ञिता ।

पट्पञ्चकस्वरास्तासा 'पाडवौडविता स्मृता ॥ ३३ ॥

29 (C 27, K 30) ¹K आदावुत्तरमन्द्रा 30 (C 28, K 31) ¹K तथा for तु
²K om स्यात् ³K 'दभा स्वरा इति, C ⁰र्षभाद्या पङ्जग्रामे ⁴C om अथ
 31 (C 29, K 32) ¹K 'थ ²K reads this hem as शुद्धमध्या तथा चैव मार्गधी
 स्यात् पौरवी तथा, 32 (C 30, K 33) ¹K 'इति for चैव ²C om थानुपूर्व्याद्या
 स्वरा ³C क्रमयुता पट्पञ्चाशत् स्वरा अता । K प्रक्रमयुक्ता पूर्णा etc ⁴C पूर्णा पाडवौडु-
 वितसञ्ज्ञिता K पाडवौडवितिकृता. ⁵C चतुर्विधच 33 (C 31, K 34) ¹C
 पाडवौडवितिभृता, K पाडवौडविता अता

साधारणकृताश्चैव काकलीसमलकृताः ।

अन्तरस्वरसयुक्ता मूर्च्छना ग्रामयोर्द्वयो ॥ ३४ ॥

द्विविधैकमूर्च्छनासिद्धिः । तत्र द्विश्रुतिप्रकर्पाद्वैधवतीकृते गान्धारे 'मूर्च्छना-
ग्रामयोरन्य[त्वं]पङ्जग्रामे । 'तद्वशान्मध्यमादयो यथासंख्येन निपादादिमत्तं
प्रतिपाद्यन्ते । मध्यमग्रामेऽपि' धैवतमार्दवान् 'निपादोत्कर्पाद् द्वैविध्य
भवति । तुल्यश्रुत्यन्तरत्याच्च 'सज्ञान्यत्वम् । 'चतु श्रुत्यन्तर पञ्चमैव-
तयोस्तद्वत् गान्धारोत्कर्पाच्चतुः'श्रुतिकमन्तर भवति । शेषाश्चापि 'मध्यम-
पञ्चमधैवतनिपादर्पभपङ्जा मध्यमादित्वं प्रापुवन्ति तुल्यश्रुत्यन्तरत्वात् ।
'अन्तरनिदर्शनमपि श्रुतिनिदर्शने प्रोक्तम् ।

तत्र ¹⁰मूर्च्छनासञ्चितास्तानाश्चतुरशीति । तत्र एकोनपञ्चाशत् पट्स्वरा
पञ्चत्रिंशत् पञ्चस्वराः । लक्षणं तु ¹¹पट्स्वराणां सप्तविधं यथा ¹पङ्जर्पभनिपाद-
पञ्चमहीनाश्चत्वारस्तानाः पङ्जग्रामे । मध्यमग्रामे तु ¹पङ्जर्पभगान्धार-
हीनास्त्रयस्तानाः । ¹⁴एवमेते सर्वासु पाडवासु मूर्च्छनासु क्रियमाणा भवन्त्ये-
कोनपञ्चाशत् तानाः । पञ्चस्वराणां तु पञ्चविधमेव लक्षणम् । यथा पङ्ज-
पञ्चमहीना ऋषभपञ्चमहीना गान्धारनिपादहीना इति त्रयस्तानाः पङ्जग्रामे ।
मध्यमग्रामे तु ¹ऋषभधैवतहीना गान्धारनिपादहीना इति ¹⁴द्वौ तानौ । एवं
पञ्चस्वरा सर्वासु मूर्च्छनासु क्रियमाणास्तानाः ¹पञ्चत्रिंशद् भवन्ति । पङ्जग्रामे
एकविंशतिर्मध्यमग्रामे चतुर्दश । एवमेते एकरुत गम्यमानाश्चतुरशीतिर्भवन्ति ।

द्विविधास्तानक्रिया तन्त्रयां प्रवेशो निग्रहश्च । तत्र प्रवेशो नामाधरस्वर-
प्रकर्पाद् उत्तरस्वरमार्दवाद् ¹वा । निग्रहस्त्वसस्पर्शः । मध्यमस्वरासंस्पर्शः ।
मध्यमस्वरेण तु वैणेन मूर्च्छनानिर्देश भवत्यनाशित्वात् । मध्यमस्वरस्य [न]
निग्रहः प्रवेशो वा । ¹²इत्थं प्रयोक्तृश्रोतृसुखार्थं ²⁰तानमूर्च्छना[नाना-]त्त्वम् ।

34 (C 32 K 35) ¹K मूर्च्छनाग्रामयोरन्यव, O मूर्च्छनाग्रामयोरन्यतरत्वम्, ²K om तदवशात्प्रथ-
मादयी प्रतिपाद्यन्ते ³O om ⁴ऽपि ⁴O om निपादोत्कर्पाद् ⁵O om सञ्चान्वितम्
⁶K चतुःश्रुतिकमन्तर C, सुत्यन्तर ⁷K श्रुतिकमेव भवति ⁸K ⁹O निपादपङ्जर्पभा ⁹O
चत्वारदशन⁰ ¹⁰O मूर्च्छनाताना⁰ ¹¹O पाडवायां for पट्स्वरायां ¹²O om पङ्ज⁰
¹³O ⁰हीनाग्रामास्तया⁰ ¹⁴K एवमेते सर्वासु मूर्च्छनासु O पाडवासु मूर्च्छनासु ¹⁵O पङ्जधैवत-
हीना निपादगान्धारहीना K गान्धारनिपादहीना ऋषभधैवतहीना इति । ¹⁶O ही स्तानाविति
¹⁷O पट्त्वि यत् ¹⁸O च for वा ¹⁹O om इत्थं ²⁰KO तान मूर्च्छनात्त्वम्, Ag
मूर्च्छना तानात् (p 62)

मूर्च्छना [-तान-] प्रयोजनमपि ^{२१}स्थानप्राप्ति । स्थान तु त्रिविधं पूर्वोक्तलक्षण
^{२२}काकुविधाने ।

साधारणविधिमिदानीं दृश्याम । तत्र साधारणं नामाऽन्तरस्वरता ।
कस्मात् । ^{२३}द्वयोन्तरस्व' [यत्] तत् साधारण । ^{२४}यथा ऋत्वन्तरे—

छायासु भवति शीतं प्रस्वेदो वा भयनि चातपसस्य ।

न च नागतो वसन्तो न च नि शेष शिशिरकालः ॥ ३५ ॥

इति ^{२५}कालसाधारणम् ।

द्वे साधारणे स्वरसाधारणं जातिसाधारणं चेति । स्वरसाधारणं कोक-
ल्यन्तरस्वरौ । तत्र द्विश्रुतिप्रकर्षान्निपादवान् काकलीसज्ञो निपाद, न पङ्क्तः ।
द्वान्ध्यामन्तरस्वरत्वात् साधारणत्व प्रतिपद्यते । एव गान्धारोऽप्यन्तरस्वरसज्ञ
गान्धारो न मध्यम । तयारन्तरस्वरत्वात् । अत एव ^{२६}स्वरसाधारणम् ।
कस्मान्निपाद काकलीसज्ञ । कलत्वात् काकली कृत्वाद्वा अति^{२७}सौक्ष्म्याद्
अथवा [का]काक्षि[ध]त्वाद् उभयसम्यन्धात् काकलीसज्ञा । यथा षण्णां
रसाना मध्ये लक्षण धारसंज्ञः एव निपाद- काकलीसज्ञ । साधारणस्वरश्चान्तर-
सज्ञो भवति । जातिसाधारणम् ^{२८}एकग्रामाशाना जातीना जात्योर्वा अन्यस्मिन्
ग्रामे प्रत्यङ्गदर्शन स्वरणामवगमात् । स्वरसाधारणं द्विविधं द्वैग्रामिक्यम् ।
कस्मान् । पङ्क्तग्रामे पङ्क्तसाधारणं मध्यमग्रामे मध्यमसाधारणम् । ^{२९}साधा-
रणमत्र स्वरविशेष इति ^{३०}पङ्क्तसाधारणम् । एव मध्यमग्रामेऽपि साधारणत्वम् ।
अस्य तु प्रयोगसौक्ष्म्यात् कैशिक नाम निष्पद्यते । एव स्वरसाधारणम् ।
अस्यापनिपादगान्धारासु जातिषु प्रयोग । ^{३१}अत्र श्लोकौ—

अन्तरस्वरसंयोगो नित्यमारोहिसधय ।

'कार्यस्त्वल्पो विद्वेषेण नावरोही कदाचन ॥ ३६ ॥

क्रियमाणोऽप्यरोही स्यादल्पो वा यदि वा बहु ।

जातिराग श्रुतिदत्तैव नयन्ते ^{३२}त्वन्तरस्वरा ॥ ३७ ॥

^{२१}K स्थानप्राप्तय ^{२२}K काकुविधाविति ^{२३}K द्वयोन्तरे दोषो भवति स साधारण ^{२४}K
यथात्तन्तरे 35 (C 33, K 36) ^{२५}K कालसाधारणता C कालसाधारण ^{२६}C ^०निषादादय ।

^{२७}C ^०साधारण तस्मान्निपाद, K ^०साधारण । कस्मात् । निषाद ^{२८}K कटवाद् for कटवाद्

^{२९}C सौक्ष्म्यात् वा ^{३०}K गान्धारान्तर^० for साधारणस्वरान्तर^० ^{३१}K एकाशाना विद्वेषाच्चातीना

तु समशयात् । प्रत्यक्षेण मना इति । खरसाधारण etc ^{३२}EO साधारणोऽपि ^{३३}C यदसाधा^०

^{३४}C om अत्र श्लोकौ 36 (C 34, K 37) ^{३५}K काय' अन्य^० 37 (C 35 K 38)

^{३६}C चक्रे 38 (C 36, K 39)

जातिमिदानीं वक्ष्याम ।

स्वरसाधारणगतास्तिस्रो ज्ञेयास्तु जातय ।
 मध्यमा पञ्चमी चैव षड्जमध्या तथैव च ॥ ३८ ॥
 'आसामङ्गानि विज्ञेया षड्जमध्यमपञ्चमा- ।
 यथास्व' दुर्घलतरा व्यक्ता सा पञ्चमी तथा ^२ ॥ ३९ ॥
 'षाड्ज्यार्पणी धैवती च नैपादी च तथा परा ।
 षड्जोदीच्यवती ^३षड्जकैशिकी षड्जमध्या ॥ ४० ॥
 'षड्जग्रामाश्रया ह्येता विज्ञेया सप्त जातय ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मध्यमग्रामसश्रया ॥ ४१ ॥
 गान्धारी 'रक्तगान्धारी गान्धारोदीच्यवा तथा ^४ ।
 मध्यमोदीच्यवा चैव मध्यमा पञ्चमी तथा ॥ ४२ ॥
 'गान्धारपञ्चमी चान्ध्री नन्द्यन्ती ^५तथा परा ।
 कर्मारघी 'कैशिकी च ज्ञेयात्वेकादशापरा ॥ ४३ ॥
 जातयोऽष्टादशेत्येष या- पूर्वं गदिता मया ।
 तास्त्वह ^६सप्रवक्ष्यामि ^७न्यासापन्याससयुता ॥ ४४ ॥

एतासाम् अष्टादशानां सप्त स्वरख्याः । 'जातयो द्विविधा शुद्धा विकृताश्च ।
 तत्र शुद्धा षड्जग्रामे षाड्जी धार्पणी ^१धैवती निपादवती 'च । गान्धारी मध्यमा
 पञ्चमी ^२चेति मध्यमग्रामे शुद्धा अन्यूनस्वरा स्वरशास्त्रह्न्यासा । 'एषाम्
 अन्यतमेन द्वयाभ्यां बहुभिर्वा लक्षणैर्विक्रियाम् उपगता न्यासवर्जं विकृतसंज्ञा
 भवन्ति । 'तेन ता एव शुद्धास्ता एव च विकृता । न्यासविधायप्यासां मन्द्रो

३९ (C ३७, K ३०) ^१K आसामङ्गान् ^२K reads after this ४४
 ४० (C ३८, K ४२) ^१K षाड्जी चैवार्पणी चैव धैवती सनिवादिनी । O षड्जर्पणी etc
^२K चैव तथा वै षड्जकैशिकी for षड्जकैशिकी etc ४१ (C ३९, K ४३) ^१K षड्जमध्या
 तथा चैव षड्जग्रामसमाश्रया ४२ (C ४०, K ४४) ^१K मध्यमा चैव for रक्तगान्धारी । ^२K
 reads after this पञ्चमी रक्तगान्धारी तथा गान्धारपञ्चमी ४३ (C, ४१, K ४५) ^१K मध्यमी
 दीच्यवा चैव for गान्धारपञ्चमी चान्ध्री ^२K तथैव च ^३K च विज्ञेया तथाश्च कैशिकी तथा for
 कैशिकी etc ४४ (C ४२, K ४४) ^१K वर्तयिष्यामि for सप्रवक्ष्यामि ^२O न्यासपन्यास^३
^३O स्वरनामधेया सप्त स्वरा ^४K puts तत्र before जातयो ^५O सधैवती for धैवती ^६O
 om च ^७O om चेति and reads मध्यमामि ^८O एभिः for एषाम् ^९O om this
 sentence

नियमाद् ¹⁰भवति शुद्धास्तु विकृतास्वनियमात् । तत्रैकादश ¹¹ससर्गाजा विकृता ।
परस्पर संयोगादेकादश निर्वर्तयन्ति । यथा —

शुद्धा विकृताश्चैव ¹हि समवायाज्जातयस्तु जायन्ते ।
ता एव [सप्त] ²शुद्धा विकृता भवन्ति चैकादशान्यास्तु ॥ ४५ ॥
तासां या निर्वृत्ता स्वरेष्वथांशेषु जातिषु च जाति ।
ता वक्ष्यामि यथावत् सक्षेपेण क्रमेणेह ॥ ४६ ॥
स्यात् पङ्जमध्यमाभ्या निर्वृत्ता पङ्जमध्यमा जाति ।
¹पाङ्जीगान्धारीभ्या सम्भूतो पङ्जकैशिको वापि ॥ ४७ ॥
पाङ्जी गान्धारीभ्या धैवत्याश्चापि या विनिष्पन्ता ।
ससर्गाद् विज्ञेया ¹सा पङ्ज्योदीच्यया जाति ॥ ४८ ॥
¹पाङ्जी गान्धारीभ्या धैवत्याश्चापि मध्यमायाश्च ।
गान्धारोदीच्यया स्यान् निर्वृत्तो नामतो जाति ॥ ४९ ॥
¹गान्धारपञ्चमीभ्यां धैवत्याश्चापि मध्यमाया वा ।
²निर्वृत्ता या जाति सा मयमोदीच्यया नाम्ना ॥ ५० ॥
¹गान्धारपञ्चमीभ्या नैपादोमध्यमाभ्या च ।
रक्तगान्धारी नाम जाति स्याच् चतसृभिस्त्वाभि ॥ ५१ ॥
¹गान्धारीपङ्जाभ्या ससर्गाज् जायते चान्ध्री ।
²गान्धारीपञ्चमीभ्यामार्पणीभ्या चैव नन्दयन्ती तु ॥ ५२ ॥
¹गान्धारीपञ्चमीभ्या जाता गान्धारपञ्चमी जाति ।
नैपाद्यार्पणीभ्या पञ्चम्या चैव ससर्गात् ॥ ५३ ॥

¹⁰C puts fullstop after this

¹¹C om ससर्गाजा विकृता and reads जालयोऽधिकृता

45 (C 43 , K 46) ¹C om चि ²CK इद्विकृता 46 (C 44 , K 47)

47 (C 45a 46b K 48) ¹K गान्धारी पाङ्जीभ्या संयोगात्, C ¹पङ्जगान्धारीभ्या

48 (C 45b 46 K 49) ¹C om सा 49 (C 47 , K 50) ¹K reads

this as पाङ्जी गान्धारी पञ्चमी तथा धैवती च खलु जाति । गान्धारीदीच्यवती जाति निवृत्तयन्ती ।

50 (C 48 K 51) ¹K गान्धारपञ्चमीभ्या मध्यमया विरचिता च धैवत्या ²K reads this

hem as जातिस्तु मध्यमोदीच्यवती सति सदा त्रया 51 (C 49 , K 52) ¹K reads this

hem as गान्धारपञ्चमी सप्तम्याश्चैव रक्तगान्धारी । गान्धायापतीभ्यामगान्धारी सजायते जाति ॥

52 (C 50 K 52b 53a) ¹See above 51 note] ²K reads this hem as

दीनित्तु नन्दयन्त्यामार्पणी पञ्चमी सगान्धारी 53 (C 51 K 54a) ¹K reads this hem

as गान्धारपञ्चमदीर्योगात् गान्धारपञ्चमी जाति

'कर्मारवी नाभ्रा जाति पूर्णा हि भवति चैयम् ।
 धैवत्यार्षमहीना- पञ्चाद्या कैशिकी कुयु' ॥ ५४ ॥
 एवं परस्परोत्पन्ना ज्ञेया ह्येतास्तु जातय- ।
 पृथग्लक्षणसयुक्ता द्वैग्रामिक्य- स्वराश्रया ॥ ५५ ॥
 आभ्यश्चतस्रो 'नियमाज् ज्ञेया सप्तस्वरा बुधै- ।
 दश पञ्चस्वरा ज्ञेयाश्चतस्रश्चैव पट्स्वरा ॥ ५६ ॥
 मध्यमोदीच्यघा चैव तथा 'वै पट्जकैशिकी ।
 कर्मारवी च सपूर्णास् तथा गान्धारपञ्चमी ॥ ५७ ॥
 'गान्धारी रक्तगान्धारी मध्यमा पञ्चमी तथा ।
 कैशिकी 'चेति विज्ञेया पञ्चैता मध्यमाश्रयाः ॥ ५८ ॥
 'आर्षभी धैवती चैव नैपादी पट्जमध्यमा ।
 पट्जोदीच्यघती चैव 'पट्जग्रामसमाश्रया ॥ ५९ ॥
 'पञ्चस्वरा दशैताश्च जातयो नित्यमेव हि ।
 गान्धारोदीच्यघा चैव नन्दयन्ती च आन्धी च ॥ ६० ॥
 'मध्यमग्रामसभूता पट्स्वरास्तिश्च एव च ।
 पट्जग्रामे तु विज्ञेया पाट्ज्येका पट्स्वराश्रया ॥ ६१ ॥
 'यास्ता पञ्चस्वरा प्रोक्ता याश्चैता- पट्स्वरा स्मृता ।
 कदाचित् 'पाडघीभूता 'कदाचिच्चौडघीकृता ॥ ६२ ॥
 सपूर्णा मध्यमग्रामे ज्ञेया कर्मारवा बुधै- ।
 'मध्यमोदीच्यघा चैव तथा गान्धारपञ्चमी ॥ ६३ ॥

' 54 (C 52 K 53b) ¹K कर्मारवी निषादी सार्षभी पचमी कुयु' 55 (C 53, K 55)
¹K विज्ञेया जातयो बुधै 56 (C 54, K 56), ¹C नियमात् 57 (C 55, K 57)
¹K च for वै ²K सदा for C तथा 58 (C 56, K 60) ¹C तद्वै for गान्धारी
²K चैव पचैता मध्यमग्रामसभूता 59 (C 57, K 59) ¹K reads this hem as निषादि
 न्यार्षभी चैव धैवती पट्जमध्यमा ²K पच पट्जाश्रिता भूता for पट्जग्रामसमाश्रया 60 (C 58
 K 58a) ¹K om this hem ²K reads this hem as पाट् जाभ्यो नन्दयन्ती च
 गान्धारीदीच्यघा तथा 61 (C 59, K 58b, 62b) ¹K reads probably this hem as
 चतस्र पट्स्वरा ज्ञेया पचपञ्चस्वरा दश. ²K reads this as पट्स्वरा चैव विज्ञेया पाट्जो वै गान्
 धीकृभि 62 (C 60a, K 61) ¹C om this hem ²K 'भृता' for C भूता, ³C
 'कृता for K कृता 63 (C 60b, 61a, K 63) ¹K reads this hem, as गान्धारपचमी
 चैव गान्धारीदीच्य घा तथा

पङ्जग्रामे तु संपूर्णां विज्ञेया पङ्जकेशिकी ।
 १पुनश्च पट्स्वरा ज्ञेया गान्धारोदीच्यवा बुधे ॥ ६४ ॥
 २आन्ध्रो च नन्दयन्ती च मध्यमग्रामसंश्रया ।
 पवमेता बुधैर्ज्ञेया द्वैग्रामिस्यश्च जातयः ॥ ६५ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि तासामंशधिरूपनम् ।
 १पट्स्वर्ये सप्तमाशा तु नेप्यते पङ्जमध्यमा ॥ ६६ ॥
 सवादिलोपाद् गान्धारस्तत्रैव न भविष्यति ।
 गान्धारी रक्तगान्धारी कैशिकानां तु १पञ्चमः ॥ ६७ ॥
 १पङ्जाया चैव गान्धारमनश विद्धि पाडवे ।
 २पाडवे धैवतो नास्ति पङ्जोदीच्यवाया तथा ॥ ६८ ॥
 सवादिलोपात् सप्तैते पाट्स्वर्ये तु विघर्जिताः ।
 गान्धारी रक्तगान्धार्यो पङ्जमध्यमपञ्चमाः ॥ ६९ ॥
 १सनिषादाश्च विज्ञेया येषु १नौडयिते इमे ।
 २द्वौ पङ्जमध्यमाशेषु गान्धाराऽथनिषादवान् ॥ ७० ॥
 ऋषभश्चैव १पञ्चम्या २कैशिक्या चैव धैवत ।
 एव च द्वादशैवेते वर्ज्याः पञ्चस्वरे सदा ॥ ७१ ॥
 तास्यनौडयिता नित्यं कर्तव्या जातयो बुधैः ।
 सर्वस्वराणां १विहितो विनाशस्त्वय जातिषु ॥ ७२ ॥
 १मध्यमस्य विनाशस्तु कर्तव्यो न कदाचन ।
 सर्वस्वराणां प्रवरो ह्यचिनाशी तु मध्यम ॥
 गान्धर्दकल्पेऽभिमत १सामग्रीश्च महर्षिभिः ॥ ७३ ॥

64 (C 61b K 62a, 64a) १C om this hem 65 (C 62a, K 64b 65a)

१C om this hem 66 (C 62b, 63a, K 65b 66a) १K षट्स्वरो सप्तमै ल्व गे

67 (C 63b 64a K 66b 67a) १C पचमम 68 (C 64b K 67b 68a) १C om

this hem २K reads this hem as षड्जोदीच्यवलाश्चैव धैवताश्च न पाडवम्

69 (C 65, K 68b 69a) 70 (C 66, K 69b 70a) १K सप्तमश्चैव for सनिषादश्च

२K चोडयित भवेत् ३K ०मध्यमाशौ तु 71 (C 67, K 70b 71a) १C पचम्या

२C कैशिक्या ३K हि द्वादशैते गार् 72 (C 68, K 71b 72a) १K नाशस्तु विहितस्त्वय जातिषु

73 (C 69, K 72b 73) १K न मध्यमस्य नाशस्तु कर्तव्यो हि कदाचन २K ह्यनाशी चैव

मध्यम ३K विहित for अभिमत ४K सामग्रीषि मध्यम

दशविध जातिलक्षणम् —

ग्रहांशौ तारमन्द्रौ च न्यासापन्यास^१ एव च ।

अल्पत्वं च बहुत्वं च पाडवौडविते तथा ॥ ७४ ॥

अथ ग्रहाः —

ग्रहस्तु सर्वजातीनामशयत्^२ परिकीर्तित ।

यत्प्रवृत्तौ भवेद्गानं सोऽंशो ग्रहविकल्पित ॥ ७५ ॥

तत्रांशो नाम —

यस्मिन् घसति रागस्तु यस्माच्चैव प्रवर्तते ।

नेता वै तारमन्द्राणां योऽत्यर्थमुपलभ्यते ॥ ७६ ॥

^३मन्द्रतारविषया च पञ्चस्वरपरा गति ।

^४अनेकस्वरसयोगे योऽत्यर्थमुपलभ्यते ॥ ७७ ॥

अन्यच्च बलिनो यस्य सवादी चानुवाचपि ।

^५ग्रहापन्यासविन्याससंन्यासन्यासगोचर ।

^६परिवार्य स्थितो यस्तु सोऽंश स्याद्दशलक्षण ॥ ७८ ॥

द्वैग्रामिकीना जातानां सर्धांसामपि नित्यशः ।

त्रिपट्टिरशा विज्ञेयास्तासा चैव तथा ग्रहाः ॥ ७९ ॥

^७अंश ग्रहविधिमिदानीं धक्ष्यामः ।

मध्यमादीद्यथायास्तु नन्दयन्त्यास्तथैव च ।

तथा गान्धारपञ्चम्या^८ पञ्चमाऽंशो ग्रहः ^९स्मृतः ॥ ८० ॥

धैवत्यादच तथैवांशौ विज्ञेयौ धैवतर्पभौ ।

पञ्चम्यास्तु ग्रहावशौ भवत पञ्चमर्पभौ ॥ ८१ ॥

74 (C 70 K 74) ^१K आलोपन्नास but K 115 and C 100 have आपन्नास
 75 (C 71 K 75) ^२K यदास्तु ^३एव हि कीर्तित ^४K यत्प्रवृत्त ^५K भवेदय
 76 (C 72 ab K 76a) ^६K रागस्य दक्षिण घसति ^७K om this hem See Kalli
 on SR I 7 29 34 K नेता for C तेन 77 (C 72c 73a, K 76b 77a)
^८C मन्द्रस्य तारविषया, ^९C सारमन्दीने 78 (C 73b-74 K 77b 78)
^{१०}C दक्षिणपन्नास विन्दारपन्नास ^{११}K परिवार्य, Kalli on SR I 7 32-34 reads this
 hem as चतुर्गणस्य यथैव etc. 79 (C 75, K 86) ^{१२}K चरन्दिदानीं ध्यास्याध्यामः,
 80 (C 76 K 87) ^{१३}K कृत for तथा 81 (C 77 K 88 ab)

गान्धारोदीच्यवायास्तु ग्रहांशौ पङ्जमध्यमौ ।
 आर्षभ्याश्च तथैवांशा निपादर्षभधैवता ॥ ८२ ॥
 'नेपादिन्या निपादन्तु गान्धारश्चर्षभस्तथा ।
 अंशाश्च पङ्जकैशिक्या पङ्जगान्धारपञ्चमा ॥ ८३ ॥
 तिसृणामपि जातीनां ग्रहास्त्वशाश्च कीर्तिता ।
 पङ्जश्च मध्यमश्चैव निपादो धैवतस्तथा ॥ ८४ ॥
 'अंशप्रहास्तु चत्वारः पङ्जोदीच्यवतीधिता ।
 पञ्चमश्चर्षभश्चैव निपादो धैवतस्तथा ॥ ८५ ॥
 'कर्मारब्धास्तथैवांशाश्चत्वारः सम्प्रकीर्तिता ।
 गान्धारश्चर्षभश्चैव निपादः पञ्चमस्तथा ॥ ८६ ॥
 'चत्वारोऽंशा भवन्त्यान्ध्रा ग्रहाश्चैते तथैवहि ।
 ऋषभश्चैव पङ्जश्च मध्यमः पञ्चमस्तथा ॥ ८७ ॥
 'मध्यमायां ग्रहास्त्वशा धैवतश्च प्रकीर्तितः ।
 पङ्जायां पङ्जगान्धारौ मध्यमः पञ्चमस्तथा ॥ ८८ ॥
 'धैवतश्चापि विज्ञेया ग्रहाश्चांशा प्रकीर्तिता ।
 निपादर्षभगान्धारा मध्यमः पञ्चमस्तथा ॥ ८९ ॥
 गान्धारी रक्तगान्धार्योर्ग्रहांशा परिकीर्तिता ।
 'वर्जितर्यभयोगास्तु कैशिक्यांशा पडेव तु ॥ ९० ॥
 'स्वरा सर्वे च विज्ञेया पङ्जमभ्यांशांशां प्रहा ।
 एव त्रिपष्टिर्विज्ञेया ग्रहाश्चांशाश्च जातिषु ॥ ९१ ॥

- 82 (C 78 K 88c 89a) ¹K तु निपादस्तु तथा चषभ धैवती for तथैवांशा etc
 83 (C 79 K 89b 90a) ¹K निपादा च निपादन्तु गान्धारश्चर्षभस्तथा । तथा च पङ्जकैशिक्या
 पङ्जगान्धारपञ्चमा ॥ 84 (C 80, K 90b 91a) 85 (C 81 K 91b-92a)
¹K reads this hem as पङ्जोदीच्यवती जातिषु चत्वारः शाश्च कीर्तिता ²K पञ्चममध्यमश्चैव
 86 (C 82, K 92b-93a) ¹K reads this as कर्मारब्धा वृधैरशा यद्वाय परिकीर्तिता ।
 गान्धारश्चर्षभश्चैव पञ्चमोऽयं निपादवान् 87 (C 83a, K 93b-94a) ¹C om
 this hem 88 (C 83b 84a, K 94b, 96a) ¹K reads this as मध्यमायां यद्वा चैव
 च शाश्चैव चर्षभता । निपादपङ्जगान्धारा मध्यमः पञ्चमस्तथा ॥ 89 (C 84b 85a K 96b, 95a)
¹C धैवतश्चापि ²K निपादपङ्जगान्धारा 90 (C 85b 86a, K 95b, 97a)
¹K reads this hem as कैशिक्या चर्षभहीना यद्वाशा वट्स्वरा भृता 91 (C 86b 87a, K
 97b 98a) ¹K सर्वस्वरा यद्वायाय विज्ञेया पङ्जमध्यमा

१अ शब्दश्च प्रहास्तासा सर्वासामेव नित्यशः ।
 सर्वासामेव जातीना त्रिजातिस्तु १गण स्मृतः ॥ ९२ ॥
 सर्वथा चैव विज्ञेया १वर्धमानस्वरास्तथा ॥
 एकस्वरो द्विस्वरश्च त्रिस्वरोऽथ चतु स्वर ।
 पञ्चस्वरो षट्स्वरश्च तथा सप्तस्वरोऽपि वा ॥ ९३ ॥

१अथ पञ्चस्वरपरा १तारगति ।

अंशात्तारगति विद्याद् वा चतुर्थस्वरात्रिह ।
 १पञ्चमं त्वथवा गच्छेत्ततोऽंशविहितं त्रिह ।
 आ पञ्चमात् १सप्तमाद् वा नात परमिहेष्यते ॥ ९४ ॥

त्रिविधा मन्द्रगति —अ शपरा न्यासपरा १अपन्यासपरा चेति ।
 १मन्द्रस्त्वशात् परो नास्ति न्यासे तु द्वौ व्यवस्थितौ ।
 १गान्धारे च ग्रहे न्यासे १दृष्टमार्गभयैधतम् ॥ ९५ ॥

द्विविधमल्पत्वं लङ्घनाद् अतभ्यासाच्च । १तत्र पाड्यौडघितकरणत्वम्
 १अंशानां गीतानाम् आन्तरमार्गम् उपगतानां स्वरारणा लङ्घनात् । अतभ्यासाच्च
 सरुदुच्चारण यथाजाति । तद्वन् बहुत्वम् अल्पत्वविपर्ययाद् १द्विविधमेधा-
 न्येषामपि बलिना सञ्चार ।

१अल्पत्व च बहुत्व च १तथा पूर्वविनिश्चयात् ।
 जातिस्वरैश्च नित्य स्यात् १जात्यल्पत्वं द्विधा च तत् ॥ ९६ ॥

92 (C 87b 88a K 98b 99a) १C अ शब्दश्च प्रहास्तासा K प्रहास्तासा २K तथा क्षुता
 C गृण्य क्षुता 93 (C 88b 89, K 99b-100) १K वर्धमानस्वरा यथा २K adds after
 this, 11 couplets (101 113) which seem to be spurious ३K om चद
 ४C adds कच्छाशात् after स्वरपरा 94 (C 92b 93, K 78 prose 79) १K om this
 hem २Kall: on SR I 7 35 36 reads सप्तमाद्, Matanga p 58 so, but OK पञ्चमाद्
 ३C adds चेति after न्यासपरा 95 (C 94 89 prose, K 79 prose 80 81 prose)
 १C मन्त्री च शपरा K मन्त्र स्वर शपरी but Kall: (SR I 7 37 38) reads मन्त्रस्त शात् परी
 २K गान्धारे न्यासविधेः, Kall: (loc cit) गान्धारे न्यासविधेः ३K अथम भयैधतम् Kall: (loc
 cit) अथम भयैधतम् ४C om तत्र ५C puts गीतानाम् आन्तरमार्गम् before पाड्यौड
 ६C अ शपरा गीतानामान्तरमार्गम् उपगतानां स्वरारणा ७C द्विविधमेषामन्येषामपि 96 (C 90,
 K 82) १K अल्पत्वे च बहुत्वे च २C यदापूर्वे विनिश्चयात् ३C अल्पत्व विधानत

सञ्चारोऽशबलस्थानामल्पत्वदुर्बलेषु च ।

१द्विविधोऽन्तरमार्गस्तु जातीना व्यक्तिकारक ॥ ९७ ॥

१पट्स्वरं पाडयित चतुर्दशविध सप्तचत्वारिंशत्प्रकारम् । पूर्वोक्तविधानं यथा ज्ञात्यशप्रकारैरिति ।

पञ्चस्वरमौडयित विज्ञेयं दशविध प्रयोगज्ञैः ।

त्रिंशत्प्रकारविहित पूर्वोक्त लक्षण १चास्य ॥ ९८ ॥

पट्स्वरस्य १प्रयोगोऽस्ति तथा पञ्चस्वरस्य च ।

चतुस्वरप्रयोगोऽस्ति दृग्दृष्टद्वयास्यथ ॥ ९९ ॥

अथ न्यास — अंशसमाप्तौ स चैकविंशतिविध । तद्वदपन्यासोऽपि अशमध्ये पट्पञ्चाशत्सत्य ।

१न्यासो ह्यंशसमाप्तौ स चैकविंशतिविधो विधातव्य ।

पट्पञ्चाशत्सत्योऽंशमध्येऽपन्यास एव स्यात् ॥ १०० ॥

एवमुक्तमिदं सम्यग् जातीनां लक्षण मया ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि न्यासोपन्यासरूपनम् ॥ १०१ ॥

अंशास्यु पञ्च पङ्जाया निपाठार्पभर्जिता ।

१अपन्यासो भवेदत्र गान्धार पञ्चमस्तथा ॥ १०२ ॥

१न्यासश्चात्र भवेत् पङ्जो लोप्य सप्तम एव तु ।

पाडव सप्तमापेतम् अर्पौ वै सप्तमपमौ ॥ १०३ ॥

पङ्जगान्धारसञ्चारस्तथा धैवतपङ्जयो ।

गान्धारस्य च याहुन्य न्वत्र कार्यं प्रयोक्तृभिः ॥ १०४ ॥

97 (C 91 K 83) १C द्विविधो for द्विविधो २C om this prose passage
 98 (C 94 ka, K 84) १K लक्ष 99 (C 95 K 85, 80 prose) १C प्रतीनीय,
 १C चतुश्चत्वारिंशोऽपि देशापेक्ष प्रवृत्ते २K च गमसाप्तौ K reads this after एकविंशतिविध
 and om स ४C reads स च कदाचित् ज्ञात्यन्योपन्यास स for तद्वदपन्यासोऽपि च गमध्वे
 100 (K 81) १C om this च ग in this couplet has been emended to च ग
 101 (C 96 100a) १K om this २C wrongly repeats here 62b 102 (C
 97a, K 112) १C om this hem 103 (C 97b 98a K 113) १C as त्वात् सर्वं
 सपञ्चासौ धाता गान्धारपञ्चमौ २CK सप्तमीपेत 104 (C 98b 99a, K 114) १K तु
 for च

१अंशजातास्तथार्पभ्यान्निपाद्वर्षभधैवता ।
 एत एव ह्यपन्यासा न्यासश्च ऋषभः स्मृतः^१ ॥ १०५ ॥
 अत्पत्वं च विशेषेण भवेत् पाडवकारिण ।
 लङ्घन पञ्चमस्यैव स्यादारोहणसंश्रयात् ॥ १०६ ॥
 पट्स्वर सप्तमहीने पञ्चस्वर्ये च पञ्चमम् ।
 धिवादिनां स्वराणां च संचारोऽत्र विधीयते ॥ १०७ ॥
 १धैवत्यां धैवतो न्यासः स्यादशौ धैवतर्षभौ ।
 अपन्यासा भवन्त्यत्र धैवतर्षभमध्यमा ॥ १०८ ॥
 षड्जपञ्चमहीनं च पञ्चस्वर्यं विधीयते ।
 १पञ्चमेन विना चैव पाडवं परिकीर्तितम् ॥ १०९ ॥
 आरोहिणौ च कर्तव्यौ लङ्घनीयौ तथैव च
 २निपादश्चर्षभश्चैव गान्धारो बलवास्तथा ॥ ११० ॥
 १निपादिन्यां नैपादोऽंशा गान्धारस्त्वर्षभः स्मृतः ।
 एत एव ह्यपन्यासा न्यासश्चैवान्न सप्तमः ॥ १११ ॥
 १धैवत्या इव कर्तव्यौ पाडवौडचिते तथा ।
 तद्वच्च लङ्घनीयौ तु बलवन्तौ तथैव च ॥ ११२ ॥
 १अंशास्तु षड्जकैशिन्या षड्जगान्धारपञ्चमा ।
 अपन्यासा भवन्त्यत्र षड्जसप्तमपञ्चमाः ॥ ११३ ॥
 १गान्धारश्च भवेन्न्यासो २हीनस्वर्यं न चात्र तु ।
 हीनस्वरस्याभावात् तु सम्पूर्णां चैयमिष्यते ।
 दौर्बल्यं चात्र कर्तव्यं धैवतस्पर्षभस्य च ॥ ११४ ॥
 षड्जश्च मध्यमश्चैव निपादो धैवतस्तथा ।
 स्युः षड्जोद्गीव्यद्यत्यशा २न्यासश्चैव तु मध्यमः ॥ ११५ ॥

105 (C 99b 100b K 115) ^१K चार्पभ्यां तु भवन्त्यां शा धैवतर्षभसप्तमा 106 (C 101
 K 116) 107 (C 102 K 117) 108 (C 103, K 118) ^१K धैवत्यां धैवत
 र्षभावात् न्यासः स्यादशौ त
 109 (C 104a K 119) ^१O om this hem
 110 (C 104b, K 120) ^१O om this hem 111 (K 121) ^१O om this couplet
 112 (K 122) ^१O om this couplet 113 (K 123) ^१O om this couplet
 114 (K 124) ^१O om this couplet ^२O हीनस्वर्यं [१] भावात् सम्पूर्णां चैयमिष्यते
 for हीनस्वर्यं न चात्र तु 115 (C 105b 106a, K 125) ^१O धैवत स्मृत ^२O न्यास
 मध्यम इत्यते

'अपन्यासो भवन्यस्या धैवत पङ्क्त एव च ।
 परस्परामिहाशाना संचारश्च विधीयते ॥ ११६ ॥
 'पञ्चमर्षमहीन तु पञ्चस्वर्यं विधीयते ।
 ऋषभ पाडवे हीनो गान्धारश्च बलीभवेत् ॥ ११७ ॥
 'सर्वेऽशा पङ्क्तमध्याया 'अपन्यासास्तु एव च ।
 'पङ्क्तो वा मध्यमो वापि न्यास कार्यं प्रयोक्तृभि ॥ ११८ ॥
 'गान्धारसप्तमापेतं पञ्चस्वर्यं विधीयते ।
 पाडव 'सप्तमापेत चात्र कार्यं प्रयोगत ॥ ११९ ॥
 सर्वस्वराणां सञ्चार 'इष्टस्तस्या प्रयोक्तृभि ।
 पङ्क्तप्रामाश्रिता ह्येता विज्ञेया सप्त जातय ॥ १२० ॥
 अत 'ऊर्ध्वं' प्रवक्ष्यामि मध्यमप्रामसश्रिता
 'अंशांस्तु पञ्च गान्धार्या धैवतर्षमवर्जिता ॥ १२१ ॥
 'अपन्यासत्वमस्यास्तु पङ्क्तपञ्चमयोरपि ।
 'गान्धारश्च भवेन्न्यास पाडव चर्षभ विना ॥ १२२ ॥
 ऋषभधैवतापेत तथा चौडवित भवेत् ।
 लङ्घनोयौ च तौ नित्यमृषभो धैवत व्रजेत् ॥
 पङ्क्तमध्यमयोरत्र बाहुल्यं सविधीयते ॥ १२३ ॥
 'गान्धारोविहितं न्यास हीनस्वर्यं च लक्षणम् ।
 सर्वं च रक्तपूर्वाया गान्धार्याश्च विनिर्दिशेत् ॥ १२४ ॥

- 116 (C 106b-107a, K 126) ¹C अपन्यासविधिं साता धैवतर्षम एव च ²C परस्परं
 प्रादुर्गमी गान्धारोनुपमी भवेत् 117 (C 107b 108a, K 127) ¹C पञ्चमस्वरपीन ²K तु तत्र वै
³C नदने च तयो भवेत् 118 (C 108b 109a K 128) ¹C सर्वेषां for सर्वेषा
²C अपन्यासा त ³C पङ्क्तश्च मध्यमश्चैव न्यासी कार्यौ 119 (C 109b-110a, K 129)
¹C K. गान्धारसप्तमापेत ²K तु तत्र वै ³C ऋषभ पाडवे हीनो दुर्बल स विज्ञेयत
⁴K सप्तमापेत 120 (C 110b 111a, K 130) K इष्टस्तस्या 121 (C 111b 112a,
 K. 131) ¹K पर for ऊर्ध्वं, K गान्धार्या पञ्चसाराणां धैवतर्षमवर्जिता 122 (C 112b-
 113a, K 132) ¹K अपन्यासो भवेन्न्यास पङ्क्त पञ्चम एव च ²K गान्धारोऽत्र
 123 (K 133) ¹C om this couplet, but reads in its place the following
 धैवतर्षम गान्ध्या कर्तव्यं स्वद्योगत ॥ and प्रयोक्तृभि प्रदीकृत्य गान्धारश्च नदनम् (C 113b, 114a)
 124 (C 115, K 134 135a) ¹C गान्धारो विहित

- १घलघन्तौ विधातव्यौ धेवत सप्तमस्तथा ।
 गान्धारपङ्जयोरत्र सञ्चारश्चर्पभं विना ॥ १२५ ॥
 १अपन्यासस्तु कार्यं स्यादेक एवात्र मध्यमः ।
 २गान्धारोदीच्यवायां तु तावशौ पङ्जमध्यमौ १२६ ॥
 पञ्चस्वर्यं 'भवेद्भात्र पाट्स्वर्यमृपभे विना ।
 ३अस्यास्त्वल्पवहुत्वस्य न्यासापन्यासयोस्तथा ।
 य पङ्जोदीच्यवायास्तु सर्चोऽत्र स विधि स्मृत १ ॥ १२७ ॥
 १मध्यमायां भवन्त्यशा २सपङ्जर्पभमध्यमाः ।
 ३पञ्चमो धेवतश्चेवापन्यासस्तत्र एव तु ॥ १२८ ॥
 १न्यासो मध्यम एवात्र द्विश्रुत्योर्हीनता भवेत् ।
 २गान्धारो सप्तमापेत पञ्चस्वर्यं विधीयते ॥ १२९ ॥
 १गान्धारहीनं पट्स्वर्यं बाहुल्य पङ्जमध्ययोः ।
 २गान्धारस्य च क्षीर्यल्यं मध्यमाया विधीयते ॥ १३० ॥
 मध्यमोदीच्यवायास्तु 'पञ्चमो' शो प्रकीर्तित ।
 शेषो विधित्तु कर्तव्यो' गान्धारोदीच्यवा गत ॥ १३१ ॥
 १द्वावंशावपि पञ्चम्या भवतः पञ्चमर्पभौ ।
 २अपन्यासो निपादश्च पञ्चमर्पभसयुत ॥ १३२ ॥
 १न्यास पञ्चम एव स्यात् मध्यमर्पभहीनता ।
 २मध्यमायां तु कर्तव्ये पाडवौडविते यथा ॥ १३३ ॥

- 125 (C 116, K 135b-136a) ¹K बलिनौ भवतथाव धेवत सप्तमस्तथा 126 (C 117, K 136b-137a) ¹K अपन्यासस्तथा एव एको वै मध्यम श्रुत ²K गान्धारोदीच्यवांशौ च विधिर्षो पङ्जमध्यमौ 127 (C 118, K 137b-138) ¹K न पाश्चात् for भवेद्भात्र ²C पाट्स्वर्यं चर्पभं ³C adds कार्योऽपान्यासार्थेन न्यासोऽपन्यास एव तु । ततान्पत्ताद् द्विविधयोः पङ्जोदीच्यवातीसमा (C 118b-119a) 128 (C 119b-120a, K 139) ¹C मध्यमाया ²K विना गान्धारसप्तमौ ³K एत एव अपन्यासा न्यास एव हि मध्यम for this hem 129 (C 150b K 140a) ¹K om this hem ²C om this hem 130 (C 121, K 140b-141) ¹C गान्धारोदीच्यवायास्तु पङ्जमध्ययोः ²K for this the following पाट्स्वर्यं चाप्यगन्तारं कतव्यं तु प्रयोगतः । पङ्जमध्यमयोः कार्यं बाह्वुल्येन च । गान्धारोदीच्यवायास्तु कार्यं प्रयोगतः ॥ 131 (C 122, K 142) ¹K पञ्चमर्पभौ न हीयते ²C ० दीच्यवास्त... 132 (C 123, 124a, K 143) ¹K for this couplet बाह्वुल्येन पङ्जमध्यमो पङ्जमध्यमो । संनिपादापन्यासो न्यासश्चेत्तत्र पङ्जम ॥ 133 (C 124a, K 144a) ¹K om this hem ²C, om this hem ³Emend तदा into यदा

'दुर्वलादचात्र कर्तव्या पङ्जगान्धारमध्यमा ।
 'कुर्याद्याप्यत्र सञ्चार मध्यमस्यर्षभस्य च ॥
 'गान्धारगमन चाल्पं सप्तम्यां संप्रयोजयेत् ॥ १३४ ॥
 अथ गान्धारपञ्चम्या, 'पञ्चमोऽंश प्रकीर्तित ।
 'पञ्चमश्चर्षभश्चैव अपन्यासौ प्रकीर्तितौ ॥ १३५ ॥
 'गान्धारोऽल भवेन्नासौ हीनस्वर्यं च नेप्यते ।
 पञ्चम्यास्त्वय गान्धारायां सञ्चरश्च विधीयते ॥ १३६ ॥
 ऋषभ पञ्चमश्चैव गान्धारोऽथ निपादवान् ।
 चत्वारोऽंशा 'भवन्त्यान्ध्रा अपन्यासास्त एव च' ॥ १३७ ॥
 गान्धारश्च भवेन्न्यासो 'पङ्जापेतश्च पाडवम् ।
 'गान्धारपङ्जयोरत्र सञ्चार स्यात्परस्परम् ॥ १३८ ॥
 'पष्टसप्तमयोश्चात्र 'न्यासो गत्यनुपूर्वश ।
 पङ्जम्य लङ्घन 'चात्र नास्ति चौडवित 'तथा ॥ १३९ ॥
 'नन्दयन्त्या भवत्यश- पञ्चमो नित्यमेव तु ।
 स्यातामस्यामुपन्यासो मध्यम पञ्चमस्तथा ॥ १४० ॥
 'पाडव पङ्जहीन तु लङ्घनीय स एव तु ।
 आन्धीघत्सञ्चरो नित्यमृषभस्य च लङ्घनम् ॥ १४१ ॥
 'तत्र मन्द्रगति- प्रोक्ता नित्य गानप्रयोक्तृभि ।
 'तारगत्याथ पङ्जम्तु कदाचिन्नातिवर्तते ॥ १४२ ॥
 'गान्धारश्च प्रह कार्यस्तथा न्यासश्च नित्यश ।
 'कर्मारव्या भवन्त्यशा पञ्चमर्षभैवता ॥ १४३ ॥

134 (C 124b, 125a, K 144b 145) ¹K दीर्घ्य चात्र विज्ञेय षड्जगान्धारपञ्चमे
²K कुर्यादस्या च सचार पञ्चमस्यर्षभस्य च, ³K गान्धारगमन चैव कार्यमन्वय सप्तम 135 (C 125,
 K 146) ¹C पञ्चमाथ ²C पञ्चमचपमश्चैव 136 (C 127 K 147) ¹K न्यासप्रा
 १ गान्धार स च पूर्वस्सरोभवेन, गान्धारपञ्चमाथा च सचारीऽत्र विधीयते 137 (C 128, K 148)
¹K, भवन्त्यान्ध्रम् ²K तु for च 138 (C 129 K 149) ¹K षड्जीपित ²K 'अथोशापि
 139 (C 130, K 150) ¹K सप्तमस्य च षड्जस्य ²C न्यासगत्यापूर्वश ³K कार्ये for
 धान, ⁴K सदा for तथा 140 (C 131, K 151) ¹K नन्दयन्त्या क्रमाश्रासप्तन्यासीऽथ
 एव च । गान्धारी मध्यमश्चैव पञ्चमश्चेति नित्यम् । 141 (C 132, K 152) ¹K षड्जनाशो
 लङ्घनीय आन्धीसचार इत्येति । लङ्घनमृषभस्याथ तत्र मन्द्रगत श्रुतम् । 142 (C 133, K 153a)
¹ See above note 1 to 141 ²K तारगत्याथ षड्ज स्यात् 143 (C 134, K 153b-
 154a) ¹C गान्धारे च, ²C न्यास्य ³K कर्मारव्या श्रुता च वा

'निपादश्चेति चत्वारो ग्रहाश्च परिकीर्तिता ।
 एत एव ह्यपन्यासा न्यास पञ्चम इष्यते ॥ १४४ ॥
 हीनस्वर्यं न चात्र स्याद्वनशा बलिनस्तथा ।
 गान्धारस्य विशेषेण सर्वतो गमनं भवेत् ॥ १४५ ॥
 'कैशिन्यास्तु भवेन्त्यंशा' सर्वे चर्पमवर्जिता ।
 एत एव अपन्यासा न्यासौ गान्धारसतमौ ॥ १४६ ॥
 धैवतेऽशो निपादे च न्यास पञ्चम इष्यते ।
 'दौर्बल्यमृपभस्यान्न लङ्घनं च विशेषत ॥ १४७ ॥
 'अपन्यास' कदाचिच्च ऋपभोऽपि भवेदिह ।
 ऋपम पाडेये हीनो धैवतश्चर्पमं विना ॥ १४८ ॥
 'तथा चोडधितं कार्यं बलिनौ चाद्यपञ्चमौ ।
 'पङ्कजमध्यावदन्नापि सचारस्तु विधीयते ॥ १४९ ॥
 एवमेता बुधैर्ज्ञेया ज्ञातयो दशलक्षणा ।
 'सै स्वैश्च करणैर्योज्या पदेष्वभिनयैरपि ॥ १५० ॥
 'भासामिदानीं वक्ष्यामि रसभाषयिकल्पनम् ।
 'कार्या यस्मिन् रसे याश्च ताश्च मे सन्निबोधत ॥ १५१ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे आतोद्यविधिर्नाम अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

144 45 (C 135 136 K 154b, 155) ¹K reads for 144 145 the following
 धैवतय निपाददायपन्यासा एव तु । पञ्चमश्च भवेत्तानी हीनस्वर्ये न चात्र तु । गान्धारस्य विशेषेण सर्वतो
 गमनं भवेत् । 146 (C 137 K 156) ¹K. कैशिन्यास्तु विशेषेण सर्वतो चर्पमं विना ।
 147 (C 138 K 157a, 159a) ¹C दौर्बल्यमृपभस्या 148 (C 139a, 140a .
 K 157b, 159a) ¹C अपन्यास तमस्तु वाङ्मय च कदाचन ²K चापस्य पाडेय चाप (शाव)
 धैवतश्चर्पमवर्जितम् 149 (C 140b 141a K 159b, 159b) ¹K तथा चोडधितं चावै
 बलिनौ वङ्गपञ्चमौ, C चाद्यचोडधितो नाव बलिनौ चन्द्रपञ्चमौ ²C भवेदन्त्यांश्च सङ्घट्ट वङ्गमध्य-
 वदित्वे (C 139b) 150 (C 141b C 160) ¹C om this hem K. सर्वेष्वेव
 151 (C 141 c, C 161) ¹C om. this hem ²K reads वना वङ्गिन् रसे वद तत्त
 शि मन्निबोधत ।

एकोनत्रिंशोऽध्यायः

१पङ्जोदीच्यवती चैव २पङ्जमध्या तथैव च ।
 ३मध्यमपञ्चमवाहुल्यात् कार्यं शृङ्गारहास्ययो ॥ १ ॥
 ४पाङ्गी त्वधार्पणी चैव ५पङ्जर्पमप्रहस्वरात् ।
 ६वीररौद्राद्भुतेऽप्येते ७प्रयोज्या गानयोक्तृभि ॥ २ ॥
 ८निपादांशे च नैपादी गानधारे पङ्जकैशिको ।
 ९करुणे च रसे कार्या जातिर्गानविशारदै ॥ ३ ॥
 १०धैवती ११धैवताशा च वीभत्से समयानके ।
 १२धैवती करुणे योज्या चोन्मादे पङ्जमध्यमा ॥ ४ ॥
 १३ध्रुवाधिष्ठाने कर्तव्या १४जातिर्गान[प्रयोक्तृभि] ।
 १५रसं कार्यमवस्थां च ज्ञात्वा [नाट्ये प्रयत्नत] ॥ ५ ॥
 १६पङ्जप्रामाश्रिता ह्येता विज्ञेया जातयो युयै ।
 अत परं प्रवक्ष्यामि १७मध्यमप्रामसश्रया ॥ ६ ॥
 १८गान्धारीरक्तगान्धार्योर्गान्धाराशोपत्तित ।
 १९करुणे तु रसे २०कार्यो निपादेऽंशे तथैव च ॥ ७ ॥
 २१मध्यमा पञ्चमी चैव नन्दयन्ती तथैव च ।
 २२गान्धारपञ्चमी चैव मध्यमोदोच्यवा तथा ॥ ८ ॥

- 1 (C 1, K 1) १K पङ्जोदीच्यवती २K इदमध्य for पङ्जमध्या and C om प at the end ३C पङ्जमध्यम for मध्यमपञ्चम ४ (C 2 K 2) ४C पावणी चैव पाङ्गी च for पाङ्गी त्वधार्पणी चैव ५K स्वगश् परितस्मृ हान for पङ्जर्पमप्रहस्वरात् ६C वीररौद्रे च वीरै च ७C निपादाङ्ग परिग्रहान for प्रयोज्या etc ८ (K 3) ८K निपादाङ्ग नैपादी गान्धारी पङ्ज कैशिको ९C gives in its place only गान्धार्यो,पपत्या च करुण पङ्ज कैशिको (3a) ४ (C 3b, K 4) १K धैवताशा -C om this hem ५ (C 4, K 5a) १K जातिगाने २CK प्रवदत ३K om this hem ४C योज्या प्रयोक्तृभि ६ (C 5, K 5b, 6a) १C मध्यमप्रामसश्रया ७ (C 6 K 6b, 7a) १C ०गान्धार्यो, K ०गान्धारा २CK कार्य ३C जातिगाने प्रयोक्तृभि for निपादेऽंशे etc ८ (C 7a, 8a, K 7b-8a) १C मध्यमादीच्यवा चैव गान्धारीदीच्यवा तथा

मध्यमपञ्चमवाहुल्यात् ^१कार्या शृङ्गारहास्ययोः ।
 कर्मारवो तथा चान्ध्री ^२गान्धारोद्रीच्यवा तथा ॥ ९ ॥
^३वीरे रौद्रेऽद्भुते कार्या पङ्जर्पभांशयोजिता ।
 कैशिकी धैवतांशा स्याद् वीभत्से सभयानके ॥ १० ॥
 एकैव पङ्जमध्या ज्ञेया ^४सर्वरससंश्रया जाति ।
 तस्या ^५ह्यशा सर्वे स्वरास्तु विहिता प्रयोगविधौ ॥ ११ ॥
 यो यदा बलवान् यस्मिन् स्वरो ^६जातिसमाश्रयात् ।
^७तत्प्रयुक्ते रसे गानं कार्यं ^८गेये प्रयोक्तृभिः ॥ १२ ॥
 मध्यपञ्चमभूयिष्ठं ^९गानं शृङ्गारहास्ययोः ।
 पङ्जर्पमप्रायकृतं वीररौद्राद्भुतेषु च ॥ १३ ॥
^{१०}गान्धारसप्तमप्रायं करुणे गानमिष्यते ।
 तथा धैवतभूयिष्ठं वीभत्से सभयानके ॥ १४ ॥
 सर्वेष्वंशेषु ^{११} [स्वरा] नियमोक्तविधानेन सप्रयोक्तव्या ।
 काकल्यन्तरविहिता विशेषयुक्तास्तु चलघन्त ॥ १५ ॥
 एवमेता बुधैर्ज्ञेया जातयो ^{१२}रससंश्रया ।
 (^{१३}वाद्यप्रयोगविहितान् स्वराश्चैव निबोधत ॥ १६ ॥
 हास्य शृङ्गारयो कार्यां स्वरौ मध्यमपञ्चमी ।
 पङ्जर्पमौ च कर्तव्यौ वीररौद्राद्भुतेष्वथ ॥ १६क ॥
 गान्धारश्च निपादश्च कर्तव्यौ करुणे रसे ।
 धैवतश्च प्रयोक्तव्यो वीभत्से सभयानके ॥ १६ख ॥)
 धत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वर्णालंकारलक्षणम् ।
 आरोही चाघरोही च स्वायिसञ्चारिणौ तथा ॥ १७ ॥

9 (C. 7a, 9a, K 8b 9a) ^१K कार्यां C कार्ये ^२C निपादांशोपलित for गान्धारो
 च्यवा तथा 10 (C 8b, 10, K 9b 10a) ^३C for this couplet पङ्जर्पभांशयोजिता
 कर्तव्या वीररौद्रयोः ॥ ९ ॥ कैशिकी धैवतांशा स्यात् तथा गान्धारपञ्चमी । अथोक्तव्या बुधैः सप्तम्
 वीभत्से सभयानके ॥ १० ॥ 11 (C 11, K 10bc) ^४C रससंश्रया ^५K सभा
^६K स्वरास्तु विहिता 12 (C 12, K 11) ^७K जातिसमाश्रय ^८K तत्प्रयुक्ते
 13 (C 13, K 12) ^९C काकल्यन्तरविहितान् for गानं etc 14 (C 14 K 13) ^{१०}K गान्धार
 सप्तमप्राय 15 (C 15 K 16) ^{११}OK रसा 16 (C 16 K 16a) ^{१२}C रस for वाद्य
^{१३}Should there be पाठ्य for वाद्य ? cf XIX 39ff 16 la kha occur only in C
 (16b 18). 17 (C 19; K 16b 17a)

वर्णाश्चत्वार एवैते अलंकारास्तदाश्रया ।
 आरोहन्ति स्वरा यत्र 'आरोहीति स भण्यते ॥ १८ ॥
 यत्र 'चैवावरोहन्ति सोऽवरोहीति 'सञ्ज्ञित ।
 स्थिरा स्वरा समा यत्र 'स्थायी वर्ण स उच्यते ।
 सञ्चरन्ति स्वरा यत्र स सञ्चारीति 'सञ्ज्ञित ॥ १९ ॥
 'शारीरस्वरसभूता-^१स्त्रिस्थानगुणगोचरा ।
 चत्वारो लक्षणोपेता वर्णा ह्येते प्रकीर्तिता ॥ २० ॥
 'एव लक्षणसयुक्त यदा वर्णो तु कर्षति ।
 तदा वर्णस्य निष्पत्तिर्विज्ञेया रससम्भवा ॥ २१ ॥
 एते वर्णास्तु विज्ञेयाश्चत्वारो 'गानयोगत- ।
^२एताश् समाश्रितान् सम्यगलकारान्निबोधत ॥ २२ ॥
 'प्रसन्नादि प्रसन्नान्त प्रसन्नाद्यन्त एव च ।
 प्रसन्नमध्यश्च '[समो विन्दुर्धेणुस्तथै]घ च ॥ २३ ॥
 'सन्निवृत्तप्रवृत्तश्च कम्पित कुहरस्तथा ।
 'रेचिताप्यस्तथा चैव प्रेहोलितक एव च ॥ २४ ॥
 मन्द्रतारप्रसन्नश्च तारमन्द्रप्रसन्नत ।
 'प्रस्वारश्च प्रसादश्च तथोद्वाहित एव च ॥ २५ ॥
 'अवलोकित [क्रमश्च] निष्कृजितक एव च ।
 उद्गीता ह्यादमानश्च रञ्जितश्च तथा पर ॥ २६ ॥
 आवर्तकाप्यो विज्ञेय परिवर्तक एव च ।
 उद्घट्टितस्तथाक्षित सम्प्रदानं 'तथा पर ॥ २७ ॥

18 (C 20 K 17b 18a) ^१K चर्णीही स तु सञ्ज्ञित 19 (C 21 . K 18b 19)

^१K चैवावरोही च ^२K सञ्ज्ञित for भण्यते ^३C स्थिरस्वरा ^४C स्यादिवर्णं स सञ्ज्ञित
^५C स्वय for स्वरा ^६K कौतित for सञ्ज्ञित 20 (C 22 , K 20) ^१C शरीरस्वर^०
^२K ^०तस्त्रिस्थान^० ^३K सन्न for ह्येते 21 (C 23 K 21) ^१एव पद (Ag)
 22 (C 24 , K 22) ^१K गौतथोजका for गानयोगत ^२K एतानेवाश्रुतो भूय ह्यल^० for
 समाश्रितान् सम्यगच^० 23 (C 25) ^१K om 25 30 ^२C समीप्यश्चिर एव च See
 also C 31b 24 (C 26) ^१C आदिहति प्रज्ञेय ^२C रोचितव्यवस्था, ^३ See 23 note 1
 25 (C 27) ^१C प्रसारच ^२ See 23 note 1 26 (C 28) ^१C चवन्दीकितस्तथैव
^२ See 23 note 1 27 (C 29) ^१C तदा for तथा

हसिताख्योऽथ हुकारः सन्धिप्रच्छादनस्तथा ।
 'विधूनाख्यस्तथा [ज्ञेयो] गात्रवर्णस्तथैव च ॥ २८ ॥
 प्रसन्नादिः प्रसन्नान्तः प्रसन्नाद्यन्त एव च ।
 'प्रसन्नमध्यश्च तथा 'समो रेचित एव च ॥ २९ ॥
 प्रस्वारश्च प्रसादश्च स्थायिवर्णसमाश्रयः ।
 अथ 'संचारिजान् भूय कीर्त्यमानान् नियोधत ॥ ३० ॥
 'मन्द्रतारप्रसन्नादिर्विन्दुः प्रेह्लोलितस्तथा ।
 'सनिन्वृत्तप्रवृत्तश्च रेचितः कम्पितः समः ॥ ३१ ॥
 'कुहरदचैव वेणुश्च 'रञ्जितो ह्यवलोकितः ।
 'आवर्तकपरिवर्तो 'ज्ञेयाः सञ्चारिणस्तथा ॥ ३२ ॥
 'निष्कृजितः सहकारः 'हसितः 'विन्दुरेचितम् ।
 प्रेह्लोलितं तथाक्षिप्तं 'विधूनोद्धृष्टितं तथा ॥ ३३ ॥
 'द्वादमानः सम्प्रदानः 'सन्धिप्रच्छादनः तथा ।
 प्रसन्नादिः प्रसन्नान्तः इति चारोहिणः स्मृताः ॥ ३४ ॥
 'विधूनोः गात्रवर्णश्च तथोद्वाहित एव च ।
 'उद्गातश्च तथा वेणुरित्येते ह्यवरोहिणः ॥ ३५ ॥
 सप्तरूपगता ज्ञेया अलंकारास्त्विमे बुधैः ।
 नेप्यन्ते हि ध्रुवाप्येते जातिवर्णप्रकर्षणान् ॥ ३६ ॥
 विन्दुर्वापि हि वेणुर्वा ये चान्येऽपि प्रकीर्तिताः ।
 ते ध्रुवाणां 'प्रयोगेषु न कार्याः स्वप्रमाणतः ॥ ३७ ॥

28 (C 30) ¹C विधूनाख्यस्तथा. ² See 25 note 1. 29 (C. 31, K 23) ¹C. तथा
 प्रसन्न एव च for प्रसन्नमध्यस्तथा. ²C समोऽनुचित एव. K समरेचित, Ag समरेचित
 30 (C. 32, K 24) ¹K प्रस्वारश्च. ²K मन्त्रितान्. 31 (C 33, K 25) ¹C. मन्त्रितान्
 मन्त्रश्च K, मन्त्र एतन् प्रसन्नादि. ²C. तारमन्द्रप्रसन्नश्च कश्चित्प्रसन्नश्च for the accepted read-
 ing from Ag p 532. 32 (C 34 K 26) ¹C कुहर⁰ for कुहर. ²K रञ्जिता
³CK परागती, ⁴K रञ्जित. 33 (C 35 K 27) ¹C निष्कृजित सहकार K निष्कर्षो
 ऽनुद्धृष्टश्च. ²K रञ्जितो. ³K ⁰इव च for ⁰रेचितम्. ⁴K विन्दुर्वा क्षिप्तस्तथा for
 विन्दुर्वाक्षिप्तस्तथा (MC. विधूनोद्धृष्टित) 34 (C 36 K 28) ¹K स्वप्रमाण for द्वादमानः.
²C. सञ्चारिणस्तथा, ³K सञ्चारिणश्च. 35 (C 37 K 29) ¹CM विधूनो K विधूतः.
²K सञ्चारिणश्च⁰ for सञ्चारिण⁰. ³K उद्गातश्च तथा रेचि विन्दुर्वा for उद्गातश्च etc.
 36 (C 38, K 30) ¹K नेप्यन्ते हि ध्रुवाप्येते कतिरप्युद्धृष्टश्च. 37 (C 39, K 31a)
¹K om thus hem. ²K इदं ध्रुवाणां प्रयोगेषु भवति

यस्मादर्थानुरूपा ^१हि ध्रुवा ^२काव्यार्थदर्शिका ।
वर्णानां तु ^३पुनः कार्यं कृशत्वं पदसंश्रयम् ॥ ३८ ॥
^४ये तु प्रयोगं गच्छन्ति तांश्च वर्णान् निबोधत ।
प्रसन्नादि प्रसन्नान्त प्रसन्नाद्यन्त एव च ॥ ३९ ॥
^५तथा प्रसन्नमध्यश्च विन्दुः ^६कम्पितरेचितौ ।
^७तारश्च तारमन्द्रश्च तथा तारतर पुनः ^८॥ ४० ॥
^९प्रेङ्खोलितस्तथा मन्द्रो मन्द्रतार समस्तथा ।
स्यान्निवृत्तप्रवृत्तश्च प्रसादोऽपाग एव च ॥ ४१ ॥
^{१०}ध्वलोकस्तथा वेणुरित्येते सर्ववर्णगा ।
स्यायि वर्णादृते त्वन्ये सर्ववर्णा प्रयोगिनः ॥ ४२ ॥

^१अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वर्णालंकारलक्षणम् ।
क्रमशो ^२दीप्यते यत्तु प्रसन्नादि स कथ्यते ॥ ४३ ॥
व्यस्तोच्चारित एवैव ^३प्रसन्नान्तोऽभिधीयते ।
आद्यन्तयो ^४प्रसदनात् प्रसन्नाद्यन्त इष्यते ॥ ४४ ॥
प्रसन्नमध्यो मध्ये तु प्रसन्नत्वादुदाहृत ।
सर्वसाम्यात् समो ज्ञेयो ^५स्थितस्त्वेकस्वरेऽपि यः ^६॥ ४५ ॥
विन्दुरेककलस्तार ^७स्पृष्टा च पुनरागतम् ।
^८स्यान्निवृत्तप्रवृत्तश्च मन्द्र गत्वा समागत ॥ ४६ ॥

38 (C 40, K 31b 32a) ^१K °दि for हि ^२C काव्यार्थदर्शिका, for काव्यार्थ° ^३K मुने
^४C तु पदस (N भ वा)श्रयम् 39 (C 41, K 32b 33a) ^१K यत् प्रयोगे गच्छन्ति 40 (C 42,
K. 33b) ^२K puts तथा after प्रसन्नमध्यश्च ^३C °रेचिता ^४K om. this hem
41 (C 43, K 34) ^१C °सायातारमन्द्रतार 42 (C 44 K 35) ^१K ऊर्ध्वं दीप्यते क-
श्चेत्पित्येके सर्ववर्णगा । स्यायि वर्णा इवैतेषां सप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥ 43 (C 45, K 36a) ^१K
om this hem ^२K दीप्यते य स्यात् 44 (C 46 K 36b 37a) ^१K प्रसन्नान्तो
विधीयते ^२C प्रसन्नान्त K प्रसन्न(द)नात् 45 (C 47, K 37b 38a) ^१C स्थितस्त्वेकस्वरेऽपि
^२K reads after it the following श्रुतयोऽन्या द्वितीयस्तां मृदुमश्रायतां कृता । आद्यतल तु
विधीयते षडुल तु विपर्ययम् । अखरे मध्यमल च श्रुतौ नामिव निर्धार्य । दीप्तायते कश्चिन्ना मृदुमश्रमयोऽपि ।
46 (C 48, K 40b) ^१K कम्पितश्च कवाद्यम् for अद्य च पुनरागतम् ^२K om this
hem

'आक्रोडितलयो यश्च स वेणु परिकीर्तित' ।
 कण्ठेनिरुद्धपवन' कुहरो नाम जायते ॥ ४७ ॥
 'त्रिकलाकम्पनात् तद्वद्वेचिताय्य' शिरोगत ।
 उरोगत' कम्पित' स्यात् कम्पनात्तु कलात्रयम् ॥ ४८ ॥
 'गतागतप्रवृत्तो य' स प्रेहोलित उच्यते ।
 'यस्तु कण्ठे स्वरोऽथ स्यात् स तु तार' प्रकीर्तित ॥ ४९ ॥
 उरोगतस्तथा मन्द्रो मूर्ध्नि 'तारतरः स्मृत ।
 क्रमागतस्तु यस्तारः 'चतुर्थः पञ्चमोऽपि वा ॥ ५० ॥
 'तारमन्द्रप्रसन्नश्च ज्ञेयो 'मन्द्रगतिश्च स ।
 लङ्घयित्वाऽपरान् मन्द्रान् 'क्रमात् तारगति गत ॥ ५१ ॥
 'मन्द्रतारप्रसन्नश्च 'विज्ञेयो ह्यवरोहणान् ।
 'एकस्वराधिरुद्ध' क्रमशः प्रस्वारसङ्गितो ज्ञेय ॥ ५२ ॥
 'प्रस्वारस्तु निवृत्त शनैः प्रसन्न प्रसाद' स्यात् ।
 'धपाङ्गिकस्तु विज्ञेय' स्वराणामथ सञ्चारात् ॥ ५३ ॥
 समनन्तरौ द्वावपि चरत्युद्वाहितो द्विकल एव ॥
 आरोहत्येककलां पुनरेककला प्रमादयति ॥ ५४ ॥
 उद्वाहित एव स्यादवलोकितसंज्ञको द्विरभ्यस्त ।
 एकं द्वौ त्रीन् गच्छन् स्वरान् क्रमेण क्रमो ज्ञेय ॥ ५५ ॥
 एकान्तरमारह्य 'प्रत्येत्येकान्तर म्वरो यन्तु ।
 निष्कृतसङ्गोऽसौ ज्ञेयो सूरिभिरलकार ॥ ५६ ॥
 'आदावारोही स्यात् प्रस्वारोऽन्तेऽवरोही तु ।
 यत्र क्रमात् कलासु वदन्त्यलकारमुद्गीतम् ॥ ५७ ॥

47 (C 49 K 40a) ¹K om this hem 48 (C 50 K 45b) ¹K ईषित
 निरसि श्रेय कम्पितस्तु कलात्रयम् 49 (C 51, K 41) ¹O गतागतप्रवृत्तो, ²K इष्यते
³O यस्तु (K यस्तु) कण्ठे नरोऽप्यसायत् 50 (C 52, K 42) ¹K मन्द्रप्रकारत for तारतर अत
²KC पञ्च पञ्चम 51 (C 53 ab K 43) ¹C तारमन्द्र प्रसन्नस्तु, K ²मन्द्रप्रसन्नस्तु,
³K मन्द्रप्रसन्न ⁴K पञ्चम् 52 (C 54c 54a K 44a) ¹C मन्द्रतार प्रसन्नस्तु, K मन्द्रतार
 प्रसन्नस्तु ²C विज्ञेयो ह्यवरोहणात् वृषे ³K om this hem 53 (C 54b K 44b-45a)
¹K प्रसन्नान् अतो यत्र प्रसाद' स तु मद्रित' ²C om this hem 54 (C 55) ¹K om
 this couplet 55 (C 56) 56 (C 57) ¹C अन्तःकार ²O अनिष्कृतसङ्ग,
 Bd. (151) ³ज्ञेय' सूरिभिर अलकार C श्रेयो, अकार उद्गीत 57 (C 70) ¹See Bd 161

'क्रमयोगेनानेन तु सञ्चार्यकान्तरस्वरो द्विकलम् ।
 द्वावर-पदपर एव ह्यारोही ह्यादमान स्यात् ॥ ५८ ॥
 'अथ रञ्जितस्तु समन्तरस्वरे द्वे कले पुन स्थित्वा ।
 अर्ककलामारोही पुनरेव तथावरोही स्यात् ॥ ५९ ॥
 'धावर्तकश्चतुर्षु स्वरेषु समन्तरेषु सम्भवति ।
 आरोहणावरोहणविधिना चैकान्तरेष्वपि ॥ ६० ॥
 'ज्ञेयो निरन्तररुतस्त्वष्टकल सान्तरस्तथा कार्य ।
 'तज्ज्ञै कलाश्चतत्र त्वावृत्त्यावर्तको भवति ॥ ६१ ॥
 'अधिरुह्य च स्वरास्त्रीन् स्वरान्तर लङ्घयति च तद्वृत्तौ ।
 पुनरपि परावृत्त्या स स्यात् परिवर्तकोऽष्टकल ॥ ६२ ॥
 'यस्य स्वरावतीतौ तथा परं ह्यन्तरस्वरो भवति ।
 '[अष्टादशकलश्चैव] स भन्नेदुद्घट्टितो नित्यम् ॥ ६३ ॥
 'आक्षिप्तकस्त्रिस्वरज कर्तव्य पङ्क्ति कलामात्रक ।
 एककलस्त्वधर स्याद्विज्ञेय पदकलस्तु पर ॥ ६४ ॥
 'आक्षिप्तकश्चतुर्भि स्वरेषु [स्त्रिस्वरे] कलान्तरोपेतै ।
 एकान्तरस्वरक्रम इह गदित सम्प्रदानस्तु ॥ ६५ ॥
 'द्विरपि 'द्विकल गदित हसितमिवोच्चारित तथा हसितम् ।
 समनन्तरस्वररुत 'आक्षिप्तकमिव युधैर्ज्ञेयम् ॥ ६६ ॥
 'समनन्तरस्वरेषु च हसितवद् द्वयप(य)श्चतुष्परो वापि ।
 आरोहत्येककला हुकाराप्य स विज्ञेय ॥ ६७ ॥
 'स्थानान्तरमारुह्य प्रत्येति ततश्चतुष्कल क्रमश ।
 नोर्ध्वपरिक्षेप स्यात् सन्धिप्रच्छादन नाम ॥ ६८ ॥
 'आदौ पदमुत्पाद्य तु यत्र स्याद् द्विस्वरे लघुनि वर्णे ।
 समनन्तरमारोहत्येककल तद् विधूनं तु ॥ ६९ ॥

58 (C 58) ¹See Bd 152 59 (C 59) ¹See Bd 153 60 (C 60) ¹See
 Bd 154 ²C सञ्चरति ³Bd 154 चैकान्तरेष्वपि वा C ⁰कोऽर्थे नरैष्वपि च
 M ⁰कोऽर्थे नरै⁰ 61 (C 61) ¹ See Bd 155 ²Bd निरन्तररुत⁰ एकल ³Bd सान्तरस्थ
⁴Bd प्राग् ⁵Bd ⁰स स्वहत्यावती 62 (C 63) ¹See Bd 156 63 (C 63)
¹See Bd 157 ²C यथा, M Bd तथा ³C एककलश्चैव तथा 64 (C 64) ¹See Bd
 158 65 (C 65) ¹See Bd 159 ²C स्वरैस्तु काले 66 (C 66) ¹See Bd 160
²C विकल ³C द्विभित्तमिव चारित तथा हसितम् ⁴C N (C तत्) तज्ज्ञैराक्षिप्तमिति च,
 67 (C 67) ¹See Bd 161 68 (C 68) ¹See Bd 162 69 (C 69) ¹See Bd 163

'हुकारवदारोहेदनन्तरं तु स्वरं कलान्तरयो ।
 द्वौ द्वौ प्रकम्प्यमानौ स्वरौ ततश्च प्रसन्नौ द्वौ ॥ ७० ॥
 'एपोऽलंकारविधौ विज्ञेयो गात्रवर्ण इत्येव ।
 'एकारौकारस्तथा दोर्घाक्षरमन्यदपि योज्यम् ॥ ७१ ॥
 'गीतालकराणां करणविधिरयं यथावदुपदिष्ट ।
 एभिरलकर्तव्या गीतिर्वर्णाविरोधेन ॥ ७२ ॥
 'स्थाने चालकार कुर्यात् न ह्युरसि काञ्चिकां वध्येत् ।
 अतिवहवोऽलकारा 'वर्णविहीना न योक्तव्या ॥ ७३ ॥
 एवमेते त्वलंकारा विज्ञेया वर्णसध्रया ।
 अथात सप्रवक्ष्यामि छन्दोऽक्षरसमन्वितान् ॥ ७४ ॥
 शशिना विरहितेव निशा विजलेव नदी लता विपुष्पेव ।
 'अविभूषितेव च ह्यी गीतिरलंकारहीना स्यात् ॥ ७५ ॥
 अलकारास्त्रयस्त्रिंशद्देवमेते मयोदिता ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गीतिनामपि लक्षणम् ॥ ७६ ॥
 प्रथमा मागधी ज्ञेया द्वितीया 'त्वर्धमागधी ।
 सम्भाविता तृतीया च चतुर्थी पृथुला स्मृता ॥ ७७ ॥
 'भिन्नवृत्तिप्रगोता या सा गीतिर्मागधी मता ।
 'अर्धकालनिघृत्ता च विज्ञेया 'त्वर्धमागधी ॥ ७८ ॥
 सम्भाविता च विज्ञेया गुर्वक्षरसमन्विता ।
 लघ्वक्षरकृता 'या तु पृथुला 'संप्रकीर्तिता ॥ ७९ ॥
 एतास्तु गीतयो ज्ञेया 'ध्रुवायोगं विनैव हि ।
 'गान्धर्व एव योज्यास्तु नित्यं गानप्रयोक्तृभिः ॥ ८० ॥

70 (C 71) ¹See Bd 165 71 (C 72) ¹See Bd 166 ²Bd चाचारोकार
 तथा 73 (C 73) ¹See Bd 167 73 (C 74) ¹See Bd 168 ²C दीनात्
 शीकष्या Bd ^०दीना N न शीकष्या 74 (h 46b 47a) 75 (B 75, K 47bc)
¹H चनस्य न च गीतेगीतिरलंकार ° 76 (C 76) ¹H om 76 77 (C 77, K 48)
¹C चार्धमागधी 73 (C 78 K 49) ¹H विनिश्चयज्ञा या सा चो वा मागधी बुधे । ²K चन
 मनिज्ञा च ²K चर्धमागधी 79 (C 79, h 50) ¹C दिना for वा न ²K वा
 चोर्तिता 80 (C 80 81a h 51a) ¹H च चरीन ²H om this
 item

'गोतयो गदिता सम्यग् धातून् चैव निबोधत ।
 'अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धानुवाद्यस्य लक्षणम् ॥ ८१ ॥
 विस्तार 'करणञ्चैव आविद्धो व्यञ्जनस्तथा ।
 चत्वारो धातवो ज्ञेया 'वादित्रकणाश्रया' ॥ ८२ ॥
 'संघातजश्च समवायजश्च 'विस्तारजोऽनुबन्धकृत ।
 ज्ञेयश्चतु प्रकारो धातुर्विस्तारसंज्ञस्तु ॥ ८३ ॥
 'विधिर्यस्तु स्मृत स्तस्य पूर्वं विस्तार एव च ।
 सघातसमवायौ तु विज्ञेयौ तौ द्विकत्रिकौ ॥ ८४ ॥
 पूर्वश्चतुर्विधस्तत्र पश्चिमोऽष्टविध स्मृत ।
 करणाना विशेषेण 'विज्ञेया वै पृथक् पृथक् ॥ ८५ ॥
 'अथञ्चोर्ध्वश्च विज्ञेयाधरोत्तरजौ स्मृतौ ।
 सघातजविधिस्त्वेप विज्ञेयो वाद्ययोक्तृभि ॥ ८६ ॥
 'द्वाबुत्तरौ द्विरधरस्त्वधरादिश्चोत्तरावसानश्च ।
 'ज्ञेयस्तथोत्तरादि पुनरप्यधरावसानश्च ॥ ८७ ॥
 समवायजस्तथा स्यात्रिरुत्तरस्त्रिरधरश्च विज्ञेय ।
 'द्वयधरोत्तरावसानो द्विरुत्तरस्त्वाधरान्तस्तु ॥ ८८ ॥
 'प्रागुत्तरौ द्विरधरो द्विरुत्तरावसानश्च ।
 'मध्योत्तमे द्विरधरो द्विरुत्तरोऽप्यधरमध्यश्च ॥ ८९ ॥
 अनुबन्धस्तु ज्ञेयो व्याससमासात्वनियत एव सदा ।
 एवं चतुर्दशविधो' नित्य विस्तारधातु स्यात् ॥ ९० ॥
 'रिमितोच्चयनीरटितो ह्यादस्तधानुबन्धश्चैव क्रमात् ।
 'पञ्चविधो विज्ञेयो वीणावाद्ये करणधातु ॥ ९१ ॥

- 81 (C 81a K 51b) ¹C om this hem ²K om this hem
 82 (C 81bc, K 52) ¹K करणश्च साद ²K वाद्यन्तकरणत्पया
 83 (C 82 K 53) ¹K सघातजोऽथ -C ⁰नुबन्ध for ⁰नुबन्धकृत 84 (C 83, K 54) ¹K विधयन्तु धृतात्मन्य C एव तु ²C om तौ 85 (C 84, K 55) ¹K विज्ञेया वै ²C विधिर्यैव 86 (C 85, K 56) ¹K 'अथोर्ध्वं च, ²K वदन प्रति for वाद्ययोक्तृभि 87 (C 86 K 57) ¹K द्वाबुत्तरौ ²K द्विरधरस्त्वधरादि
 सघातजविधस्तथा ²K ज्ञेय प्रयोत्तरादि 88 (C 87 K 58) ¹K द्विरथोत्तरावसानौ, ²C द्विरुत्तर
 सघातजविधस्तथा ²C द्विरधरस्त्वधरादि 89 (C 88 K 59) ¹K द्विरधरोत्तरावसानोऽप्यधरादिस्त्वा
 मुखो द्विरधरश्च ²C उत्तरमध्यश्च तथा मध्ये लक्षणं पुनश्चैव 90 (K 60) ¹K ⁰विधौ
 91 (C 96, K 61) ¹K रिमितोच्चयनीरटितो ह्यादस्तधानुबन्धश्चैव क्रमात् C रमिताद्वादय
 तथातुबन्धश्च करणधातु ²K एव विधोऽपि for पञ्चविधो

'त्रिरूपञ्चकसप्तकनवकघातयुक्तो यथाक्रमं विहित ।
सर्वैरनुबन्धकृतैर्गुर्वन्त स्यात् करणघातुः ॥ ९२ ॥

'क्षेपप्लुतातिपातोऽतिकीर्णानुबन्धसञ्ज्ञिताश्चेति ।
धाविद्रो विज्ञेयो धातुर्वै पञ्चविध एव ॥ ९३ ॥
द्वित्विचतुष्कैर्नवकै प्रहारैः क्रमशः कृतै शनै
आविद्धधातुर्विज्ञेयस्त्यनुबन्धविभूषित ३ ॥ ९४ ॥

'व्यञ्जनधातुर्ज्ञेय 'करतलनिष्कोटितं तथोन्मृष्टम् ।
'रेफावमृष्टपुष्पातुस्वनित 'विन्दुरनुबन्ध ॥ ९५ ॥
अङ्गुष्ठाभ्या 'समं तन्व्या स्पर्शनं 'थत् कलं तु तत् ।
यामेन पीडनं कृत्वा दक्षिणेनाऽतिस्तलम् ॥ ९६ ॥
सव्याङ्गुष्ठप्रहारस्तु निष्कोटितमिहोच्यते ।
'सत्यप्रदेशिनीघातमुन्मृष्टमिति संज्ञितम् ॥ ९७ ॥
सर्वाङ्गुलिसमाक्षेपाद् रेफ 'इत्यभिधीयते ।
कनिष्ठकाङ्गुष्ठाकाभ्या तु 'दक्षिणाभ्यामधोगतम् ॥ ९८ ॥
तन्त्रीषु त्रिप्रहारं 'चाप्यमृष्टमिति स्मृतम् ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठसयुक्त पुष्पमित्यभिधीयते ॥ ९९ ॥
तलस्थानेऽ'धरन्त्यासत्यनुस्वनितमुच्यते ।
'गुर्वक्षरैरेकतन्व्या तु विन्दुरित्यभिसंज्ञित ॥ १०० ॥
'व्याससमासादेपामनुबन्ध सार्वधातुको ज्ञेय ।
इति दशविधो प्रयोज्यो घीणायां 'व्यञ्जनो धातु ॥ १०१ ॥

92 (C 97 K 62) ¹C त्रिरूपञ्चकसप्तकनवकैर्घातैर्गुंको यथाक्रमं विहित । ²K त्रिरूपञ्चकसप्तकनवकैर्घातैर्गुंको यथाक्रमं विहित । 93 (C 98 , K 63) ¹K सेप मृता * * * निघन्टी, तिकीच मनुबन्धवै
²C धातुभाष्ययोगे तु 94 (C 99 , K 64) ¹K om कृतै ²C om शनै ³K भागु
वन्धविभूषित 95 (C 89 , K 65) ¹K व्यञ्जनधातोः दुष ²C 'निष्कोटिताम्यदाभ्युत्तम्
K 'निष्कोटितं तमीधत्तम् ³K रेफावमृष्टपुष्पातुस्वनितं C 'व्यानुस्वनित ⁴K विन्दुरनुबन्ध
96 (C 90 K 66b-67a) ¹C तु तन्वीणां for सम तन्व्या (K मम तन्वी) ²K य
³K 'कर्म for 'कामम् 97 (C 91 , K 67b 68a) ¹K 'निघ्नेयत् ²K प्रहारी
वामतन्त्र्यामगुष्ठमिति संज्ञितम् 98 (C 92 K 68b-70a) ¹K 'समाचये ²K इत्यभिसंज्ञित
³K दक्षिणा × × मधीभुषम् 99 (C 93 K 70b 66a) ¹C चाप्यमृष्टमिति मृष्टम्
K चाप्यमृष्ट प्रकोटितम् 100 (C 94 K 69) ¹C 'धरन्त्यासत्यानुस्वनितम् K 'दतन्वीणा
मनुस्वनितम् ²K दुषचरत्ता तन्वी 101 (C 95 K 71) ¹K व्याससमासा द्दृष्टानुबन्ध
वर्ष ²K व्यञ्जको

इत्येते धातवः प्रोक्ताश्चत्वारो लक्षणान्विताः ।

तिसृणामपि वृत्तीनां 'यासु वाद्य' प्रतिष्ठितम् ॥ १०२ ॥

तिन्त्रो गतिवृत्तयः प्राधान्येन प्राह्याः चित्रावृत्तिर्दक्षिणाश्चेति । तासां वाद्यताललयगीतियतिमार्गप्राधान्यानि यथास्यं व्यञ्जनानि भवन्ति । तत्र चित्राया संक्षिप्तवाद्यं [मागधी गीतिर् एककल-] स्तालो द्रुतो लयः समा यति- धनागतग्रहाणां प्राधान्यम् । तथा वृत्तौ [सम्भाविता] 'गीति × वादिव' द्विकलस्तालो मध्ये लय स्रोतोगता यति- समग्रहमार्गाणां प्राधान्यम् । दक्षिणायां [पृथुला] गीतिश्चतुष्कलस्तालो विलम्बितो लयो गोपुच्छा यतिर् 'अतीत- ग्रहमार्गाणां प्राधान्यम् ।

तिस्रस्तु वृत्तयश्चित्रादक्षिणावृत्तिसहिताः ।

वाद्यगीतोभयगुणा निर्दिष्टास्ता यथाक्रमम् ॥ १०३ ॥

सर्वासामेष वृत्तीनां ललिताद्यास्तु जातयः ।

धातुभिः सह 'सयुक्ता भवन्ति गुणघत्तरा ॥ १०४ ॥

एतेषां धातूनां समघायाञ्जातयस्तु जायन्ते ।

'स्यादुदात्तललितरिमितघनसज्ञा[श्च तु] चतस्रश्च ॥ १०५ ॥

तत्रोदात्ता विस्तारधातुविषया बहुविषयताद्वा ।

ललिता व्यञ्जनहेतोर्ललितत्वादेव स प्रोक्ता ॥ १०६ ॥

धाविद्धधातुविषया 'रिमिताघातसञ्चयाद् निर्दिष्टा ।

करणविषया घनसज्ञा गुरुलघुसञ्चयात्तस्य ॥ १०७ ॥

त्रिविधं 'वैणकवाद्य कर्तव्य गीतसश्रय तज्जै ।

'तत्त्वं तथानुगतमोघश्चानेककरणसयुक्तम् ॥ १०८ ॥

लयतालवर्णपदयतिगीत्यक्षरभाषक 'भवेत्तत्त्वम् ।

गीत च यदनुगच्छेदनुगतमित्युच्यते वाद्यम् ॥ १०९ ॥

102 (C 100 K 72) ¹K यत् ²K om this prose passage and gives 103 in its stead See Bd p 151 ³C तालद्रुतलय समा यति ⁴C गीतिवादिद्विकल तालमध्यस्थभीतोगता यति ⁵C गीतिचतुष्कलतालविलम्बितलय गोपुच्छा यति ⁶C अतीतमात्रग्रहमार्गाणां 103 (K 73) 104 (C 101, K 74) ¹K सभक्ता for सयुता 105 (K 75) ¹K स्यात्स्यादुदात्त⁰ ¹106 (K 76) 107 (K 77) ¹K रिमितघातसञ्चयाद् 108 (C 102, K 78) ¹C वैणय K गीते कार्ये वाद्य वीणासमुद्भव ⁰K तत्त्वदनुगतमीषधानक^क १०९ (C 103, K 79) ¹K च य पत्तम् ²K यदनुगच्छत्यनुगतमिति तत्रैव न वाद्यम्

आविद्धकरणबहुलं 'उपर्युपरिपाणिकं द्रुतलयं च ।
 अनपेक्षितगीतार्थं 'चौघं बुधैर्ज्ञेयम् ॥ ११० ॥
 स्थिते तत्त्व प्रयोक्तव्य मध्ये चानुगत भवेत् ।
 द्रुते चौघं प्रयुञ्जीयादेव घाद्यगतो विधिः ॥ १११ ॥
 तत्त्व तु प्रथमे गाने द्वितीयेऽनुगतं भवेत् ।
 ओघस्तृतीये कर्तव्यो लयतालविचक्षणे ॥ ११२ ॥
 'एवं तज्ज्ञेय्या घोणाघाद्यो तु धातवः प्रोक्ता ।
 वक्ष्येऽधुना विपञ्चीवाद्यविधाने तु करणार्थम् ॥ ११३ ॥
 'रूपकृतं प्रतिकृतं प्रतिभेदो रूपशेष ओघश्च ।
 पट्टी 'प्रतिशुष्का हेवं ज्ञेयं करणजातम् ॥ ११४ ॥
 'घोणाघाद्यो द्विगुण गुरुलाघघादनं भवेद्रूपम् ।
 'रूपं प्रतिभेदकृतं प्रतिकृतमित्युच्यते घायम् ॥ ११५ ॥
 युगपत्कृतेऽन्यकरणं प्रतिभेदो दीर्घलाघघकृत् स्यात् ।
 'घोणाघाद्यधिरामेऽधिरतकरण तु रूपशेषः स्यात् ॥ ११६ ॥
 'आविद्धकरणयुक्तो ह्युपर्युपरिपाणिकस्त्वोघः ।
 'प्रतिशुष्का विज्ञेया वाग्ने स चैकतन्त्रिकृता ॥ ११७ ॥
 कार्यं 'ध्रुवा प्रयोगे प्रायेण हि कोणघादनं तज्ज्ञे ।
 'द्वाभ्यामपि घोणाभ्या गाने घा घादने चापि ॥ ११८ ॥
 स्थानं घा पात्र घा, स्यात्, तन्त्रिषु विभाषयेत् समं गानम् ।
 'विधौऽनुत्यकरण घाद्य कार्यं विपञ्च्यास्तु ॥ ११९ ॥
 'सप्ततन्त्री 'भनेश्चित्रा विपञ्ची नयतन्त्रिका ।
 'विपञ्ची कोणघाद्या स्थान् चित्रा चाद्गुलिघादना ॥ १२० ॥

- 110 (C 104, K 80) ¹K उपर्युपरिपाणिक ²H नाय लीपे विधातव्यम् 111 (C 105)
 112 (C 106) ¹C अनुगत 113 (C 107 K 118) ¹K एवमेतन् श्वरजनं चौघं
 चौघासौरजम् । विपघाद्यनुत्यकरणं करणानि निर्दिशत 114 (C 108, K 119) ¹C
 रूपकृतं ²K वै प्रतिशुष्का त्वेव विज्ञेय 115 (C 109, K 120) ¹KC चौघासौर
²C एषं एष for एष, K एषमेशानुत्यकरणप्रतिनामभिर्गुण्यते घायम् 116 (C 110 K 121a,
 122a) ¹K 'विपञ्चय प्रतिभो ²K 'विपञ्चये, विपञ्चय तु 117 (C 111,
 K 122b) ¹K 'श्वरवलीलाद् ²K 'वाचिकेदीपः. ³K om this hem
 118 (C 112, K 123a) ¹K ध्रुवाविधानेन ²K om this hem 119 (C 119)
 120 (C 114, K 124) ¹H भनेश्चित्रा विपञ्चीभनेदं तथा ²H कोणघाद्या विपञ्ची

१एव वेद्या तज्ज्ञैर्नानाकरणाश्रया विपञ्चो तु ।
 अत ऊर्ध्वं व्याख्यास्ये लक्षणयुक्त बहिर्गीतम् ॥ १२१ ॥
 १आश्रावणा तथारम्भो वक्तृपाणिस्तथैव च ।
 १संघोटना तथा कार्या पुनश्च परिघटना ॥ १२२ ॥
 १मार्गासारितमन्यत् स्याल्लीलाकृतमथापि वा ।
 आसारितानि च तथा १त्रिप्रकारकृतानि तु ॥ १२३ ॥
 एतानि च बहिर्गीतान्यादौ योज्यानि योक्तृभिः ।
 १सतालानि ह्यतालानि चित्रवृत्तिगतानि तु ॥ १२४ ॥
 प्रयोजनं १हि पूर्वोक्त पूर्वरङ्गविधौ मया ।
 १तेषां वैद्य तु यक्ष्यामि लक्षण सनिदर्शनम् ॥ १२५ ॥

तत्राश्रावणा नाम—

विस्तारधानुविहितैः करणैः प्रथिभागशो द्विरन्यस्तैः
 १द्विश्वापि सन्निवृत्तैः १करणोपचयै क्रमेण स्यात् ॥ १२६ ॥ प्रमाक-
 १गुरुणि त्वाद्यापेकादशकचतुर्दशक सपञ्चदशकम् ।
 सचतुर्विंशकमेव द्विगुणीकृतमेतदेव स्यात् ॥ १२७ ॥ पुस्तकालय
 लघुगुरुणि च १ततः षट् तथाष्टम गुरु भवेत्तथा च पुनः ।
 षट् च लघूनि तथान्त्य गुरु [स्त्रि] स्यादाश्रावणाया तु ॥ १२८ ॥
 त्रि शम्योपरिपाणौ १तालोऽपि द्वेष निर्दिष्ट ।
 समपाणौ द्वे १शम्ये [च] तालाद्येषमेव स्यात् ॥ १२९ ॥
 १भूयः शम्या तालाधनुगुणादुत्तरस्तथा द्विकलश्च ।
 १चञ्चत्पुटस्तथा स्यादेव ह्याश्रावणाताल ॥ १३० ॥

- 121 (C 115, K 81) ¹K reads this couplet as एव त्रयो वैद्यव्यायविधाने तु
 धातवस्तज्ज्ञै वक्ष्याम्यत परमह निगीतविधानसमवायन 122 (C 116, K 82) ¹C आश्रावणा
 रणविधौ ²C. परिघटना च विज्ञेया तथा संघोटनैव च 123 (C 117, K 83) ¹C ० सारितमेव
 स्यात् ²C विप्रमासानि वै मया 124 (C 118, K 84) ¹CK सत्त्वान्यलापतालानि ²K चित्रवृत्तौ
 C. चित्रवृत्तगतानि 125 (C 119, K 85) ¹K च तज्ज्ञेय ²K एतेषा सप्रवक्ष्यामि दर्शनानि यथाक्रम
 126 (C 120, K 86) ¹K द्विश्वापि C विश्वापि ²K करणीपञ्चमे 127 (C 121, K
 87) ¹K गुरुणान्यदपेकादश च सचतुर्दश सपञ्चदशम् ²K सचतुर्विंशकामयद्विगुणीकृतमेतदेवस्यात्
 128 (C 122, K 88) ¹K स्यादष्ट for तत षट् ²KC बाह्याश्रावणाया तु
 129 (C 123, K 89) ¹K द्विलीवकाममेव चैककदान ²K साम्यतासौ ताम्ये षमे पाद्य
 130 (C 124, K 90) ¹K भूयय (with K 89b) तालाधनुगुणादुत्तरस्तथा चैव for 130a
 C ० तालाधनुगुणाद्, N ० तालाधनुगुणाद् ²K वचनपुरस्तथा स्यादव

अत्रोदाहरणं—

३कं दुं जगति यवलितकजम्बुकम् र तितिसल कुचसलया दिट्टिं गणपति ।
पशुपति कञ्चुक दिहे परभुज त्रिगिनिशि घादिगि घा दिगिगिनि च
पशुपति ति च ।

अधारम्.—

दौर्याग्न्यादाषष्टौ द्वादश च लघूनि नैघन चैव ।
चत्वारि गुरुणि तथा ह्रस्वान्यष्टौ 'च दीर्घ' च ॥ १३१ ॥
लघुसंज्ञानि 'चत्वारि' 'द्विगुणीकृतो दीर्घद्वये तदन्ते ।
अष्टौ लघूनि नैघनमित्यारम्भेऽक्षरविधानम् ॥ १३२ ॥

अस्य तु षाद्यं—

कार्यं 'त्रिपर्वविहितैरुपग्रहनैरप्यथ समवरोहे ।
तलरिभितहाद्युतै करणैर्विस्तारभूयिष्ठैः ॥ १३३ ॥
अपचययुक्तैर्द्विखिस्तथा निवृत्तैस्तथा द्विरभ्यस्तैः ।
३आरम्भे वाग्विधिः कार्यस्त्वेवं प्रयोगज्ञैः ॥ १३४ ॥
'तालखिकलस्त्वादी शम्येककला कलाद्वये ताला ।
'द्विकला च पुन' शस्या तालो द्विकलश्च कर्तव्य ॥ १३५ ॥
'द्विकलश्च सन्निपातः पुन' 'पितापुत्रकश्च पट्पूर्व ।
'चञ्चत्पुटस्तथा स्यादारम्भे तालसयोगस्तु ॥ १३६ ॥

[अत्रोदाहरणम्]

३भ्रं जं दुट्टु जगति अयलिनक दिगिघा दिजेति निकाल कुच बुशजम्बुकं
निनि घा । आगणपति पशुपति [घा आगणपति पशुपति] घा ।

¹This passage is corrupt and occurs only in K 131 (O 125, K 91) ²O om च 132 (C 126, K 92) ³K चतुर्षु ⁴K निषकदिदुकोऽज्ञानि दीर्घं (घोः)ने O दिदुकोऽज्ञानि दीर्घे रे ⁵K om this 133 (C 127 K 93) ⁶K ० विहितैरुपग्रहे NC ० होनेरुपग्रह(C घ, क, गीघ ⁷K तलरिभितहाद्युतैः, O सुनरहित दुबदुके 134 (O 123 K 94) ⁸O रि कला च for रि किलया ⁹C निषेतिर्देवभक्षे ¹⁰K चारभेऽप्यवतरकविदरं दुके च चत्वार्य 135 (C 129 K 95a) ¹¹C तालखिकलादी शम्येककलात्वात् अयमितान् ¹²K om this hem except रिचत्त्वं (95b) 136 (O 130, K 100b 101) ¹³K ० पुनश्चपट्पूर्वं ¹⁴K रिचत्त्वं कला चेतपथे लण र्णम् ¹⁵This passage is corrupt and occurs in J only

अथ षक्त्रपाणि.—^१

'आविद्धकरणयुक्तो द्वयङ्ग स्यादेकक- 'प्रवृत्तो वा ।
^२अर्धव्यञ्जनधातुर्वाद्ये ऽप्यथ षक्त्रपाणिस्तु ॥ १३७ ॥
 गुरूणि पञ्च ह्रस्वानि पट्, 'गुरूणि चतुर्गुण- ।
 गुरूणी द्वे लघुत्येक चत्वार्यथ गुरूणि च ॥ १३८ ॥
 चत्वार्यथ लघूनि स्युर्वाणि दीर्घाणि चैव हि ।
 लघून्यष्टौ च दीर्घं च षक्त्रपाणौ 'विधीयते ॥ १३९ ॥
 द्विकले 'मद्रके यत्तु 'शम्यातालनिपातनम् ।
 तत्सर्वं षक्त्रपाणौ तु 'मुखे ह्यष्टकला- स्मृता ॥ १४० ॥
 'शम्यातालौ तालशम्ये तेषु कुर्यात् क्रमेण तु ।
 तालं शम्या च तालं च सन्निपात तथैव च ॥ १४१ ॥
 तस्याश्रस्तात् पुन- कार्यं पञ्चपाणिचतुष्टयम् ।
 'षक्त्रपाणेरय तालो मुखप्रतिमुखाश्रय ॥ १४२ ॥

अत्रोदाहरणम्—

'दिङ्गि कृ दू' जंबुकगजपतिया, ऋतुहादिद्विभेदे डुधिपि दुनकिटिइनाडु'घट्ट-
 घट्टकिटिमट्टु ।

अथ संघोटना—

विस्तारकरणैस्त्रिभिश्च चित्रैस्तथा हि वृत्तैश्च ।
 द्विश्चाभ्यस्तोपचयैर्वदन्ति संघोटनावाद्यम् ॥ १४३ ॥
 गुरूणी लघून्यथाष्टौ 'दीर्घं' द्वितय तथा च 'कर्तव्यम् ।
 लघुदीर्घे लघु च पुनश्चतु- 'गुणश्चापि कर्तव्यम् ॥ १४४ ॥

- 137 (C 131, K 104a) ^१K ० बुक्तादाइ ^२C प्रवृत्तौ ^३K om this hem
 138 (C 132, K 102) ^१K स्वरयतुर्गुण for गुरूणि चतुर्गुण 139 (C 133, K 103)
^१K भवेद् विधि for विधीयते 140 (C 134 K 97 ab) ^१C मद्रके ^२K ० तालादियोजितम्
^३C मुखे ह्यष्टौ, K कार्यमष्टकले मुखे 141 (C 135) ^१K om this couplet
 142 (C 136, K 97c) ^१K om this hem ^२K This passage is corrupt
 and occurs in K only 143 (C 139, K 105) ^१K reads this couplet as
 follows विस्तार करणे चित्रद्विद्विधितयवर्तीतो विरथ्यते । उपाश्रययुक्तौ च सदा वदन्ति संघोटनावाद्यम्
 144 (C 140, K 98, 106) ^१C दीर्घद्वितय K दीर्घे द्वितय (द्विगुणे) ^२K कर्तव्या
 (106) ^१K ० गुणं सप्रकर्तव्यम्

पुनरष्टौ 'ह्रस्वा स्युस्त्वथ गुरनिधनं तथा कार्यम् ।
 २संघोटनवस्तुधिधौ ज्ञेयं गुरलाघवविधानम् ॥ १४५ ॥
 अधिदण्डां हस्ताभ्यां धीणामुपगृह्य दक्षिणाद्गुल्या ।
 ३अङ्गुष्ठाभ्यां च सदा कार्यं संघोटनायाद्यम् ॥ १४६ ॥
 संघोटने स्वराणां संधादिधिवादिनाश्चापि ।
 २संघोटनात् त्वभिहिता शेषानुवादिभिश्चैव ।
 ३अस्यास्तालः शीर्षकवत् पञ्चपाणिधिहितः ॥ १४७ ॥

[अत्रोदाहरणम्]

'भ्रड अगति यचलित कडु टुडुट्ट महायोगि ध्रुक कपाल यासुपति गा-
 पतिक ।

अथ परिघटना—

दीर्घाण्यादावष्टौ लघुनी 'कुर्यात् पुनर्द्विगुणितानि ।
 'ह्रस्वान्यापि चत्वारि द्विगुणानि स्युः सदोर्धाणि ॥ १४८ ॥
 षोडश लघूनि च स्युः 'सगुरुष्यन्ते तथैव कार्याणि ।
 २एष सपरिघटनाया 'गुरुलघुवस्तुक्रमः प्रोक्तः ॥ १४९ ॥
 'घाद्य' चास्य तज्ज्ञै 'सोपघहन हस्तलाघवात् कार्यम् ।
 व्यञ्जनघानुसमुत्थं नानाकरणाध्ययोपेतम् ॥ १५० ॥
 'सपक्कंष्टाक' स्यात्तालः करणैस्तु घानुसंयुक्तैः ।
 २'गुरुलघुयोगादेवं धिहित कार्यं बुधैर्नित्यम् ।

अथ प्रागांसारितम् —

'चत्वारि गुरुणि स्युर्लघूनि चत्वार्यंघ द्विगुणितानि ॥ १५१ ॥

- 145 (C 141 K 99, 107) १K इत्यत्रि क्षुरिक तदा (पुनरसं इत्यत्रिस्तुते) मेधन च (तदा)
 कर्तव्यम् (कार्यम्) २C संघोटनवस्तु ३ K मङ्गोटनवस्तु ३C विज्ञेयं, K इत्यत्रिद्विगु-
 षोडश 146 (C 137 K 100a) ३K has only चर्चिदन्तरम् and not the rest
 147 (C 139, 142a K 101b-105a) १K मङ्गोटनवस्तु इति तदा तु मङ्गोटनवस्तु इति तदा
 २K मङ्गोटनवस्तु इति तदा तु इति मङ्गोटनवस्तु इति तदा 148 (C 143b, 144a K 103) १C च
 इति तदा इति तदा २C मङ्गोटनवस्तु इति तदा इति तदा 149 (C 144b 145a,
 K 110a) १K मङ्गोटनवस्तु इति तदा इति तदा २C एष स परिघटनाया ३K मङ्गोटनवस्तु,
 150 (C 142b 143a, K 111) १C परिघटनाया इति तदा इति तदा इति तदा ३K मङ्गोटनवस्तु
 ३K मङ्गोटनवस्तु 151 (C 145b, 146a K 112) १K मङ्गोटनवस्तु ३C om
 hem ३C om चर्चिदन्तरम् and Las मङ्गोटनवस्तु for it

'गुरुणि लघूनि चाष्टाघन्य' गुरु चेति ।

'गुरुणि च लघूनि तथा स्युर्मांगासारिते 'च वस्तूनि ॥ १५२ ॥

'मांगासारिते 'बाध विस्ताराविद्धकरण सयुतम् ।

तालैः सकलैरथ 'गुरुलघु सञ्चयै'स्यादयम् ॥ १५३ ॥

अत्रोदाहरणम्—

'दिग्लत्सद्दुं जगति पचतिनकदिहो संदुं' ।

अथवा—

चत्वारि तु गुरुणि स्युर्ह्रस्वान्यष्टौ भवन्ति हि ।

गुरुणि तथा ह्रस्वानि दीर्घमन्त्यमथापि षा ॥ १५४ ॥

अत्राप्युदाहरणम्—

दिक टु जगति यवति यवलि । ऋं दुं तिति ऋल कुल तिति षा ।

अथ लीलाकृतम्—

'कनिष्ठासारितविधौ चास्य तालश्रवणमधुराणि लीलाकृतानि च ।

'अभिसृतपरिसृतानि तान्यर्थवशादिह कर्तव्यानि प्रयोगज्ञैः ॥ १५५ ॥

अथासारितानि ज्येष्ठमध्यकनिष्ठानि । तानि च तालमानप्रमाणनिर्दिष्टानि तालविधाने यथाक्रम व्याख्यास्ये ।

'एवमेतत् स्वरगत ज्ञेय धीणाशरीरजम् ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सुपिरातोद्यलक्षणम् ॥ १५६ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे 'ततानोधविधान नाम एकोनविंशोऽध्याय ॥

152 (C 147, K 114b) ¹K om this hem ²K इस्वानि गुरुणि तथा ³K छेवम्
 153 (C 146, K 113) ¹C gives only मांगासारि in 146b and विस्ताराविद्ध सयुतम् in
 146a ²K पाय for बाध ³K गुरुलघुसञ्चयस्यायम् ⁴This passage is corrupt
 and is in K only 154 (K 115) ¹C om from here to तिति वा and adds
 मानासारितश्चैव तामौ ए परिकीर्तिता 155 (C 148, K 117) ¹K om कनिष्ठासारिताविधौ
 चास्य ताल ²K सतपरिश्रुतेतरकृतानि C चाभिरुतपरिकृतानि ³K तदप्रमाणनिर्दिष्टानि
⁴K व्याख्या 156 (C 149, K 118a, 125) ¹K reads this as follows
 ततबाधविधाननिद सर्वे प्रीक मथा समासेन । वक्ष्याम्यतश् भूया शुचिरातोद्यलक्षणम् N एव स्वरगत
 श्रेय धीणाशरीरसम्भवम् । अत पर ²K तत्तार्थं विज्ञातिविधानो नामाभाय एकोनविंशतम्

एकत्रिंशोऽध्यायः

'तालो घन इति प्रोक्त' ^१कलापातलयान्वित ।
 'कलास्तास्य प्रमाणं वै विज्ञेय' ^२तालयोक्तृभि ॥ १ ॥
 या लौकिकी कला काष्ठा 'निमेषश्च स्मृता युधै' ।
 न सा तालकला ज्ञेया ह्यन्येषा तालजा कला ॥ २ ॥
 निमेषा पञ्च मात्रा 'स्यान्मात्रायोगात्' ^३कला स्मृता ।
 निमेषा पञ्च विज्ञेया गीतकाले कलान्तरम् ।
 ततः कलाकालरुतो लय इत्यभिसंज्ञित ॥ ३ ॥
 त्रयो लयास्तु विज्ञेया द्रुतमध्यघिलम्बिता ।
 'यस्तत्र तु लयो' ^४मध्यस्तत्प्रमाणकला स्मृता ॥ ४ ॥
 त्रिविधा सा च विज्ञेया 'त्रिमार्गनियता युधै' ।
 चित्रे द्विमात्रा कर्तव्या 'वृत्तौ सा द्विगुणा स्मृता ॥ ५ ॥
 चतुर्गुणा दक्षिणे स्यादित्येव त्रिविधा कला ।
 कलाकालप्रमाणेण ताल 'इत्यभिसंज्ञित ॥ ६ ॥
 'चतुरस्रश्च त्र्यस्रश्च तालो द्विविध एव हि ।
 द्विविधस्यापि तालस्य 'चैका प्रकृतिरिष्यते ॥ ७ ॥
 तथा योनिद्वय 'चाम्य कीर्त्यमानं नियोधत ।
 'चञ्चत्पुटस्तु विज्ञेयो तथा 'चापपुटोऽपि च ॥ ८ ॥
 'चतुष्कलोऽथ द्विकलमन्नालो यस्मात् प्रपन्नते ।
 चतुरस्रस्तु विज्ञेयस्नालभञ्चत्पुटो युधै ॥ ९ ॥

1 (C 1, K 1) ^१K वाच्यं गुणवत् for तापी घन इति ^२M चापपुटं ^३CM चाप
 तु प्रमाणं ^४K तावदोक्तं 2 (C, 2, K 2) ^१C निर्दिष्टं कृतं 3 (C 3 4a h .
^१CM कलास्तास्य ^२M कपी ^३h om 3b 4 (C 4b 5a h 4) ^१C
 काले मन्त्रीऽप्युक्तं ^२M कल्पमात्रा 5 (C 5b 6a h 5b 6a) ^१h निर्दिष्टं
^२C कर्त्तव्यं for इतो वा 6 (C 6b 7a, K 6b, 6a) ^१K इत्यभिसंज्ञितं 7 (C 7
 8a, K 7) ^१K त्र्यस्रश्च चतुरस्रश्च स तापी विविधं कृतं ^२h भेदा 8 (C 8b, 9a
 K 8) ^१K तापी चापपुटं विज्ञेयं ^२M चञ्चत्पुटं ^३h चञ्चत्पुटं ^४M चापपुटं
 K चापपुटं युधै. 9 (C 9b, 10a, h 9a) ^१h om 9a ^२h चञ्चत्पुटं M कर्त्तव्यं
 युधै

'व्यस्रश्चापपुटश्चैव गुरुलघ्वक्षरान्वित ।
 प्रथम गुरुणी कृत्वा लघु चान्त्य प्लुत तथा ॥ १० ॥
 'क्षरणां निशेनेन स तु चञ्चत्पुटस्तदा ।
 आदौ गुर्वक्षरं यत्र 'लघुनो गुरु चैव हि ॥ ११ ॥
 व्यस्र' स खलु विज्ञेयस्तालश्चापपुटो' भवेत् ।
 अनयोर्मिश्रभावाच्च मिश्रस्ताल- प्रकीर्तित ॥ १२ ॥
 'पट्पितापुत्रकश्चैव पञ्चपाणि स चेष्यते ।
 यथोक्तैरभिनिष्पन्न स्वसंज्ञागुरुलाघवै ॥ १३ ॥
 समासयोगात्तालोऽथ त्रिविध परिकीर्तित- ।
 सन्निपातस्तत शम्या ताल शम्या 'अथापि वा ॥ १४ ॥
 शम्यातालौ द्विरभ्यस्तौ तालशम्ये 'तथेव च ।
 सन्निपातादिको ज्ञेय शम्यादिश्च तथापर ॥ १५ ॥
 'तालादिश्च त्रिभिर्भेदै पुनश्चञ्चत्पुटो भवेत् ।
 'सन्निपातादिको नाट्ये चतुरन्वो भवेदयम् ॥ १६ ॥
 शम्यादिकस्तु विज्ञेयस्तज्जेरासारितादिषु' ।
 तालादिकस्तथा प्रोक्तो विद्वद्धि पाणिकादिषु ॥ १७ ॥
 'चञ्चत्पुटस्य ये भेदा सन्निपातादयस्त्वय ।
 त एव भेदा विज्ञेया 'बुधैश्चापपुटे पृथक् ॥ १८ ॥
 'सन्निपातादिकस्तस्य बलवानितरेऽपि च ।
 'पट्कलोऽष्टकलश्चैव तालो हास्मात् प्रवर्तते ॥ १९ ॥
 शम्यातालप्रवेशेन 'व्यस्रोऽन्योऽपि विधीयते ।
 पट्पितापुत्रककृत पञ्चपाणिस्तदाहृत ॥ २० ॥

10 (C 10b K 9b 10a) ¹K व्यस्रश्च पट्पुटश्चैव C om 9a ²K आदौ हे गुरुणी
 यस्य लघुं कं प्रुतमेव च (See Kn on SR V 19) 11 (C 11b , K 10b, 11a) ¹C
 has for 11a कुर्यात् चञ्चत्पुटस्यैव बुधशापपुटस्य तु ²K अनो लघुनि चैव हि (See Kn on
 SR V 19) 12 (C 12 K 11b, 17) ¹K ⁰व्यास्रश्च पट्पुटस्य 13 (C 13)
¹K om 13 14 (C 14a , K 12a) ¹K अथापि 15 (C 14b, 15a , K 12b)
¹C तथापि वा 16 (C 15b 16a , K 13a) ¹C तथा तालादिभिर्भावैः पुनश्चञ्चत्पुटो भवेत्
²K om 16b 17 (C 16b, 17a , K 13b, 14a) ¹C ⁰रासादि (रि) तेषु च
 18 (C 17b, 18a , K 14b, 15a) ¹C चञ्चत्पुटस्य ²K भावा for भेदा
³K ⁰बुधपुटस्य च 19 (C 18b K 15b, 16a) ¹K ⁰व्यस्र C ⁰सस for स्वस्य ²K ⁰द्वैतर-
 मया ³C om 19b 20 (C 19 , K 17b, 18a) ¹K अनो नोपि for वासीन्योऽपि

आद्यं प्युतं द्वितीयं 'तु लघु यत्राक्षरं भवेत् ।
 तृतीयं च चतुर्थं च गुम्फा पञ्चमं लघु ॥ २१ ॥
 प्युतान्तः पट्पितापुत्रो गुरलाद्ययसंयुत ।
 'पञ्चपाणि स घिनेय पट्पातस्तु पटक्षरः ॥ २२ ॥
 'सन्निपातस्ततस्तालः शम्या तालस्तथैव च ।
 शम्या चैत्र हि तालश्च पट्पातस्तस्य कीर्तित ॥ २३ ॥
 'तालादिस्त्र्यम्भेदोऽन्यः 'संपर्षेष्टाकसंघित ।
 गुम्फञ्जाक्षराद्यन्त्यप्युतमात्रासमन्वित ।
 'सन्निपातस्ततः शम्या तालः शम्यैकतालः ॥ २४ ॥
 'त्र्यम्भं संपर्षुं' शम्या 'त्रिष्कामं तत्र योजयेत् ।
 शम्याद्वयं ततस्त्र्येष 'उद्घट्ट' कथितो युधै ॥ २५ ॥
 'पयमेककलो ज्ञेय शुद्धश्चन्वत्पुटादिक ।
 यथाक्षरोऽथ द्विकलस्तथा चैत्र चतुष्कल ॥ २६ ॥
 त्रयो भेदा हि 'तालस्य द्विगुणा द्विगुणा स्मृता' ।
 चतुरस्रत्रिभिर्भेदैस्तालस्तु परिकीर्तित ॥ २७ ॥
 चतुष्कलो हाष्टकल 'कलायोडशश्च पुन ।
 त्र्यम्भस्तालस्तु 'पट्भेदात्रिकल' पट्कलस्तथा ॥ २८ ॥
 'कलाद्वादशकोऽपि म्याश्चतुर्विंशतिकस्तथा ।
 'कलाष्टचत्वारिंशत्कं कला पण्णयती तथा ॥ २९ ॥
 तालो 'नयविधधायमयुग्म' सम्प्रकीर्तित ।
 'द्विप्रकारस्त्रयं तालो नि शब्द शब्दधास्तथा ॥ ३० ॥

21 (C 20 K 18b 19a) ¹K च ²K दृष्टि 22 (C 21a, K 19b, 20a) ¹C om 22b 23 (C 21b, 22a K 20b 21a) ¹C कलादी मन्वित शब्द तावत्प्रमाणं परम् ²C तावत्प्रमाणं च तावत्प्रमाणं प्रकीर्तित 24 (C 22b, 23, K 21b, 22a) ¹K तावत्प्रमाणं ²C तावत्प्रमाणं ³K संपर्षेष्ट ⁴C दृष्टि ⁵C चतुर्विंशतिकस्तथा 25 (C 21 K 22b, 23a) ¹K निष्कामं ²K त्र्यम्भं ³K om 25c 26 (C 25, K 26b) ¹C एकमेककली, K om 26a ²C चतुर्विंशतिकं ³K 'नदेव च (or 'नया चैव 27 (C 25 K 27) ¹K शम्या for शम्या 28 (C 27, K 22) ¹C कलाष्टकल, K कला चैव चैव हि 29 (C 28, K 29) ¹K कला शब्द शब्दधास्तथा ²K, चतुर्विंशतिकस्तथा चतुर्विंशतिकस्तथा 30 (C 29 K 30a) ¹K 'नय विधधायमयुग्म' परिकीर्तित ²K om this item

'प्रयोग द्विविध नास्य कीर्त्यमान नियोधत ।
 तत्तावापोऽथ निष्कामो विश्लेषश्च प्रवेशकः ॥ ३१ ॥
 चतुर्विकल्प इत्येव नि शब्द-परिकीर्तितः ।
 शम्या तालो ध्रुवश्चेति सन्निपातस्तथा पर- ॥ ३२ ॥
 इति शब्देन सयुक्तो विश्लेषश्च चतुर्विध ।
 'एतेषामथ वक्ष्यामि हस्ताङ्गुलिधिकल्पनम् ॥ ३३ ॥
 'लक्षणञ्च प्रमाणञ्च यथावदनुपूर्वश ।
 'ऊर्ध्वाङ्गुलिसमाक्षेप आवाप इति सञ्ज्ञित ॥ ३४ ॥
 'निष्कामोऽधोगतस्य स्यादङ्गुलीना प्रसारणम् ।
 तस्य दक्षिणत 'क्षेपो विश्लेष परिकीर्तित ॥ ३५ ॥
 'निवर्तन च हस्तस्य प्रवेशोऽधोमुखस्य तु ।
 'कृत्वाङ्गुलीनामाक्षेप निष्काम च भवेद्य ॥ ३६ ॥
 'विश्लेषश्च पुन कार्य-पुनश्चैव प्रवेशनम् ।
 यथा चतुष्फला योगस्तदा त्वेय 'विधिर्भवेत् ॥ ३७ ॥
 'निष्कामश्च प्रवेशश्च द्विकले परिकीर्तितौ ।
 एषामन्तरपातास्तु पातसङ्गा प्रकीर्तिता ॥ ३८ ॥
 शम्यातालश्च विश्लेष-सन्निपातस्तथैव च ।
 'शम्या दक्षिणहस्तस्य ताल पातस्तु धामत- ।
 हस्तयोस्तु सम पात सन्निपात इति स्मृत ॥ ३९ ॥
 'ध्रुवस्तु 'मात्रिक-पात रागमार्गप्रयोजक- ।
 कला यात्रिविधा प्रोक्ता 'तासा पातो ध्रुव-स्मृत- ॥ ४० ॥

- 31 (C 30, K 30b) ¹K om this hem ²K तत चालाप निष्कामौ विनियोग्य प्रवेशनम्
 32 (C 31, K 31) ¹K चतुर्विकल्प ²K परिकीर्तित ³K पर 33 (C 32, K 32) ¹C चतुर्विधम् ²K एतेषा चैव 34 (C 33, K 33a) ¹K om this hem
²C उर्ध्वाङ्गुलि समाक्षेप आवाप, K उर्ध्वाङ्गुलि समाक्षेप आवाप 35 (C 34, K 33b 34a)
¹K निष्कामोऽधोगतस्य स्यादङ्गुलीना, C निष्कामोऽधोगतस्य स्यादङ्गुलीना ²C क्षेपात् ³K इति
 सञ्ज्ञित for परिकीर्तित 36 (C 35, K 34b) ¹MN विकृतम् ²K om 36b
 37 (C 36, K 35a 36b) ¹K om 37a ²K विश्लेष्यत् 38 (C 37, K 35b, 36a) ¹K निष्काम्य ²K द्विकले 39 (C 38 39a K 36b 37a)
¹K om 39a and has for 39b सङ्गान्तर निपातान्तु सङ्गान्त (शम्याताल) य धामत
 40 (C 39b, 40a, K 37b) ¹K om 40a ²K ³N मात्रिक, C मात्रिक
³K, तथा

यथाक्षरस्य तालस्य 'स तु गुर्वक्षरो भवेत् ।
 यथाक्षररुते पात-स्नालो ज्ञेयो 'यथाश्रित ॥ ४१ ॥
 'गुर्वक्षरैश्च विशिष्टैः स 'पद्य द्विकलो भवेत् ।
 द्विभांशो द्विकलस्यैव विज्ञेयस्तु चतुष्कल ॥ ४२ ॥
 'यथाक्षररुता पाता सर्वेषु प्रकीर्तिता ।
 चन्वत्पुटस्य विज्ञेयस्तथा चापपुटस्य च ॥ ४३ ॥
 पञ्चपाणेश्च विहिता भेदा होते त्रयः स्मृता ।
 द्युदस्य 'युग्ममोजं ये पञ्च ताला भवन्ति हि ॥ ४४ ॥
 मिथश्च 'गीताङ्गसंयुक्ता ज्ञेया 'द्युदघट्टकादयः ।
 कला पञ्च तथा सप्त पुनर्नद्य च कीर्तिता ॥ ४५ ॥
 'दश चैकादशैते च संकोणां समुदाहृता ।
 न होयामुपयोगोऽस्ति सत्तरूपे ध्रुवाम्बुपि ॥ ४६ ॥
 प्रवृत्तादिषु कर्तव्या एते 'गानप्रयोक्तृभिः ।
 त्र्यम्बश्च चतुर्म्बश्च पट्कालोऽष्टकलस्तथा ॥ ४७ ॥
 ध्रुवाणां तु 'भवेत्तालं संप्रयक्ष्यामि तत्पथ ।
 कनिष्ठाद्गुण्डिनिष्क्रामो 'शम्याश्चैव ततो भवेत् ॥ ४८ ॥
 कनिष्ठिकानामिकाभ्यां तु 'निष्क्रामोऽतो विधायते ।
 'तनस्तालस्तु कर्तव्यः शम्या चैव तु पञ्चमी ॥ ४९ ॥
 प्रवेशो 'मगमाद्गुण्डे कर्तव्यस्तर्जनीरुत ।
 निष्क्राम सन्निपातोऽन्त्ये नित्यमष्टकलो भवेत् ॥ ५० ॥

- ४१ (C ४०b ४१a A ३९) १K वरा २C वरा ३K वरा ४K वरा
 ४२ (C ४१b ४२a h ३९) १h 'चरितं २h वरा ३h वरा ४३ (C ४२b
 ४३a) १C वरा २K वरा ३K वरा ४ ४४ (C ४३b
 ४४a, h २३b) १C, दुष्कला वै h दुष्कला वै च ४५ (C ४४b, ४५a, h २४)
 १C वरा २C वरा ३K वरा ४ ४६ (C ४५b, ४६a
 h २५) १h वरा २h वरा ३h वरा ४७ (C ४६b ४७a, h २६a ४०a)
 १h वरा ४९ (C ४७b, ४८a h ४०b, ४१a) १h वरा २h वरा ३h वरा
 ४९ (C ४९b, ४९a h ४१b ४२a) १C वरा २K वरा ३K वरा
 ५० (C ४९b ५०a, h ४२b ४३a) १h वरा २K वरा ३C वरा
 ४ ५० (C ४९b ५०a, h ४२b ४३a) १h वरा २K वरा ३C वरा

एष युग्मे 'कलापातविकल्पोऽङ्गुलिभि कृत ' ।
 कनिष्ठाङ्गुलिनिष्काम प्रथमे 'तु कला भवेत्' ॥ ५१ ॥
 शम्यापातो 'द्वितीया तु तृतीया ताल एव च ।
 शम्या तत्र चतुर्थी तु पञ्चमो तर्जनीकमात् ॥ ५२ ॥
 पष्ठश्च सन्निपात स्यादेव वै पङ्कलो विधि ।
 'एष त्र्यस्रो कलापातविकल्पोऽङ्गुलिभि कृत ॥ ५३ ॥
 कनिष्ठाङ्गुलि निष्काम प्रवेशश्च तथा भवेत् ।
 कनिष्ठानामिकास्थाने 'ततस्तालस्मृततीयक ॥ ५४ ॥
 'शम्यापातश्चतुर्थी तु निष्कामो मध्यमाकृत ।
 पष्ठस्तालस्ततो ज्ञेयो निष्कामस्तर्जनीकृत ॥ ५५ ॥
 शम्याष्टमी ततस्तालो नवमी तु कला स्मृता ।
 'कनिष्ठिका प्रवेशस्तु वशमी तु कला भवेत् ॥ ५६ ॥
 निष्कामश्चैव तर्जन्या तदनन्तरमिष्यते ।
 'सन्निपातस्तथान्ते च कलाद्वादशक भवेत् ॥ ५७ ॥
 एष 'त्वावापविश्लेषव्यवधानेन पण्डिनै ।
 विधिश्चतुष्कलो ज्ञेय प्रागुक्ताङ्गुलिभि कृत ॥ ५८ ॥
 'द्विकलश्चतुष्कलश्च पादभाग प्रकीर्तित ।
 चत्वार पादभागाश्च मात्रेति परिभाष्यते ॥ ५९ ॥
 'अचत्पुटस्य तालस्य तथा चापपुटस्य च ।
 पञ्चपाणेश्च विज्ञेया भेदा ह्येते पृथक् पृथक् ॥ ६० ॥
 'अथमेव मया ताल समासात् परिकीर्तित ।
 आसारिते वर्धमाने गीतागेपु च य स्मृतः ॥ ६१ ॥

51 (C 50b, 52b, K 43b 44a) ¹CMN कर्णपिता (M ^०त N ^०त) -K तु कर्णो
²MN put C 52b 51a after C 50a ^३C प्रथमाङ्गुली 53 (C 53, K 44b,
 45a) ^४C द्वितीय C तृतीय 53 (54a K 45b, 46a) ^५C om 53b
 54 (C 51 K 46b 47a) ^६K ताली च वल्लुतीयक 55 (C 52a, 54b, K 47b 48a)
^७C शम्याताल^० ^८K षडष्टावता 56 (C 5० K 48b, 49a) ^९C ^०प्रदेशस्तु
 for प्रदेशम् 57 (C 56 K 49b 50a) ^{१०}K ^०मया ते च ^{११}NC कल (N ^०ला)
 शदशके 58 (C 57, K 50b, 51a) ^{१२}K ता वापविश्लेष व्यवधानय 59 (K 51b,
 52a) ^{१३}C om this altogether 60 (K 52b, 53a) ^{१४}C om this couplet
 61 (C 58, K 53b, 54a) ^{१५}MC एवमेव ^{१६}C समुदाहृत ^{१७}K गीतेष्वपि द्वि य स्मृतः

'धयासारितकानां तु संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।
 भेदद्वयञ्चपुटम्यादौ तथा गुरुलघुप्लुते ॥ ६२ ॥
 पञ्चपाणिं तत' कुर्याद्दु द्विगभ्यम्नं प्रयोगवि ।
 यथाक्षरं तु 'पूर्वत यथायद्विनिवेशयेत् ॥ ६३ ॥
 शम्यातालः पुनश्चैव शम्यातालमथापि वा ।
 धायोऽक्षरे सन्निपातं 'पञ्चपाणेश्च योजयेत् ॥ ६४ ॥
 'तालं शम्या च तालं च शम्याताली तत' परम् ।
 एष एव द्वितीयेऽपि 'पञ्चपाणौ विधिः स्मृत' ॥ ६५ ॥
 'प्लुतस्यान्तेऽपि तस्येष्ट' सन्निपात प्रयोक्तृभि ।
 एवं यथाक्षरं ज्ञेयं फनिष्ठासारितं युधे ॥ ६६ ॥
 यथाक्षरस्याक्षरैश्च 'तालपातान् नियोधत ।
 चकारे तु भवेच्छम्या द्वितीये ताल एव च ॥ ६७ ॥
 पुकारे तु भवेच्छम्या टकारे ताल एव च ।
 एवं 'चभत्पुटो ज्ञेय' पञ्चपाणिरत'परम् ॥ ६८ ॥
 'पटकारे सन्निपातः स्यात्' पिकारे ताल एव च ।
 तकारे तु भवेच्छम्या 'पुकारे ताल एव च ॥ ६९ ॥
 त्रकारे तु भवेच्छम्या फकारे ताल एव च ।
 द्वितीयेऽप्येवमेव स्यात् सन्निपातस्तत परम् ॥ ७० ॥
 गुरुक्षराणां 'विश्लेषादेयमेव तु मध्यमम् ।
 विश्लेषितानामेवा तु द्विभावे या फला भवेत् ॥ ७१ ॥
 'पातान्ते सा प्रयोक्तव्या यथायदनुपूर्वज ।
 द्विभाषो मध्यमस्यैव ज्येष्ठमित्यभिधीयते ॥ ७२ ॥

62 (C 59a, h 54b, 55a) ¹C om 62a ²h भेदा षड्पुट C संप्रवक्ष्यामि लक्षणं
 63 (C 59b, 60a, h 55b 56a) ¹h मय्य for पुन
 64 (C 60b, 61a K 56b, 57a) ¹C पञ्चपाणेश्च, h पञ्चपाण्य 65 (C 61b,
 62a h 57b, 58a) ¹C इत्यात पञ्च तालच इत्यन्तम् ²h पञ्चपाणौ 66 (C 62b 63a,
 K 58b, 59a) ¹C इत्यन्तं लोकाक्षर, h इत्यन्तं ² 67 (C 63b, 64a, h 59b 60a)
¹O इत्यन्तं for लोकाक्षर ²C विश्लेषणम् 68 (C 64b 65a, K 60b 61a)
¹MN षड्पुट ²K षड्पुट ³K पञ्चपाणौ 69 (h 61b, 62a) ¹K षड्पुट,
 C om 69 ²h षड्पुट for पुन r 70 (h 62b 63a) ¹C om 70 altogether
 71 (C 65, h 63b 64a) ¹O विश्लेषण 72 (C 66a, h 64b, 65a) ¹O लो.
 72a ¹C विश्लेषण

१मध्यमस्य विधानेन न्यसेच्च द्विगुणा कला ।

२सन्निपातैर्निपातैश्च तेषां घस्तु प्रकीर्तितम् ॥ ७३ ॥

१अत परं प्रवक्ष्यामि लयान्तरितलक्षणम् ।

तालो यस्य कनिष्ठः स्यात् स लयान्तरित स्मृतः ॥

१कला १कालान्तरकृता केवल तु कलान्तरम् ॥ ७४ ॥

अयमेव तालयोगो विशेषसिद्धिस्तु १पूर्वनिर्दिष्टा ।

२भवति हि लयान्तरिते शब्दाद् भेदो लयाच्चैव ॥ ७५ ॥

१आसारितां संयोगो वर्धमानक इष्यते ।

२उत्पत्ति लक्षण चास्य गदतो मे नियोधत ॥ ७६ ॥

निहत्य १दानव घोरे रद्रेणामितौजसा ।

नृत्तमुत्पादित २चित्तं पूर्वं ताण्डयसहितम् ॥ ७७ ॥

अय भूतगणै सर्वैस्तस्मिन् काले महात्मनि ।

वर्धमानमिदं १सृष्ट पिण्डीवन्धैर्विभूषितम् ॥ ७८ ॥

परितुष्टश्च १त दृष्ट्वा सपत्नीको वृषध्वज ।

प्रददौ च वरं श्रेष्ठ सह १देव्या महेश्वरः ॥ ७९ ॥

१तल्लक्ष्यलक्षणयुतं मार्गयुक्तिविधिरुमै ।

२वर्धमान प्रयोक्तारो यास्यन्ति शिवगोचरम् ॥ ८० ॥

१पयमेतन्मया दृष्टं पिण्डीवन्धनिमित्तत ।

अधुना तु प्रवक्ष्यामि लक्षण शृणुत द्विजा ॥ ८१ ॥

१वृत्ति दक्षिणचित्रेषु मार्गेषु विनियोजितम् ।

द्विविध वर्धमान स्यात् स्वप्रमाणविनिर्मितम् ॥ ८२ ॥

73 (C 66b 67a, K 65b, 66a) १C मध्यमस्यविधानेन २C सन्निपातनि०

74 (C 67b, 68a) १K om 74 २MN काला 75 (C. 69, K 93)

१K पूर्वनिर्दिष्टा २MNC भवन्ति हि ३K लयाच्चैव 76 (C 225 K 66b) १K

om 76a २K समानलक्षणाच्चैव 77 (C 226 K 67) १C दारुण २C चित्तताण्डय०

78 (C 227 K 68) १K दृष्ट 79 (C 228 K 69) १K तददृष्टा २C देव्या

महाश्वरः K देवगणारिपि 80 (C 229, K 70) १K तल्लक्ष्यलक्षणयुतम् २K वल

धर्मालप्रदा० ३C शिवगौरवम् 81 (C 230, K 71) १C पयमेव पुनः २C म०

82 (K 72) १C om 82

'अनालं च सनालं च तत्प्रमाणं द्विजा स्मृतम् ।
 चतस्र कण्डिकादक्षैश्च तावन्त्यास्मारितानि तु ॥ ८३ ॥
 ध्रुवरेण कलाभिन्तु कण्डिका देवकल्पिता ।
 घर्मानदागरे तु प्रियते मार्गयोजना ॥ ८४ ॥
 धात्रा नवकला तु स्यादष्टाभिल्लत्परा स्मृता ।
 दश पद् च तथा चैव तृतीया कण्डिकेप्यने ॥ ८५ ॥
 चतुर्थी कण्डिका चैव द्वाविंशत्कल्पिता स्मृता ।
 कलाभिरेव निर्दिष्टा कण्डिका घर्मानके ॥ ८६ ॥
 फेवलं मार्गसभूता स्याद्योगाद्गवर्जिता ।
 एतद्विचित्रतुर्योगात्ताभिगमाग्निानि तु ॥ ८७ ॥
 घर्माने प्रसूयन्ते मार्गतालाद्गयोगत ।
 प्रथमा कण्डिका रूपा बालतालप्रयोजिताम् ॥ ८८ ॥
 'अन्तिमार्ग' कलाहानं युयादेवं कनिष्ठम् ।
 द्वितीया कण्डिका रूपा प्रथमा स्वल्पा यदि ॥ ८९ ॥
 'युज्यते पूर्वनालेन तदा तन्त्याह्वयान्तरम् ।
 घर्मानं तदा चित्रैर्नहि वृत्तेन योजयेत् ॥ ९० ॥
 'यद्विर्गां घर्माने वा 'कनिष्ठा न हि दक्षिणे ।
 द्विगुणाश्चरसयोगादन्यमार्गनियोजनान्' ॥ ९१ ॥
 'नृत्तबालविशेषाश्च बालतालाह्वयान्तरम् ।
 कनिष्ठामारिते तालो यो मया परिकीर्तितः ॥ ९२ ॥
 स षय सर्वं कर्तव्यं प्रथमं 'कण्डिकाद्वये ।
 तृतीया सद्द्वितीया च प्रथमा चैव तन्त्रला ॥ ९३ ॥

- 83 (C 231a K 73) ¹C cm 83a 84 (K 74) ¹C cm 84 85 (K 75)
¹cf C 232 86 (K 76) 87 (K 77) 89 (K 79) ¹C cm 89a 89 (C 231b
 252a, K 79) ¹C कथंनधि ²C कथंनधि विद्युत्तम् ³C कथंनधि ⁴C कथंनधि
 90 (C 252b, 253b K 60) ¹C कथंनधि ²C कथंनधि कथंनधि ³C कथंनधि कथंनधि
 विद्युत्तम् विद्युत्तम् K कथंनधि विद्युत्तम् विद्युत्तम् विद्युत्तम् विद्युत्तम् 91 (C 251 70a, K 81)
¹C कथंनधि कथंनधि वा ²K कथंनधि ³K कथंनधि ⁴C कथंनधि कथंनधि (कथंनधि)
 कथंनधि (कथंनधि) 92 (C 70b, 255 K 141a 82a) ¹C कथंनधि कथंनधि
²C कथंनधि (कथंनधि) कथंनधि K कथंनधि कथंनधि 93 (C 251 K 141b 82b)
¹K कथंनधि ²C कथंनधि

द्विकल योगमाश्रित्य मध्यमासारितं 'तु तत् ।
चतुर्थोमादित- कृत्वा चतस्र कण्डिका यथा
चतुष्कलेन युज्यन्ते ज्येष्ठमासारितन्तु तत् ॥ ९४ ॥

प्रयोगस्तु यथा त्वेषा पिण्डीबन्धैर्विकल्प्यते ।
प्रत्येकं 'स्यङ्गविन्यासस्तदा तेषां पृथक् पृथक् ॥ ९५ ॥
मुख प्रतिमुख चैव 'देह संहरण तथा ।
अङ्गान्येतानि चत्वारि सर्वेष्व्यासारितेषु च ॥ ९६ ॥
उपोहनं मुख तेषा युग्म प्रतिमुख भवेत् ।
भोज 'शरीर सहारायेमङ्गविधिरुम् ॥ ९७ ॥
'इत्येवं चतुरङ्गानि ज्ञेयान्यासारितानि तु ।
'चतुरासारितैर्यद्वं वर्धमानकमुच्यते ॥ ९८ ॥
'वर्णताललयग्रन्थवाग्राभिनयवर्धनात् ।
'पात्राना वृद्धियोगाच्च वर्धमानकमुच्यते ॥ ९९ ॥
'वर्धमानशरीरस्य भवेदासारितस्य च ।
कार्यकारणभावेन परस्परविकल्पनम् ॥ १०० ॥
'यथा वृक्षाङ्गवेद्वीजो बीजान् वृक्षस्य सम्मद्य ।
अन्योन्यहेतु सयोग प्रसर्तव्यस्तथैव तु ॥ १०१ ॥
'योगादेककलान् सूते कनिष्ठक लयान्तरे ।
द्विकलान् मध्यम चैव ज्येष्ठ चैव चतुष्कलान् ॥ १०२ ॥
चञ्चत्पुटपरिवर्त शम्यादि द्वौ च पञ्चपाणिकृतौ ।
अन्ते च सनिपात पातविधिरय कनिष्ठस्य ॥ १०३ ॥
'अथमेव तालयोगो विशेषसिद्धिश्च पूर्वनिर्दिष्टा ।
अपत्तीह न्यास्तस्मिन्ने ऋद्धाद्भेदे स्यात्कीदृश ॥ १०४ ॥

- 94 (C 257a, 258, K 83 84a) ¹C तदा ²K यथा ³C चतुष्कयोगमाश्रित्य
95 (C 260b, 261a K 84b 85a) ¹C ⁰विन्यास सर्वेषा च पृथक् पृथक् 96 (C 193,
K 85b, 86a) ¹K ईदृशहरण 97 (C 194ab, K 86b, 87a) ¹K ⁰शरीरसहारायनङ्ग⁰
98 (C 194c, K 87b, 88a) ¹C om 93b 99 (C 263, K 88b, 89a) ¹C
वर्णताललयग्रन्थ⁰ ²C पत्राणा 100 (C 264, K 89b, 90a) ¹K वर्धमाने
²K ⁰विकल्पनम् 101 (K 90b, 91a) ¹C om 101 102 (K 91bc) ¹C om
102 103 (K 92) ¹C om 103 104 (K 93) ¹C om 104

'उत्तरकालान कृत्या त्वाद्गो विप्रा कला परित्यज्य ।
 एतन् पातविधानं मध्यमसामारितं प्रोक्तम् ॥ १०० ॥
 'ज्येष्ठस्य भवति नियमादादायेका चतुष्कला मात्रा ।
 मात्रा ऋ दु (१) गता स्यान् कृत्या तौ द्वौ च परिघर्षौ ॥ १०६ ॥
 'वालं नघकलं येषां न तेषां साधुसमतम् ।
 सन्निपाताङ्गधिन्यामं कलानियमत कृतम् ॥ १०७ ॥
 'अथ तत्र मुर्ये तालौ ध्रुवपातैरेव नियमितो मानम् ।
 तस्य कलामात्राक्षरगुरुलघुघुर्णमिति वक्ष्ये ॥ १०८ ॥
 'ज्येष्ठस्य कला षष्टौ मुर्यं भवेन्मध्यमस्य 'सप्त कला ।
 षष्टिलयान्तरे स्यान् पञ्चैव कला षण्णष्टस्य ॥ १०९ ॥
 धादायन्ते गुरुणि मध्ये च लृगुनि 'वागत प्रभृति ।
 धष्टौ द्वादश षोडश त्रिंशतिरपि चाक्षरगणि स्युः ॥ ११० ॥
 आसारितोपयहनेष्यादात्रासारणानि युक्तानि ।
 तान्यक्षराणि वक्ष्ये यानि पुरा प्राप्रगीतानि ॥ १११ ॥

यथा—'बुद्ध्यु' जगति यदि सिनि गिजं हुं प्रथमे ल्यान्तरे, यापि नितिज्ञल
 युचक्रलय मध्ये, इति युच वलितक ज्येष्ठे ।

'इत्यक्षरपतनकला गुरुलघुघुर्णमितिप्रथिभन' ।
 आसारितमुर्यसंज्ञे उपयहनविधि' समुद्दिष्ट ॥ ११२ ॥
 'एयमेतन् विस्तारं कथित परिमाणकम् ।
 चन्वारस्तु गणा युग्मे धोजे षट् परिकीर्तिता ॥ ११३ ॥

105 (K 94) ¹C om 105 106 (K 95) ¹C om 106 107 (K 96) ¹C
 om 107 108 (C 195 K 97) ¹K तत्रां दृष्टान्तम् ²K निरुपलक्षणम्
³K अक्षरपतनकला इत्युच्यते 109 (C 195 K 98) ¹K षट्कलम् ²K षडक्षरम्
 110 (C 197, K 99) ¹C अक्षर K अक्षर, M अक्षर ²K अक्षरम् 111 (C 198
 199 K 100) ¹The example given is very corrupt. The version given is
 from K. The equally corrupt ¹C version as follows अक्षरपतनकला इत्युच्यते
 (M अक्षर पतन कला इति अक्षरपतन इति अक्षरम् N अक्षरपतन कला इति अक्षरपतन इति अक्षरम्)
 एतन् (N त M इ) अक्षर इति अक्षरपतन कला इति (N अक्षरपतन इति अक्षरपतन इति अक्षरपतन)
 इत्युच्यते अक्षरपतन इति अक्षरपतन इति अक्षरपतन 112 (K 101) ¹C om 112 113 (C
 200a, K 102) ¹C om 113a ²K अक्षर ³K अक्षर इति अक्षर

पञ्चपाणौ द्वितीये तु 'सार्धा' पद् परिकीर्तिताः ।
कनीय एव कर्तव्यमक्षरैस्तालमानतः ॥ ११४ ॥

यथा— 'देव देवै सस्तुतमीश' दैत्यैर्यक्षै ' प्रणमितचरणम् ।
'त्रैलोक्यहितमीशं हर रुद्रं' शरणमहमुपगत ॥

अष्टावेय गणाः कार्या पूर्वताले यथाविधि ।
द्वादशैव तु कर्तव्या 'पद्पितापुत्रके गणा ॥ ११५ ॥
अर्धत्रयोदश-'स्तथा तृतीये' वस्तुसङ्घिनि ।
एवम् अक्षरविन्यासो मध्यमासारिते स्मृत ॥ ११६ ॥

यथा—भूताधिपति' भगनेवहरणमीश 'देवैर्वन्द्य 'सुरमखमथनं रौद्रं भयद
गजचर्मपट । शम्भु व्यक्ष ज्वलननिभजट 'भुजगपरिकर ॥ 'त्रिदशगणवृत्
दैत्यैर्नित्य परिपठितचरितम् 'अमरपतिनमितम् अभिमतसुखद 'रुद्र पीत
१०पितृघननिलय गङ्गाप्लावितशोभनजट त शरण गतोऽस्मि घरद च महेश्वरम् ।

कार्या षोडश युग्माख्ये ताले तु प्रथमे गणा ।
चतुर्विंशतिरोजाख्ये द्वितीये वस्तुसङ्घिते ॥ ११७ ॥
चतुर्विंशतिरर्धश्च तृतीये 'वस्तुके भवेत् ।
ज्येष्ठे त्वासारिते कार्य एवमक्षरसञ्चय ॥ ११८ ॥

यथा—अमरप्रवर मदनागहरं भुवनैकनाथम् अभयप्रदं-त्रिपुरनाशकरं देवं
तमहं प्रणत । 'सुरपितृमुनिगणप्रणतचरण 'पृथिवीसलिलानलपघन-

114 (C 200bc, 201, K 103) ¹K सार्धं ²C एव ³K om ईश
⁴K adds after this नगैः पितृभिश्च ⁵K नमितचरणम् ⁶५ वैलोकहितमीशं रुद्र
C वैलोकहित हर श (N हरमीश) ⁷K शरणमहमुपगत 115 (C 202 204, K 104 105-
and prose) ¹K ०गणसु ²K वस्तुसङ्घिता ³K देवैरेव, C देवम् ⁴K सुरवरमथन
⁵K ०चमरत ⁶K भुजग. ⁷C त्रिदशपरिकर ⁸C अमरपति चरितम्
⁹K om रुग पीत ¹⁰K om पितृघन महेश्वरम् and has in its stead शरणम्
सुरतनुतचरणमहमुपगत, 117 (C 205 K 106) 118 (C 206, 207, K 107)
¹K वस्तुसङ्घिते for वस्तुत भवेत् ²K, त्रिपुरान्तक ³K सुरपितृगणनतचरण C सुरगणपितृ
भुनिगणमहित. ⁴K, पृथिवीसलिलञ्जनभैरववृष खडाडकपालधर पवन सूर्यचन्द्रो यजारमाप्यीनाख्या कार्मा,

यत्राधिपतिमूर्च्छन्त्योमाप्या षष्ठी मुनिभिर्यस्य 'कायां प्रोवा प्रैलोक्त्स्युर्ह'
 तमचिन्त्यमजं विद्यानिलयं मेरयरूपं 'सट्यागधरं स्प्युत्पत्तिप्रत्ययनिमित्तं
 'सुश्माक्षम अचिन्त्य चन्द्रार्धरम् 'तिलकायंघर नेत्रार्धरम् 'बुचायंघरम् काला-
 यंघर । 'यदुलैषिषिर्गैरिगृत्तैषिकटैर्मुष्टै विमुपैरिषिमे' प्रमथे परिवृत्तनीर
 'सतनं प्रणत' ।

आमारिताना सर्वेषां 'त्रयो भेदा प्रकीर्तिता ।
 यथाक्षरं 'द्विसंख्यातं त्रिसंख्यातमप्यपि या ॥ ११९ ॥
 'तालच्छेदद्विगुणितै 'समयर्णमात्रै' शृतम् ।
 अनिश्रुताक्षरपद्य यथाक्षरमिति स्मृतम् ॥ १२० ॥
 निश्रुत्या यत्समायुक्तं द्विसंख्यात 'तदुच्यते ।
 निश्रुत्तद्वयसम्पन्न त्रिसंख्यातमितोष्यते ॥ १२१ ॥
 चतुष्पादौ चतुर्मात्रा यद्योक्त गुरुलाघज ।
 यथायोग्येण गणा कार्यं गानेप्यामारितेषु च ॥ १२२ ॥
 अक्षरेषां चतुर्मात्रा द्विमात्रा वर्णतस्तथा ।
 विधे कला भेदे या तु श्रुता सा द्विगुणा स्मृता ॥ १२३ ॥
 श्रुता या वर्णमात्रा 'तु चतुर्मात्रा प्रकीर्तिता ।
 द्विगुणा दक्षिणे सा तु कया श्रेया प्रयोक्तृभिः ॥ १२४ ॥
 न मागभेदोऽक्षरं कश्चिद्व्युपपद्यते ।
 'वर्णमात्रा द्विगुणिताद् वर्णभेद प्रकीर्तित ॥ १२५ ॥
 यथाक्षरेषु भूषिष्ठ गानेप्यामारितेषु च ।
 विधितेषु समुद्दिष्टो 'वर्णतालसमाश्रयः ॥ १२६ ॥

१C om कया कया १K कया कया १C विद्युत्पत्ति १K कया कया
 १C कया कया कया H C. 111 १K कया कया १K कया कया कया कया
 १K कया कया कया १19 (C 202 H 102) १K कया कया १C कया कया
 120 (C 203 H 103) १K कया कया १C कया कया कया कया
 121 (C 210 H 110) १K कया कया १C कया कया कया कया
 122 (C 211 H 111) १C कया कया १C कया कया कया 123 (C 212 H 112)
 १K कया कया 124 (C 213 H 113) १K कया कया १K कया कया कया
 १C कया 125 (C 214 H 114) १C कया कया कया कया 126 (C 215,
 H 115) १K कया कया कया कया

द्विसंख्याते निवृत्तिस्तु 'कार्यास्यादर्धयोगत ।
 'द्विसंख्यातार्थयोगेन 'त्रिसंख्यातेऽपि चेप्यते ॥ १२७ ॥
 'न च चित्रे द्विसंख्यात' कदाचिदपि योजयेत् ।
 'न च वृत्तौ त्रिसंख्यात' गीतेष्वसास्मितेषु च ॥ १२८ ॥
 दक्षिणे स्यात् त्रिसंख्यात द्विसंख्यातं च घातिके ।
 'चित्रे यथाक्षरं 'प्रोक्तमिति मार्गविनिश्चय ॥ १२९ ॥
 दक्षिणेनैव गत्यादो निवृत्तौ वृत्तिषु द्वयेत् ।
 चित्रघञ्च यथान्यायं 'त्रिसंख्याते विधि स्मृत ॥ १३० ॥
 अनेनैव विधानेन द्विसंख्यातमपीप्यते ।
 वृत्तौ वा दक्षिणे वापि 'प्रयोगोऽस्यैव चेप्यते ॥ १३१ ॥
 घस्त्वाद्दौ घस्तुमध्ये च घस्त्वन्ते वा निवृत्तय ।
 प्रयोक्तव्या प्रयोगद्विचिन्तार्याङ्गलादलम् ॥ १३२ ॥
 निवृत्तौ तु कला न्यूना यदा 'घस्तुवशाद्भवेत् ।
 'आ कलापत्तनात्तस्या घर्ण कार्यं निवृत्तिमान् ॥ १३३ ॥
 घर्णालंकारस्मैभाग्यं 'विच्छेद करणस्य च ।
 तत्त्वादीना प्रयोगश्च निवृत्तीना प्रयोजनम् ॥ १३४ ॥
 घर्णतालाक्षराणा च सयोगोऽय मया स्मृतः ।
 आस्मितेषु गीतेषु घर्णमानेषु चैव हि ॥ १३५ ॥
 'चतस्र कण्डिकां द्वेषा घर्णमाने प्रयोक्तृभि ।
 विशाला 'सगता चैव 'सुनन्दा सुमुखी तथा ॥ १३६ ॥
 'तत पूर्वा नचकला द्वितीयाष्ट'कला स्मृता ।
 तृतीया षोडशकला द्वात्रिंशच्च तथोत्तरा ॥ १३७ ॥

137 (C 216, K 116) ¹CK कार्यास्यादर्धयोगत कार्या चार्धं विधीयत ²C द्विसंख्यात-
 कथोयेन. ³OK विमख्यातेऽपि 128 (C 217, K 117) ¹C न च वृत्तौ K न
 चित्रे द्विचि ²K न च वृत्तिविमख्यात 129 (C 218, K 116) ¹C चित्री ²C प्रीत
 एषां 130 (C 219, K 119) ¹C विमख्याते 131 (C 220, K 120)
¹K प्रयोगेऽस्य सदैव तु 132 (C 221, K 121) 133 (C 222, K 122)
¹C, वस्तुवदभवेत् ²K अकालपातनात्तस्या 134 (C 223, K 123ab) ¹C विच्छेद
 करणस्य 135 (C 224, K 123c, 124a) ¹C त for च 136 (C 231,
 K. 124b, 125a) ¹K नर्णमान तु विच्छेद चतस्र कण्डिका बुधे ²C कण्डिका ³C समता
⁴K, सतदा. 137 (C 232) ¹K om 137

'उपोहनविधिस्तासामनुना च मयोप्यने ।
 उपोहनं विशालया विशालाया कलापञ्चमेव हि ।
 'यद्कला' संगतायाश्च मुनन्दायाश्च सप्तमम् ॥ १३८ ॥
 मुमुक्ष्याधोपयहनं नित्यमष्टकलं भवेत् ।
 'पनेया चैव यक्ष्यामि गुरुलज्जशरक्रमम् ॥ १३९ ॥
 आदौ गुरुद्वयं कार्यं चतुर्दश 'लघुभ्यपि ।
 उपोहनं विशालाया पुनरन्ते गुरु स्मृत ॥ १४० ॥

यथा—'अं' दुं जगति अवलितकः दिगिनिपुचरततिति या ।

'चतुर्भिरधिकै हस्तैर् गुरुत्रयसमन्वितम् ।
 संगतायाश्च मुनिभिरुपोहनमिति स्मृत ॥ १४१ ॥

[यथा]—

चतुर्भिरधिकैरेवं 'लघुभिर् गुरुसमुत्तं ।
 मुनन्दायाश्च यिसेया उपोहनत्रिपिथुंषे ॥ १४२ ॥

यथा—अं दुं जगति अवलितकः दिगिति अल्लपुचरति यिमां ।

'भट्टापिनाहपृनि स्यु मुमुक्ष्याश्च गुरुणि च ।
 'उपोहनविधानेन तु शेषानि मुनिसत्तमा ॥ १४३ ॥

यथा—'अं' दुं जगति अवलितकदिगिपिगिति नि अल्ल अं च मुन्तनिति उग
 तिति या ।

139 (C. 231b, 235 K 121b 121a) 'K cm 139a 'K च =
 पद्य भवति 'K च १३९००० विद्वान् हुन्तायाश्च १३९ ॥ १३९ ॥ (C 237 K 121) 'K
 cm 139b 140 (C 237 K 127) 'K अष्टकम् 'C विद्वान् हुन्तायाश्च 'C has
 nothing in its place 141 (C 237) 'K cm 141 142 (C '3) K 127
 'K 'दृष्टव्यम् C 'दृष्टव्यम् 'C अष्टकम् 'C अष्टकम् K अष्टकम्
 'C cm 143 example 143 (C 210 K 129) 'K अष्टकम्-दृष्टव्यम्
 'C अष्टकम् 'K अष्टकम् अष्टकम्, C अष्टकम् अष्टकम् अष्टकम् 'C cm
 this example

उपोह्यन्ते स्वरा 'यस्मात् 'यस्माद् गीतं प्रचर्तते ।
 तस्मादुपोहन द्वेय शुष्काक्षरसमन्वितम् ॥ १४४ ॥
 'अथद्योपोह्यते यस्मात् प्रयोग सूचनादिभि ।
 तस्मादुपोहन ह्येतद् गानं भाण्डसमाश्रयम् ॥ १४५ ॥
 शम्याताली द्विरभ्यस्तौ सन्निपातान्त्य एव च ।
 उपोहने विशालायास्तालोऽयं परिकीर्तितः ॥ १४६ ॥
 द्विकल संगतायास्तु 'तालश्चापपुट स्मृतः ।
 'तस्यैव सन्निपातोऽन्त्ये सुनन्दायास्तथैव च ॥ १४७ ॥
 'चञ्चत्पुटस्तु द्विकल 'सुमुप्या स्यादुपोहने ।
 उपोहने द्विरभ्यस्नैस्तत कार्या तु कण्डिका ॥ १४८ ॥
 एतान्युपोहनानीह चत्वारि गदितानि 'तु ।
 आनुपूर्व्या प्रयोगश्च कण्डिकानां निबोधत ॥ १४९ ॥
 'शम्या तालस्तथा शम्या पुनस्तालो यथाक्रमम् ।
 त्रिकल सन्निपातश्च विशालाया प्रकीर्तितः ॥ १५० ॥
 'चञ्चत्पुटस्तु द्विकल संगताया अपि स्मृतः ।
 'चतुष्कल सुनन्दाया स एव गदितो बुधै ॥ १५१ ॥
 सन्निपातद्वयोपेतो द्विचित्रस्तु प्रयोक्तृभि ।
 कार्यश्चतुष्कलो युग्म सुमुप्याश्च यथाक्रमम् ॥ १५२ ॥
 वर्तमानस्य तालोऽय कण्डिकाना पृथक् पृथक् ।
 मया प्रोक्त पुनश्चैव 'सहताना निबोधत ॥ १५३ ॥
 पूर्वा विशाला कर्तव्या 'वालतालप्रयोजिता ।
 'अन्तिमा त्रिकलोपेता वालमासारितन्तु तन् ॥ १५४ ॥

- 144 (C 241, K 130) ¹K वर for वर्यात् ²K देन C तस्मात् ³C व्याधि
 स्वरसनाश्रयम् for शुष्काक्षर समन्वितम् 145 (C 242 K 131) ¹K चरका नीञ्जते
 प्रयोगसूचना⁰ ²K ह्येतस्मान्भाण्ड⁰ C ह्येतद्भाण्ड⁰ 146 (C 243, K 132)
 147 (C 244ab, K 133) ¹C तालयापुट, K तालपचु पुट ²K त्रिकलीयुक्त
 तात्पादि for तथैव etc 148 (C 244c 245a K 134) ¹CK चञ्चत्पुटस्तु
²K सुमुप्या 149 (C 245c 246a K 135) ¹K इ for व 150 (C 233,
 K 136) ¹K शम्या ताली पुन शम्या ततस्मान्नी यथाक्रमम् 151 (C 234a, K 137)
¹CK चञ्चत्पुटस्तु त्रिकल ²C om 151b 152 (K 139) ¹C om 152
 153 (hC 250 K 139) ¹C मनुक्ताना for चञ्चत्पुट 154 (C 246, K 140a)
¹K संगता तदनन्तारम् for वालताल etc ²K om 154b

संगतानां ग्रहं कृत्वा विशाला सञ्चला यदि ।
 सुन्दरैः पूर्वगले तु वदा न्यासह्ययात् ॥ १५५ ॥
 सुन्दरा व वरः कार्या संगता पुनरेव हि ।
 विशालाश्च पुनश्चैव सुमुखी व प्रयोद्धयेत् ॥ १५६ ॥
 कण्ठिशास्त्राख्ये गालो यो नरा परिकर्तितः ।
 स एव सर्वः कर्तव्यः प्रथमे कण्ठिकोद्धये ॥ १५७ ॥
 सुन्दरा संगता चैव विशाला च यथोद्धिता ।
 सुन्दरानां ग्रहं कृत्वा वरश्चैव प्रयोद्धयेत् ॥ १५८ ॥
 नयनासाख्ये गालो यो नरा परिकर्तितः ।
 शल्यावपत्य कर्तव्यः सुन्दराद्यन्य पण्डितैः ॥ १५९ ॥
 सुमुखी च सुन्दरा च संगता पुनरिष्यते ।
 सुमुखादीं ग्रहं कृत्वा यथोक्तं संप्रयोद्धयेत् ॥ १६० ॥
 विशालानां सनातिस्तु ज्ञेया यथ निवृत्तयः ।
 ज्येष्ठे स्वासाख्ये गालो निदायः शब्दगालया ॥ १६१ ॥
 स सर्व एव कर्तव्यो दुर्बलवृत्तानामपि ।
 संगते कण्ठिकाणां तु गालोऽयं परिकर्तितः ।
 एवमासां सनायोगाद् वरनामकमित्यते ॥ १६२ ॥
 गालं नदकलं ज्येष्ठं दशमकलमथवात् ॥
 पञ्चमकलं ज्येष्ठं एतद्विंशत्यु नन्दनम् ॥ १६३ ॥
 यत्रगालविधानं तु सर्वेषासाख्येभु च ।
 कलानां वृद्धिमासाद्य त्रस्रपायां तु वरनाम् ।
 तदस्य वरनाम्नापि रचनातन्मुच्यते ॥ १६४ ॥
 सासाख्येभु गण्डेभु वरनाम्नेषु चैव हि ।
 विदुमलालयोगेन कार्या ह्यस्यजो विधिः ॥ १६५ ॥

155 (C. 247 E. 140a) ¹C. var. ²E. om. 155b. 156 (C. 248) ¹E. om. 152
 157 (C. 255b, 255a E. 141) ¹C. इतिवन्तः 158 (E. 142) ¹C. om. 152
 159 (C. 257 E. 143) ¹C. कौशिक इव कर्तव्य इत्यत्र इव इति 159 (C. 242a ;
 E. 144) ¹C. एव इतिवन्तः ²C. om. 159b. 161 (C. 242a, 252a E. 145a)
¹E. om. 161a. ²HN इव. ³C. इतिवन्तः 162 (C. 252a, 252a ;
 E. 145b, 145) ¹E. इत्यत्र ²C. इतिवन्तः ³C. om. इत्यत्र ⁴C. om.
 162a. 163 (C. 251b, 252a ; E. 147) ¹E. एव इतिवन्तः ²E. एव इतिवन्तः
 164 (C. 252b, E. 146) ¹E. om. 164a. C. om. 164c. 165 (C. 255
 E. 149) ¹C. इतिवन्तः ²C. इतिवन्तः ³C. इतिवन्तः इति.

'समाप्तावन्तरहित सन्निपातो यदा भवेत् ।
अन्त्या कला द्विमात्रा तु 'तदा ज्ञेया प्रयोक्तृभिः ॥ १६६ ॥
एवमेतन्मया प्रोक्त 'वर्धमानस्य लक्षणम् ।

आसारितानां वक्ष्यामि 'प्रस्तार लघुलक्षणम् ॥ १६७ ॥
अन्यूनार्या कलाया तु ध्रुव प्राज्ञो निदेशयेत् ।
अथ तालाक्षरवशाच्छेपानन्ताश्च योजयेत् ॥ १६८ ॥
प्लुते लघ्वक्षरे चैव ध्रुवे साम्यं न विद्यते ।
न विद्यते द्विभिः पाने समत्वमुपदिश्यते ॥ १६९ ॥
तालैश्च सन्निपातैश्च शम्भ्याभिश्च ध्रुवेण च ।
कनिष्ठासारितं कार्यं मध्यमं ज्येष्ठमेव च ॥ १७० ॥

* * *

'द्विगुणोत्तरया वृद्धया ह्यत्यैव तु मध्यमं विधातव्यम् ।
प्रस्तारे [चैव] कलानां शम्भ्या तालान्तरोपेतम् ॥ १७१ ॥
'उत्तरतालं प्रथमे यस्तुन्याद्दौ कलाद्वयं त्यक्त्वा ।
कार्यौ मध्ये नित्यं द्वौ परिवृत्तौ च सपूर्णौ ॥ १७२ ॥
पूर्वं शम्भ्या कार्यां द्विकलस्तालं 'कलाद्वयं शम्भ्या ।
पुनरेककलस्तालत्रिकलं स्यात् सन्निपातश्च ॥ १७३ ॥
'त्रिकलोऽथ पुनस्तालं शम्भ्येककलाद्वये 'तालं ।
द्विकला च पुनः शम्भ्या तालं 'द्विकलश्च कर्तव्यं ॥ १७४ ॥
त्रिकलश्च सन्निपातो भूयो विधिरेष एव कर्तव्यं ।
द्वादशकलस्तृतीये तस्यान्ते सन्निपातश्च ॥ १७५ ॥
प्रथमस्त्वष्टकलं स्याद् द्वादशकलिकौ 'तथापरौ ज्ञेयौ ।
अन्त्यश्च 'सन्निपातो मध्यस्यासारितस्योक्तः ॥ १७६ ॥

- 166 (C 266 K 150) ¹K समाप्त्यावन्तरहितं ²C तदा कार्यां , 167 (C 267a,
151b, K 151) ¹C वक्ष्यामि ²K विस्तारं for प्रस्तार 168 (K 152)
169 (K 153) 170 (K 154) 171 (C 72 K 155b, 156a) ¹C द्विगुणात्तरया
172 (C 73) ¹K om 172 173 (C 74, K 156b, 157a) ¹C कल्पद्वये गम्या
²C om स्यात् 174 (C 75, 169b K 157b, 158a) ¹K त्रिकलोऽथ त्रि
²C तालम् ³C दितालं ⁴K om द्विकलश्च कर्तव्यं 175 (C 170, K 159)
¹C भूयो for भूयो ²C om एव ³K द्वादशकला⁰ 176 (C 171, K 160) ¹C तथा
श्रुतौ रो च ²C सन्निपाते (N ⁰तेऽस्या) मध्यं स्यात् सारितस्योक्तम्

ये पूर्वमङ्गुलिहृता^१ 'प्रवेशविशेषनिष्क्रमा गदिता ।
 ते सर्वे कर्तव्या मध्ये त्वासारिते तज्ज्ञै ॥ १७७ ॥
^१अथ ज्येष्ठे तु कर्तव्य शम्याताललयत्मात्मकम् ।
 'शरीर हि बुधैर्नित्य पञ्चपष्टिकलान्वितम् ॥ १७८ ॥
^१तस्यावापोऽथ निष्क्रामो^२ विश्लेषोऽथ प्रवेशनम् ।
 अङ्गुलीनां^३ तु कर्तव्य कलामान चतुष्कलम् ॥ १७९ ॥
 ज्येष्ठ चतुष्कलं स्यादावापै^४ संयुक्तं सविश्लेषै ।
 वस्त्यन्यत्र स्यात् सप्तदशकल तु शम्यादि ॥ १८० ॥
 पूर्व^५ शम्या कार्या चतुष्कलो वै 'भवेत् ततस्तालः ।
 शम्या चतुष्कला स्याद् द्विकलस्ततस्तालस्तत कार्यं ॥ १८१ ॥
 कार्यश्च सन्निपात 'षट्कलिकः षट्कलश्च तालः स्यात् ।
 द्विकला च पुनश्शम्या चतुष्कलः स्यात् पुनस्तालः ॥ १८२ ॥
 शम्या चतुष्कला स्यात् तालो द्विकलश्च कर्तव्यः ।
 पुनरेव^६ सन्निपातश्च षट्कलः संविधातव्य ॥ १८३ ॥
 विधिरेव एव कृत्स्न पुनस्त्वृतीये^७ सन्निपातेऽन्ते तु ।
^८पुनरेवामङ्गुलिचिक्षेपं सप्रवक्ष्यामि ॥ १८४ ॥
^९आवापः सह शम्यया निष्क्रामश्च तत परम् ।
 विश्लेषश्च ततस्ताल कार्यं पुनरावाप इष्यते ॥ १८५ ॥
^{१०}अनामिकाया निष्क्रामो विश्लेषोऽनन्तर स्मृत ।
^{११}शम्यया सह आवापस्तालो विश्लेषण पुन ॥ १८६ ॥
^{१२}कार्यश्च मध्यमयाङ्गुल्या प्रवेशश्च तत परम् ।
 आवापश्च तत कार्यस्तर्जनीनिष्क्रमस्तथा ॥ १८७ ॥

177 (C 172, K 161) ^१K प्रवेशविश्लेषनिष्क्रमा गदिता 178 (C 173, K 162a)

^१K अथ ^२K शम्याताललयत्मात्मकम् ^३K om 178b 179 (C 174 K 162b 162c)

^४K अतवयोऽथ for तस्यावापोऽथ ^५C निक्षेपय निर्वृत्तम् ^६C प्र^० for तु 180 (C 175)

181 (C 176, K 163) ^१C भवेत् ताल ^२K द्विकलमानय कर्तव्य 182 (C 177,

K 164) ^१C षट्कलिकश्च षट्कलय K षट्कल षट्कलय 183 (C 178, K 165)

^१K स्याद्विकलतालय ^२C सन्निपात 184 (C 179 K 166) ^१C सन्निपातानो

N पातोऽन्ते ^२K पुनरेव विषमङ्गुलिचिक्षेपात् 185 (C 180, K 167) ^१K पूर्वे शम्या

तथावापौ निष्क्रामश्च तत पुन । विश्लेषोऽथ पुनस्ताल पुनरावाप इष्यते ॥ ^२C शम्यायां 186 (C 181,

K 168) ^१K अनामिकी कर्तव्यस्याविष्क्रामश्च पुनस्ताल । ताभ्यामेव हि विश्लेष शम्यायी वापि एव वा ।

^२C, शम्यया for शम्या वा, 187 (C 182 K, 169) ^१C, om, कार्यं ^२C, om, तत परम् ॥

- १'विक्षेपश्च पुन कार्यं सन्निपातस्तथेव च ।
 कला 'सप्तदशैत्रैता सन्निपाते तदन्तरम्' ॥ १८८ ॥
 आवापश्च पुन कार्यं 'कनीयस्याथ निर्गम ।
 २'विक्षेपश्च प्रवेशश्च आवापश्च तत पुन ॥ १८९ ॥
 ३'अनामिकाकनीयस्योस्ततस्तालो भवेत् पुन ।
 विक्षेपश्च पुनस्ताभ्यां तत शम्या प्रकीर्तिता ॥ १९० ॥
 ४'आवापश्च कनीयस्या तत स्तालं नियोजयेत् ।
 आवापश्च तत कायस्तर्जनीनिष्क्रमस्तथा ।
 ५'विक्षेप पञ्चदशक शम्यया सह कीर्तित ॥ १९१ ॥
 ६'आवापश्चैव कर्तव्यं पुनस्ताल प्रयोक्तृभि ।
 विक्षेपश्च प्रवेशश्च पुनरावाप एव च ॥ १९२ ॥
 प्रदेशिन्या च निष्क्रामो विक्षेपश्च पुन स्मृत ।
 ७'सन्निपातस्तथान्त्ये च चतुर्विंशतिको भवेत् ॥ १९३ ॥
 ८'तृतीयसन्निपातस्य एष एव विधि स्मृत ।
 एष ज्येष्ठस्य विज्ञेयस्तालाङ्गुलिविकल्पित ॥ १९४ ॥
 प्रथम षोडशकलश्चतुर्विंशतिकस्तथा ।
 द्वितीयश्च तृतीयश्च 'सन्निपात' कलाधिक ॥ १९५ ॥
 ९'प्रत्येक पातनं येषु दश सप्त भवन्ति हि ।
 शम्यातालरुतानीह सन्निपातरुतानि च ॥ १९६ ॥
 १०'यस्तुन्याद्ये ह्यज्येष्ठेषु द्वे चान्ये पूर्ववद् योज्ये ।
 ११'षट्कशम्याष्टताल त्रिसन्निपात त्रिवस्तु चाप्येवम् ॥ १९७ ॥

188 (C 182b 183a, K 170) ¹C om 188a ²C सप्तदशैत्रैता

- ³K सन्निपातो तदन्तरम् ⁴C repeats after this 187 incorrectly 189 (C 183b, K 171) ¹C मध्यमाङ्गुल्या पुन प्रवेशश्च ²C om 189 190 (K 172) ¹C om 190
 191 (C 184, K 173a) ¹C om 191a ²K om 191b 192 (C 185, K 173b) ¹K om 192a ²C ⁰ताल⁰ 193 (C 186, K 174) ¹C सन्नि
 पातश्च यद्य, MN ²सथान्ते¹ च 194 (C 187a, 189a K 175) ¹C द्वितीये सन्निपात
 स्थान् K द्वितीय सन्निपातश्च, ²C विज्ञेयस्तालीऽङ्गुलि विकल्पित 195 (C 189b,
 190a, K 176) ¹C ⁰गतिकं स्मृत ²K सन्निपातकलाधिक 196 (C 190b, 191, K 177) ¹C प्रत्येक पातनं K प्रत्येक पातनानि¹ ²K दश for दश 197 (C 187b, 189a, K 178a) ¹K om 197a N वस्तुनादी (१) C वस्तुना दी,
² दश सटताल C षट्कल्प (N ⁰मद⁰) सटपात

सप्तदशपातनयुक्तं विद्यादासारितं 'सम्यक् ॥
 श्रष्टौ तालाल्लु पद् शम्या सन्निपाताख्यस्तथा ॥ १९८ ॥
 'आसारिते विधौ द्वेष एकैकस्मिन् प्रकीर्तित' ।
 'आसारितानामित्येव गदितं तक्षण मया ॥ १९९ ॥
 'गीतानां वस्तुकानां च प्रयोगः परिकल्प्यते ।
 धत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गीताकानां तु लक्षणं ॥ २०० ॥
 'सर्वेषामेव गीतानां वस्तुध्वययोषु च ।
 'विधधैककवृत्तानि त्रीण्यङ्गानि भवन्ति हि ॥ २०१ ॥
 'एककं तु विदार्येका द्वे चापि विवध. स्मृत' ।
 पदपरं त्र्यधरं वृत्त विदार्य परिकीर्तिता ॥ २०२ ॥
 'पदवर्णसमाप्तस्तु विदारीत्यभिसङ्गिता ।
 न्यासापन्यासमशान्तं वस्तु तत्परिकीर्तितम् ॥ २०३ ॥
 'विदार्यन्ति यस्माद्धि 'पदमध्यस्वरा यदा ।
 तदा विदारी विज्ञेया गुरुवर्णानुकारिणी ॥ २०४ ॥
 'विवधैककयो. प्रायः मद्रके तु प्रयोजनम् ।
 'प्रकर्याश्चापि वस्त्वर्धे पादे रोविन्दकस्य च ॥ २०५ ॥
 रोविन्दकोत्तराभ्यां तु वृत्तम् 'उल्लोप्यके तथा ।
 पाणिकाया 'वहिर्गति लात्ये 'चैव प्रकीर्तितम् ॥ २०६ ॥
 प्रवृत्तमवगाढं च द्विविध 'वृत्तमुच्यते ।
 आरोहित्वाद्गगाढं 'प्रवृत्तमवरोहत ॥ २०७ ॥

198 (C 188b, 191b K 178b) ¹K सम्यक् C सर्वम् 199 (C 192a, K 179a) ¹K om 199a ²C om 199b 200 (C 267b, K 179b, 160a) ¹C om 200a ²K गीताना वस्तुकेषुचि 201 (C 268a, K 180b) ¹K, om 201a ²C विविधैकवृत्तानि ³K समासत for भवन्ति हि 202 (C 269, K 181) ¹C एकतनु K एकैक तु ²C द्वे चापि विविधे कृत K ते तु भवन्ति कृत. ³K इत्थं सद्वर्णं च तत्र for विदार्यं परिकीर्तिता 203 (C 270) ¹K om 203 204 (C 271) ¹K om 204 ²C परमध्यस्वरी, NM ⁰मधोस्वरा 205 (C 272, K, 182) ¹C विविधैक⁰ M om ⁰कयो, and N reads तयो for it ²K प्रवर्थाश्चापि, C प्रवृत्तार्थाश्चापि 206 (C 273 K, 183) ¹C मुद्रापकस्य हि ²K बहिर्गता ³C चैव प्रकीर्तितम् 207 (C 274 K 184) ¹K घृत (इत्) मुच्यते, ²C प्रवृत्तमवरोहित

आरोहण तु द्विविध तथा चैवाग्ररोहणम् ।
 न्यासापन्यासविहित 'मार्गान्तररुत तथा ॥ २०८ ॥
 त्र्यग्रैकादशपरा विद्यार्थ परिकीर्तिता ।
 चतुर्दशतिरेतासां प्रमाण परमं स्मृतम् ॥ २०९ ॥
 'अध्यर्था च तृतीया च सन्निपात[त्] प्रमाणत ।
 'उल्लोप्यक्ते विदारी तु स्मृता घैहायसे तथा ॥ २१० ॥
 'विषधेन च ता कार्या युग्मवृत्तेन चैव हि ।
 नहर्षे भन्निपाते तु भवेदङ्गसमापनम् ॥ २११ ॥

'विषधस्त्रिविधो ज्ञेय कीर्त्यमानान् निरोधत ।
 सामुद्रश्चार्सामुद्रो विवृत्तश्चेति कीर्तित ॥ २१२ ॥
 'न्यासातो विषधो ज्ञेया मुक्ता वै गेयक सदा ।
 'आदौ तु मद्रके चैव सामुद्र परिकीर्तित ॥ २१३ ॥
 लघुवर्णसम गेय सामुद्रे तु विप्रायते ।
 'तत्सन्ते च तृतीये च तद् वै गेयकमञ्जित ॥ २१४ ॥
 विद्यार्थङ्गसमोऽर्थ 'स्याद् अर्थ विसदृश यथा ।
 योगे 'तु अर्थसामुद्रस्तथा ज्ञेय प्रयोक्तृभि ॥ २१५ ॥^१
 विदारी विषमा ज्ञेया न्यासापन्यास एव च ।
 [तत्-]सप्रयोगवाहुल्य विवृत्त परिकीर्तितम् ॥ २१६ ॥^१
 'विषधञ्चैरुक्क 'चापि [वृत्त चैव] यथाक्रमम् ।
 न्यासापन्यासमंशान्त सदा ज्ञेय प्रयोक्तृभिः ॥ २१७ ॥^१
 सन्यासस्यैव विन्यासो ह्यङ्गमर्थ्या यथाक्रमम् ।
 विन्यास स तु विज्ञेयो विदारीमध्यमस्थित ॥ २१८ ॥^१

208 (C 275 K 185) ^१C मार्गान्तररुत 209 (C 276, K 186) 210 (C 277 ;
 K 187) ^१K अग्रैकादश ^२K तृतीया ^३C सन्निपात प्रमाणत ^४C उल्लोप्यते,
^५C वैहायसे 211 (C 278 K 188) ^१C त्रिविधेन ^२C युग्मवृत्ते तु ^३C सन्निपाते तु
 212 (C 279, ^१Cf SRV 71a C सामुद्रश्च समुद्रौपि विधौ ^२K om 212
 213 (C 280) ^१न्यासतोऽपि विधौ, cf SB V 73a) ^२C चाया ^३K om 213 214 (C
 281) ^१C तत्सन्ते ^२K om 214 215 (C 282) ^१C स्यात् ^२N ल for तु ^३
 K om 215 216 (C 283) ^१C अर्थ ^२K om 216 217 (C 284) ^१C
 विविधैकती, ^२C चापि विषधे तु यथाक्रमम् ^३K om 217 218 (C 285) ^१K om 218

विद्वारा वज्रविन्यास' पदान्ते क्वचिदेव हि ।
न तद् बाहुल्यमुद्दिष्टं प्रयोगस्य प्रयोक्तृभिः ॥ २१९ ॥'

'गीतानि सप्त मद्रकोल्लोप्यके चापरान्तकम् ।
'प्रकरोवेणके चैव 'रोविन्दकमथोत्तरम् ॥ २२० ॥
द्विविधं 'मद्रक तत्र चतुर्वस्तु त्रियस्तु च ।
शीर्षकेण समायुक्तं 'तत्तु द्वैयं त्रियस्तुकम् ॥ २२१ ॥
पञ्च पट् सप्त 'वापि स्युः 'शीर्षा[कान्य]परान्तके ।
प्रकर्यामथ चत्वारि स्युस्त्रिण्यर्धाधिकानि च ॥ २२२ ॥
रोरिन्दकं तु 'सप्ताङ्गं षोडशाङ्गं पर स्मृतम् ।
द्वौ पादौ 'समवर्णौ तु एकके तत्र 'कीर्तितौ ॥ २२३ ॥
प्रवृत्तं 'विषधश्चापि 'तस्य त्वादौ प्रयोजयेत् ।
'ततो देह ततोऽङ्गानि यथायोग निवेशयेत् ॥ २२४ ॥
'आकारश्चास्य मध्ये स्यादाकारश्चान्ततः स्मृतः ।
अधिकल्पकमन्तेऽस्य शीर्षकं संप्रयोजयेत् ॥ २२५ ॥
सप्ताङ्गं द्वादशाङ्गं वा 'प्रोक्तमोवेणकं बुधैः ।
तत्र 'द्वयङ्गं तु सप्ताङ्गं 'त्र्यङ्गं द्वादशाङ्गं स्मृतम् ॥ २२६ ॥
'पादः सन्धिर्मापघातो वज्रं सपिष्टकं तथा ।
'शीर्षकं चतुरस्रश्च 'तथा चैधोपघर्तनम् ॥ २२७ ॥
उपपान- 'प्रवेण्यौ च 'द्वयङ्गं 'संहरणं तथा ।
अङ्गानि द्वादशाङ्गस्य 'स्मृतान्योवेणकस्य तु ॥ २२८ ॥

- 219 (C 286) ¹ K om 219 220 (C 287, K 189) ¹ C ज्ञेयानि सप्तगीतानि
मन्द्रकोऽर्धोऽपरान्तत K गीतानि सप्त मद्रकोल्लोप्यके च परान्तकम् ² K प्रकरो वेणक चैव
C प्रथमोवेणकी विद्यात् ² रोविन्दकमथोत्तरम् C छाडीपुत्रोत्तर तथा 221 (C 288,
K 190) ¹ C मद्रकं ² K तत्र 222 (C 289, K 191) ¹ K तानि ² CK शीर्षक
चाप⁰ 223 (C 290, K 192) ¹ K वत्सुना for सप्ताङ्ग ² C समवर्णेन
K समवर्णोत्त ² C एकैकं क्षर K एकका बाल ⁴ C कीर्तित
224 (C 291, K 193a) ¹ M विषध चापि ON विविध चापि H विषध चापि,
² K सक्षान् ² K om 224b 225 (C 292) ¹ H om 225 226 (C 293,
K. 193b, 194a) ¹ C प्रोक्तमोवेणक H प्राचमोवेणकं ² K क्षर ² K बाल
227 (C 294, K 194b-195a) ¹ C प्रसारमन्त्रिमाधोऽध्वनयमपिष्टक ² K एककं ² K
बाहुपर्वतदमेव च 228 (C, 295, K 195b 196a) ¹ M प्रवर्णौ KC प्रवेणो
² C, धावा ² C क्षुत्तान्वा⁰.

संपिष्टकोपपाताभ्यां 'प्रवेणीभ्यां विचर्जितम् ।
 उपवर्तनहीनञ्च सप्ताङ्गमपि कीर्तितम् ॥ २२९ ॥
 'विचर्जन तु सप्ताङ्ग तुल्यघर्णपद स्मृतम् ।
 अनयोर्द्वादशाङ्गे तु तथान्यपदमिष्यते ॥ २३० ॥
 'उल्लोप्यकेऽपि चाङ्गानाम् एष एव विधि स्मृत' ।
 'अवगाढ प्रवृत्तं च महाजनिकमेव च ॥ २३१ ॥
 'अथस्तु स्यात्तथा द्वयङ्गो महाजनिकवर्जित ।
 'स्थित प्रवृत्तसयोगादेकाङ्गो वापि कीर्तिते ॥ २३२ ॥
 एकाङ्गे सविधातव्य महाजनिकमेव च ।
 'द्वयङ्ग स्थित प्रवृत्तं वाप्येककाङ्गं प्रकीर्तितम् ॥ २३३ ॥
 'द्वयङ्गे व्याससमासाभ्या ध्रुवाधातुविधि- स्मृतः ।
 'स्थित प्रवृत्तं च तथा महाजनिकमेव च ॥ २३४ ॥
 'अथस्तु स्यादथ द्वयङ्गो महाजनिकवर्जित ।
 एकाङ्गोऽपि विधातव्यो महाजनिकसयुत ॥ २३५ ॥
 'एव व्याससमासाभ्या बहुधाङ्गविधि स्मृत ।
 चतुरस्रस्तथा इत्यो विन्न(?)चान्त प्रकीर्तित ॥ २३६ ॥
 'ओरणेकस्य सहारो 'द्वयङ्ग एकाङ्ग एव वा ।
 'नादौ न मध्ये सहारो नित्यं चैव प्रयुज्यते ॥ २३७ ॥
 'एकको विषधो वापि कायो हान्ते बुभै सदा ।
 उल्लोप्यक पडवर विशत्यङ्गपर स्मृतम् ॥ २३८ ॥

- 229 (C 296, K 196b 197a) ¹MN प्रवेण्या च C प्रवेण्या दोरवर्जितम् 230 (C
 297 K 197b-198a) ¹K निवतन ²K सप्ताङ्गी ³C यथान्य⁰ 231 (C 298a,
 K 198b 199a) ¹C om 231b ²See below note 3 on 233 232 (C 298c
 299a K 199b, 200a) ¹K वाङ्गान्, (इत्) सादय, C वाङ्गान्त स्यान्तया
²K स्थितिप्रवृत्त, C स्थितवृत्तसद्योगादेकाङ्ग 233 (C 299b 300a K 200b 201a)
¹K इदं चितप्रवृत्त C इदं स्थितप्रवृत्त ²K वा चैकाङ्ग वापि कीर्तितम् ³MN
 repeats 231a after this 234 (C 298b, K 201b 202a) ¹C om 234a
²C स्थित 235 (K 202b, 203a) ¹C om 235 236 (K 203b 204a)
¹C om 236 237 (C 300b K 204b 205a) ¹K उर्वेणक⁰ C पाविणकस्य
²C इदं स्थितप्रवृत्त ³C om 237b 238 (C 301, K 205b 206a) ¹K एकक
²K विषधोवापि N द्विविधो वापि ³K शब्द चैव पर स्मृतम्

'तत्र संहरणं ज्ञेयं मुखप्रतिमुखान्वितम् ।
 'वैहायसकसयुक्तं तेनापि च विजितम् ॥ २३९ ॥
 'त्रिष्वङ्गेष्वपरं ज्ञेयं परं स्याद् द्वादशस्वपि ।
 'एकाङ्गं पदपरं ज्ञेयं वैहायसकमेव तु ॥ २४० ॥
 'अस्य चाङ्गत्रयेऽतीते प्रयोगमुपपादयेत् ।
 उल्लोप्यकोत्तराभ्यां तु 'मुखप्रतिमुखे स्मृते ॥ २४१ ॥
 ततोऽङ्गानां समासो वा विस्तारो वा विधीयते ।
 मुखप्रतिमुखे चैव ज्ञेये 'विवधसन्निते ॥ २४२ ॥
 'वृत्तं प्रतिमुखे च स्याद् धन्यायास्तु समासतः ।
 उल्लोप्यके 'तु शाखाप्यसोत्तरे सापरान्तके ॥ २४३ ॥
 प्रतिशाखा तथा चैषा 'समवर्णपदा स्मृता ।
 उत्तरं द्वादशपरं पङ्क्तापरमिष्यते ॥ २४४ ॥
 'आकारपादहोनेन 'सह रोचिन्दकेन तु ।
 अन्ते 'चाथ विशेषेण स्वाप्यमस्य हि शीर्षकम् ॥ २४५ ॥
 एवमङ्गविधिं कार्यं सप्तरूपे प्रयोक्तृभिः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गीतानां वस्तुकल्पनम् ॥ २४६ ॥
 'कला पौडश विज्ञेया मात्रा 'सर्वेषु वस्तुषु ।
 तस्याश्चैव चतुर्भागां पादभागं प्रकीर्तितं ॥ २४७ ॥
 'आदौ गुर्वष्टकं कृत्वा न्यसेद्द्व्यष्टकं तथा ।
 तत्रोपवहनं कार्यं प्रथमे तु गुरद्वये ॥ २४८ ॥
 गुर्वक्षरे तृतीये तु ततः स्यात् प्रत्युपोहनम् ।
 गुर्वक्षरे चतुर्थे तु शम्या कार्या तु पञ्चमे ॥ २४९ ॥

239 (C 302a, K 206b 207a) ¹K तत्र संहरणं कार्यं ²C om 2:9b

240 (C 302b, K 207b 208a) ¹C om, 240a, ²K एकाङ्गत्रयं 241 (C

303a, K 208b 209a) ¹O om 241a ²C मुखप्रतिमुखे अतः 242 (C 303b-

304a, K 209b 210a) ¹K विधिः 243 (C 304b 305a, K 210b 211a) ¹K

इतिप्रतिमुखे स्यादन्त्यात् ²K तथा शाखा 244 (C 305b 306a, K 211b 212a)

¹समवर्णपदा अतः 245 (C 306b 307a, K 212b 213a) ¹C आकारपाद^०,

²K तुल्य ³O चास्याविशेषेण स्यादेव मध्ये च, N अस्या विशेषेण स्याप्यते मध्य

246 (C 307b-308a, K 213b 214a) 247 (C 308b 309a) ¹K om 247

²C सर्वेष्वन्तु 248 (C 309b 310a, K 214b 215a) ¹N आदौ गुर्वष्टकं

K गुर्वष्टकं, C आदौ गुर्वष्टकं 249 (C 310b 311a, K 215b 216a),

पष्ठसप्तमयोस्ताल- शम्या गुर्वक्षरेऽष्टमे ।
 'ततोऽर्धकलिकान् पादान् कुर्याल्लघ्वक्षरेषु च ॥ २५० ॥
 गुर्वक्षरे 'तालगते पादास्तु 'कलिका स्मृता ।
 शम्यातालाँ तालशम्ये कुर्याद् द्वे घानुपूर्वश ॥ २५१ ॥
 ताल शम्यां च ताल च मन्निपान तथैव च ।
 'शीर्षकश्चास्य कर्तव्य बुधैश्चापपुटेन तु ॥ २५२ ॥
 एवमेककलो 'ज्ञेयस्तालयोगस्तु मद्रके ।
 'गुरुविश्लेषपादेन द्विकल परिचक्षते ॥ २५३ ॥
 'विश्लेषेण 'कलाश्चात्र यथापूर्वं निवेशयेत् ।
 द्विकले 'मद्रके चैव त्रिकल स्यादुपोहनम् ॥ २५४ ॥
 'कलिका द्विकल 'घापि भवेच्च प्रत्युपोहनम् ।
 द्विकलैर्गुर्वक्षरकृते पादभागैर्यथाक्रमम् ॥ २५५ ॥
 चतुर्भिस्तु भवेन्मात्रा त्रिमात्र वस्तु सञ्चितम् ।
 त्रिघस्तु द्विकल ज्ञेय 'पाते पादविधिस्त्वयम् ॥ २५६ ॥
 गुर्वक्षरेषु ये पाता शम्यातालादय स्मृता ।
 तानेव पादभागेषु 'द्विकलेष्वत्र योजयेत् ॥ २५७ ॥
 अष्टमी षोडशी शम्या दशमी च यथाक्रमम् ।
 चतुर्दश्यां कलाया तु 'तालं न द्वादशीयुतम् ॥ २५८ ॥
 'लघ्वष्टके 'पातविधिर्यथापूर्वं प्रकीर्तितम् ।
 वस्तुत्रयेऽपि द्विकले एव पातान् प्रयोजयेत् ।
 शीर्षकं चैव कर्तव्य प्कल पञ्चपाणिना ॥ २५९ ॥

250 (C 311b 312a, K 216b 217a) ¹C धं कलितान 251 (C 312b 313a, K 217b-218a) ¹C तालगौते K तालगौत, ²C कलिता ³K तेषु कुर्यात् क्रमेण तु 252 (C 313b 314a K 218b) ¹K om 252b 253 (C 314b-315a, K 219) ¹K ज्ञेय कलायोगस्तु ²C मद्रके ³CK गुरुविश्लेषपादेन N घापादिषा K (foot note) गुरुविश्लेषपादेन 254 (C 315b 316a K 220) ¹K विश्लेषेण ²K कलास्तत्र ³K पूर्वे पूर्वे ⁴C मद्रके 255 (C 316b 317a K 221) ¹K कलिका ²C घापि न वा स्तान् प्रतुसी⁰ 256 (C 317b 318a K 222) ¹K भवेत् पाती विधीयते C पादे पादविधि⁰. 257 (C 318b 319a, K 222) ¹C त्रिकलोऽय 258 (C 319b 320a; K 224) ¹K तालो दा 259 (C 320b 321, K 225) ¹C लघुचरि ²C पादविधि ³C चैव.

'ऋडं ऋड शैलेन्द्रराजसंस्थितमीश शान्तं शिवं पन्नगेन्द्रपरिवद्धजटम् ।
मुनिगणनमितं ध्यानाभिरत ज्ञानमय मदनाङ्गहर विभुं प्रभुम् ।
शरणागतोऽहं दैत्यैर्नागैः सस्तुतमीशं त्वा वेदमय त्वा कर्तारं

भुवनपतिं सर्वलोकनमस्कृतम् ।

ऋग्यजु परिपठिनं गङ्गाधर शूलधरं भूजगेन्द्रधरं प्रणतोऽस्मि

शिव मृगराजचर्मपरिवद्धतनुम् ।

विपुलगतिं वृषभगतिं ज्वलनशिखिसदृशरूपिलजटं तमह नमामि

शिवं शिरसा ॥

समाप्तं द्विकलमद्रकम् ।

देवं विमल प्रणतार्तिहरं मायाधार मायारूपं जटिल नमामि

शिवं शिरसा ।

शीर्षकं षट्कलं समाप्तम् । द्विकलमद्रकम् ।

चतुष्कलं प्रवक्ष्यामि यथावद् द्विजसत्तमा ।

चतुष्कलै पादभागैर्यथापूर्वमुदाहृतै ॥ २६० ॥

चतुर्भिस्तु भवेन्मात्रा त्रिमात्र 'वस्तु सन्नितम् ।

पातांश्चैव प्रवक्ष्यामि पादभागे यथाक्रमम् ॥ २६१ ॥

चतुर्थे पञ्चमेऽन्त्ये च शम्या कार्याऽष्टमे तथा ।

दशमैकादशे शम्या द्वितीया नवमे स्मृता ॥ २६२ ॥

षष्ठे च सप्तमे 'ताल अन्त्ये च नवमेऽस्य हि ।

'दशमैकादशे चैव द्वितीयः समुदाहृत ॥ २६३ ॥

'आद्य तु द्वादशे प्रोक्तं सन्निपातोऽद्यसानत ।

एव पातविधानं स्यात् सर्वं वस्तु प्रयोजयेत् ॥ २६४ ॥

'प्रथमे वस्तुके द्वादशै कलाष्टकमुपोहनम् ।

प्रत्युपोहनमित्युक्त द्वितीये द्विकलं भवेत् ॥ २६५ ॥

'तृतीये त्रिकलं द्वेय चतुर्थे तु चतुष्कलम् ।

अस्यान्ते शीर्षकं कार्यं षट्पितापुत्रद्वेण तु ॥ २६६ ॥

⁴⁻⁵This portion is wanting in C 260 (C 322, K 226) 261 (C. 323, K 227) ¹C स तु सन्नित 262 (C 324, K 228) ¹C नवमैकादशे

263 (C 325, K 229) ¹C ताल K ताशा 264 (C 326 K 230) ¹K पाय'

सु शदमे ²K सर्ववस्तु 265 (C 327) ¹C द्वितीय 266 (C 328).

द्विकले तु यथापात पञ्चपाणिचतुष्टयम् ।
 'द्विगोयक तृतीये च चतुर्थे च यथाक्रमम् ॥ २६७ ॥
 परिवर्तसमाप्तिस्तु चतुर्थे 'सविधीयते ।
 'मन्द्राशोपोहन वस्तु प्रथम च द्वितीयक्रमम् ॥ २६८ ॥
 'चतुर्थस्तु त्रिप्रमाणं त्र्यस्रतालसमुद्भवम् ।
 'द्विर्भावाद् द्विकलस्यैव विज्ञेय च चतुष्कलम् ॥ २६९ ॥
 सप्तमे 'लघूनि त्वन्त्ये द्विर्भावोऽस्मिन् विधीयते ।
 चतुष्कलोऽत्र विहित कलाष्टरमुपोहनम् ॥ २७० ॥
 एका द्वे च चतुष्कश्च तथा स्यात् प्रत्युपोहनम् ।
 यथाक्षरस्य कर्तव्य मद्रकस्य तु शीर्षक्रमम् ॥ २७१ ॥
 चतुष्कल पञ्चपाणिद्विकले द्विकलः स्मृतः ।
 चतुष्कलस्तु कर्तव्यो मद्रके तु चतुष्कले ॥ २७२ ॥
 'विद्यस्तु त्रिप्रमाण तु त्र्यस्रतालसमुद्भवम् ।
 इत्युक्त मद्रक पातैस्त्रयोदशभिरन्वितम् ॥ २७३ ॥
 गुर्वक्षराणि चत्वारि चत्वारि स्युर्लघूनि च ।
 'द्वितीये गुरके शम्या तृतीये ताल एव च ॥ २७४ ॥
 तृतीये च चतुर्थे च शम्यातालो लघून्यपि ।
 ताल शम्या च ताले च सन्निपात च योजयेत् ।
 'लक्ष्यक्षरैकऽष्टकलिकान पातानेतात् प्रयोजयेत् ॥ २७५ ॥
 तालः शम्या च तालश्च सन्निपातोऽन्त्य एव च ।
 त्र्यस्रतालसमुद्भूत 'विज्ञेयमपरान्तरम् ॥ २७६ ॥
 गुर्वक्षराणि विश्लिष्य ['द्वि] कल सम्प्रयोजयेत् ।
 पादभागैस्तथा पङ्क्तिः द्विकल च चतुष्कलम् ॥ २७७ ॥

- 267 (C 329) ¹C द्विगोयक M द्विगोयक N द्विगोयक 268 (C 330) ¹C सा
 269a ²C मन्द्रा शोपहन 269 (C 331a, K 231a) ¹K विद्यस्तु त्रिप्रमाण तु ²K om
³C om 269b 270 (K 231b 232a) ¹K लघूनि त्वन्ती 271 (K 232b 233a)
 272 (K 233b 234a) 273 (C 331b, K 234b 235a) ¹C चतुर्वस्तु त्रिप्रमाण
 274 (C 332, K 235b) ¹K om 274b 275 (C 333, K 236 237a)
¹C लक्ष्यक्षरैकऽष्टकमितान 276 (C 333b 334a K 237) ¹C ⁰दशान्तक्रम 277 (C,
 334b-335a) ¹C विकल.

[शम्यातालौ तालौ] शम्या तालः पञ्चो यथाक्रमम् ।
 पूर्वघत् पातयिन्यासः पष्ठपञ्चमयोः स्मृत ॥ २७८ ॥
 आघाप[वि]क्षेपयुत पातैरेभिश्चतुष्कलम् ।
 चतुष्कलैः पादभागैः पङ्क्तिस्तु समलकृतम् ॥ २७९ ॥
 घस्तुसंप्यञ्च पदपञ्चसप्त[का]न् सप्रयोजयेत् ।
 द्वितीये पञ्चमेऽन्त्ये च द्वे शम्ये समुदाहृते ॥ २८० ॥
 तृतीये तु भवेदन्त्य द्वितीये पञ्चमे स्मृतः । ;
 आदौ पष्ठे तु तालः स्यात् सन्निपातस्ततोऽन्तिमः ॥ २८१ ॥
 पूर्वघस्तुसमुद्दिष्टा पाता ह्येताश्चतुष्कले ।
 [पद्य चतुष्कले] योगो गदित'स्वपरान्तके ॥ २८२ ॥
 'यथाक्षर[पाते]ष्वेतद् विज्ञेय चापरान्तकम् ।
 आदौ कलोपघहनं विश्लेषाद् द्विगुणं भवेत् ॥ २८३ ॥
 द्विकले कलिक ज्ञेय द्विकलं चाप्युपोहनम् ।
 'कलिके कलिक चेष्टं तथैव चाप्युपोहनम् ॥ २८४ ॥
 एतदेव द्विगुणित विज्ञेयं तु चतुष्कलम् ।
 लघ्वक्षरे तृतीये तु द्विभागेऽन्त्या कला स्मृता ॥ २८५ ॥
 'ध्यस्त्रतालसमुद्भूतं पातैः पङ्क्तिर्बिभूषितम् ।
 घस्तुशाखाद्यमित्येतद् गदितं त्वपरान्तकम् ॥ २८६ ॥
 यथा शाखा तथैवास्य प्रतिशाखा विधीयते ।
 पञ्चिमार्षसमा सा तु तथैवान्यपदा 'स्मृता ।
 'शिरद्वैककलेनास्य कर्तव्यं पञ्चपाणिना ॥ २८७ ॥
 वृत्तौ निवृत्तयोगश्च गते घस्तुचतुष्टये ।
 शाखाया प्रतिशाखायां विशेष पञ्चिमे त्वयम् ॥ २८८ ॥
 पदकलापातसंयुक्ते तालिके तु तत स्मृते ।
 तन्प्रेककलयुक्तेऽस्ति विधियन् पञ्चपाणिना ॥ २८९ ॥

278 (C 335b, 336a)

279 (C 336b, 337a)

280 (C 337b, 338a)

281 (C 338b-339a)

282 (C 339b 340a) ¹C भावराजके

MN स्वपराजके

283 (K 237b-238a)

¹K यथाक्षर वधेऽन्त्ये284 (K 238b 239a). ¹K. कविषे

286 (K 240b 241a)

¹K चतुष्कलम्

287 (C 340b 341, K 241b-242)

¹K श्रुता²K 'कलेनापि

288 (K 243)

289 (K 244)

'यथाक्षरेण तु भवेदनयोरुपवर्तनम् ।
 उपोहन तु वस्त्वर्धं द्विकल प्रत्युपोहनम् ॥ २९० ॥
 'द्विकलं दक्षिणे कार्यं वृत्तौ चैव चतुष्कलम् ।
 न चात्रोपोहनं कार्यं शेषाणां तु कदाचन ॥ २९१ ॥
 'एवं चतुष्कले योगो मया प्रोक्तोऽपरान्तके ।
 उह्योप्यक तु द्विगुरु द्विलघ्वन्ते गुरु स्मृतम् ॥ २९२ ॥
 शम्यातालौ द्विरभ्यस्तौ सन्निपातोऽन्य एव च ।
 प्रत्यक्षरकृतैः पातैः पञ्चमि समलकृतम् ।
 'चतुरस्रं सम चेद् घत्सु ज्ञेयं यथाक्षरम् ॥ २९३ ॥
 पूर्वोक्तेन विधानेन द्विचतुष्कलमिष्यते ।
 'अस्य चाङ्गत्रये गीते वैहायसिकमिष्यते ॥ २९४ ॥
 'तदेकाङ्गा[व]र ज्ञेयं द्वादशाङ्गपरं तथा ।
 प्रमाणं द्वादशकलं सप्तपातमथापि वा ॥ २९५ ॥
 अस्य तु द्विकला शम्या तालश्च द्विकलस्तथा ।
 द्विकला च पुनः शम्या 'तालश्चैककलः स्मृतः' ॥ २९६ ॥
 ततः शम्या ततस्तालः 'सन्निपातस्ततः परम्' ।
 'शाखेयं प्रतिशाखा तु नित्यमन्यपदा स्मृता ॥ २९७ ॥
 'पदा त्वस्य भवेदन्त्ये तदन्ताहरणं बुधैः' ।
 यथाक्षरेण 'नियमात् संहार्यं पञ्चपाणिना ॥ २९८ ॥
 'स्वतालानान्तहीनस्य 'संहारः परिकीर्त्यते' ।
 'द्विप्रकारः निवृत्तश्च 'त्र्यशोऽथ त्रिविधः स्मृतः ॥ २९९ ॥

290 (C 342, K 245) ¹K यथाक्षरेण ²C वस्त्वर्धं 291 (C 343, K 246a)

¹K दक्षिणे तु तथा उक्तौ चतुष्कलमिष्यते 292 (C 344, K 246b) ¹K. om 292a

²K गुरुवर्धेण 293 (C 345 K 247 248a) ¹K चतुरस्रं विच्छेदमेव 294 (C

346, K 248b-249a) ¹C अन्ते चाङ्गत्रयौ गीते 295 (C 347ab, K 249b 250a)

¹CK 'परं' ²K तथापातनं 296 (C 347c 348a K 250b 251a) ¹C तालश्च द्विकल

कला 297 (C 348b 349c, K 251b 252a) ¹सन्निपाततः ²K शाखेयन्प्रिखा C शाखेयं

प्रतिशाखे 298 (C 349b 350a K 252b 253a) ¹K यदा तस्य भवेदन्तसद् ²C

चतुष्कलं 299 (C 350b 351a K 253b 254a) ¹K स्वतालानात् ²C संहार्यं

परिकीर्त्यते ³CK द्विप्रकारत्रिविधश्च ⁴C त्र्यशोऽथ K वा गीतेषु

अथ चतुरस्रश्च ^१मिश्रश्च त्रिविध स्मृतः ।
^२स्थितप्रवृत्ते तस्याङ्गे महाजनिकमेव च ॥ ३०० ॥
 स्यात् पञ्चपाणितालेन तदन्ताहरण तथा ।
^२तथास्थितं भवेद् युग्म तस्यपातविधित्वयम् ॥ ३०१ ॥
 शम्या तु द्विकला कार्या तालश्च द्विकल स्मृत ।
 चतुष्कलः सन्निपातः ^१प्रवृत्तमत इष्यते ॥ ३०२ ॥
^१तस्यापि द्विकला शम्या ^२तालश्चैककलः पुनः ।
 चञ्चत्पुत्रश्च तालादिः सन्निपातस्तत परम् ॥ ३०३ ॥
^१स्थित तालेन कर्तव्य महाजनिकमस्य तु ।
 निवृत्तताल कर्तव्यो निवृत्तस्यापि तच्चतः ॥ ३०४ ॥
^१स्थितमहाजनिकयोः प्रायः ^२समुपवर्तनम् ।
 आदाबुदुघट्टक कार्य परिवर्तक एव च ॥ ३०५ ॥
 युग्मे ^१हि मिश्रतालत्वाद् ^२युग्मे ह्यन्तः प्रयुज्यते ।
^१विधैककसयुक्तः सर्वश्चान्तविधिः स्मृत ॥ ३०६ ॥
 यथावदन्ततालोऽय ^१युग्मो मिश्रश्च कीर्तितः ।
 अत पर प्रवक्ष्यामि अथतालविधिं प्रति ॥ ३०७ ॥
 शम्या तु द्विकला पूर्वं ततस्तालो विधोयते ।
 त्रिकल सन्निपातश्च ^१प्रवृत्तश्चाप्यत परम् ॥ ३०८ ॥
^१प्रवृत्तमत्र कर्तव्यं यथायत् परिवर्तनम् ।
 यथाक्षरप्रयुक्तेन ^२समासात् पञ्चपाणिना ॥ ३०९ ॥

300 (C 351b-352a K 254b 255a) ^१K नियथापि प्रकीर्तित C मिश्रश्च त्रिविध-
^२KMN स्थितप्रवृत्ते C स्थित इष्यते 301 (C 352b 353a K 255b 256a) ^१M. यदा
 CN तथा K यदा ^२K तदा ^३C प्रथमस्य त्रिविधयम् 302 (C 353b-354a .
 K. 256b-257a) ^१K प्रथमस्य 303 (C 354b 355a , K 257b 258a) ^१K अथ तु
^२K तदवैककला ^३C अथपुत्रश्च 304 (C 355b 356a , K 258b 259a) ^१O स्थितताली
 च कतलो 305 (C 356b 357a K 259b 260a) ^१K reads here अथ तानविधिं शब्द
 प्रायः समुपवर्तनम् ^२C MN एवम् 306 (C 357b 358a K 260b 261a) ^१O तु
^२K युग्मे अथ C युग्मोऽप्यन्त ^३O त्रिविधैकक^० ^४K पुने पञ्चविधि 307 (C.
 358b 359a , K 261b 262a) ^१O युग्मे निधे च ^२O वासमन्विधि 308 (359b-
 360a - K 262b 263a) ^१K प्रथम वाच्यत परम् ^२O repeat after this 307b-308a.
 309 (C 361b 362a , K 263b 264a) ^१K प्रथमस्य ^२K त्रिविधम्

'अस्यापि स्थिततालेन महाजनिकमिष्यते ।
 'निवृत्त- ताल कर्तव्य तथास्यान्तनिवर्तिते ॥ ३१० ॥
 युग्मौजमिश्रतालत्वान्मिश्रोऽप्यन्त प्रवर्तनम् ।
 विवर्तककसंयुक्त सर्वश्रान्तविधे स्मृत- ॥ ३११ ॥^१
 द्वयङ्गमेकाङ्गमपि वा स्थितं कार्यं समासत ।
 तत्र युग्म भवेद् द्वयङ्ग 'इन्द्रमेकाङ्गमिष्यते ॥ ३१२ ॥
 प्रवृत्तमपि विज्ञेय द्वयङ्गमेकाङ्गमेव वा ।
 महाजनिकमेकाङ्ग द्वयङ्ग सहरण स्मृतम् ॥ ३१३ ॥
 स्थितादिक- प्रवृत्तान्त 'एवमन्त विदुर्बुधा- ।
 उल्लोप्यके सदा -योज्यमूहापोहविशारदै ॥ ३१४ ॥
 प्ररुरीवस्तु 'पण्मात्रा पाताश्चैकान्निर्विशति- ॥
 'वस्तु प्रमाण कर्तव्य तथैव च चतुष्फलम् ॥ ३१५ ॥
 'न यथाक्षरयोगोऽत्र न चात्र द्विकलो भवेत् ।
 'आद्यमात्रात्रयस्यान्ते शम्यातालौ प्रकीर्तितौ ॥ ३१६ ॥
 'पण्मात्र पातसंयुक्त वस्तु कार्यं यथाक्रमम् ।
 उपोहन तु वस्त्वर्थे प्रथमे च द्विजात्तमा ॥ ३१७ ॥
 शम्या अस्य तु मात्रा स्याद् द्वितीया तालसंयुता ।
 मात्रावयवस्य 'चान्त्या स्यात् शम्यैका च पुनस्तथा ॥ ३१८ ॥
 चतुर्थ्याद् द्वादशस्ताल पञ्चम्या चाष्टम स्मृत ।
 पष्ठ्या तु द्विकला शम्या तालश्च द्विकलो भवेत् ॥ ३१९ ॥
 पुनश्च द्विकलस्ताल- शम्या च द्विकला पुन ।
 शम्यातालश्च 'तालश्च शम्यास्तालस्तथैव च ॥ ३२० ॥

, 310 (C 362b 363a K 264b 265a) ^१C अस्यापि ^२C इन्द्र काल
^३C अस्यान्तनिवर्तिते MN निवर्तिते K ^०मयात्र विनिर्दिष्टमात्रं 311 (K 265b-266a)
^१C om this 312 (C 363b 364a K 266b 267a) ^१K वाहमेव च
 313 (C. 364b 365a K 267b 268a) ^१K भवेत् 314 (C 365b 366a ; K
 268b 269a) ^१K एवमन्तविधे वृद्धे ^२K योज्य 315 (C 366b K 269b-270a)
^१K, अपात्र (- मन्त्रात्) ^२C वस्तु प्रयोग कतव्य प्रकृत्याद् द्विकतुष्फलम् 316 (C 367
 K 270b) ^१C न यथाक्षर^० ^२C अद्यमात्रावयव^० K आद्यमात्रावयव^० ^३K शम्यातालात्मिकी
 भवेत् 317 (C 368) ^१MNK om this couplet 318 (C 369, K 271a)
^१K, पात्राय for चान्ता स्यात् 319 (C 370, K 271b 272a) 320 (C 371
 K 272b 273a) ^१K तु

शम्भ्याताल. सन्निपात इति वस्तु 'प्रकीर्त्यते ।
 यदा त्वपैचतुर्थानि वस्तूनि प्रकरी भवेत् ॥ ३२१ ॥
 पश्चिमार्धं पदस्यैतत् 'तदर्थं प्राग् निवेशयेत् ।
 कनिष्ठासारितेनास्य 'कार्यं सहकरणं तत ॥ ३२२ ॥
 पादः पूर्वसम कार्यस्त्वपरान्तरुशाखया ।
 'भोवेणके द्वितीयस्य तस्य च प्रतिशाखया ॥ ३२३ ॥
 स एव पातविन्यासो मापघातमत परम् ।
 षट्पातो द्वादशकलस्तस्य पातविधिस्त्वयम् ॥ ३२४ ॥
 कर्तव्या द्विकला शम्भ्या 'तालो च द्विकल पद्य च ।
 'पुनश्च द्विकलस्ताल शम्भ्या च द्विकला पुनः ॥ ३२५ ॥
 ततश्चैककलस्तालः सन्निपात कलात्रये ।
 प्रायेण मापघातस्तु विषयधाङ्गः प्रकीर्तितः ॥ ३२६ ॥
 'सन्धिश्चैव हि तस्यान्ते कदाचिदुपवर्तनम् ।
 'तस्या स्यात्कलिकेनैव तच्चोद्यं पञ्चपाणिना ॥ ३२७ ॥
 सन्धिर्यथाक्षरेणैव कर्तव्यं पञ्चपाणिना ।
 एककं 'विषयो घापि 'तस्याङ्गं समुदाहृतम् ॥ ३२८ ॥
 'उपवर्तनवच्चास्य पृथग्विधिरिति स्मृत ।
 अन्त्यस्य चतुरस्रस्य प्रवृत्ते यो विधि स्मृत ॥ ३२९ ॥
 'विषयधाङ्गं न तेनैव चतुरस्ररुमिष्यते ।
 सन्धिवद् 'यत्रतालश्च द्विधा सपिष्टकं स्मृतम् ॥ ३३० ॥
 सप्ताङ्गं द्वादशकलं द्वादशाङ्गं दर्शय तु ।
 निष्क्राममादित कृत्वा शम्भ्यास्तिम्ब्रं प्रयोजयेत् ॥ ३३१ ॥

- 321 (C 372 K 273b 274a) ¹K प्रकीर्तितम् 322 (C 373, K 274b 275a)
¹C तदापे ²O ताल 323 (C 374 K 275b 276a) ¹C पादेषुकी K उपवर्तने
 द्वितीयेऽपि 324 (C 375, K 276b 277a) ¹K चतुरस्रं शोषको for स एव etc
²K मापघाता for षट्पातो 325 (C 376a, K 277b 278a) ¹O गत्या च विन्यासा पुन-
²O om this hem 326 (C 376b 377a, K 278b 279a) 327 (C
 377b, K 279b 280a) ¹K सन्निपातस्य पदार्थे ²C om this hem
 328 (C 378, K 280b 281a) ¹O एकैकं विविधा MN विविधो ²O तदापे
 षट्पादादपि. 329 (C 379, K 281b) ¹K om this hem 330 (C 380,
 K 282) ¹MN विविधानाम् C विविधानाम् C वचकापद्य N ²ताल ताल-
 331 (C 381, K 283) ¹O, शम्भ्यास्तिम्ब्रं

'तालत्रय ततश्चैव शम्यातालौ तत परम् ।
 शम्यातालौ तत कार्या सन्निपातोऽन्त्य एव च ॥ ३३० ॥
 'ओषेणके तु सताह्ने संपिष्टकमिदं स्मृतम् ।
 द्विशम्या तालयोगेन द्वादशाङ्गेऽपि चेप्यते ॥ ३३३ ॥
 पाता नवेकादश वा सपिष्टकमुदाहृतम् ।
 वज्रघत् सप्रयोक्तव्यमुपवर्तनमेव च ॥ ३३४ ॥
 युक्ता विनधवृत्ताभ्या प्रेर्णा 'द्विविधा स्मृता ।
 पञ्चपाणि प्रकर्तव्य प्रेण्या तु यथाक्षरः ॥ ३३५ ॥
 द्विक्रलो वापि मिश्रो वा प्रयोगोऽङ्गवशानुगः ।
 'शन्ते चास्य प्रकर्तव्य ऋदाचिदुपवर्तनम् ॥ ३३६ ॥
 पञ्चपाणिविधानेन यद्योत्तेनैव तद् मनेन ।
 'द्वितीयतालपानेन ह्यपपातश्च कीर्त्यते ॥ ३३७ ॥
 घञ्जतालेन कर्तव्य 'क्रम रुहरणस्य तु ।
 रोविन्दके तु पण्मात्रा पातभागैश्चतुष्कलैः ॥ ३३८ ॥
 'अर्धेऽन्ते चैव मात्राणा पञ्चाना पात इप्यते ।
 'तालशम्या च तालश्च शम्यातालस्तथैव च ॥ ३३९ ॥
 'शन्ते शम्या तथा चैव सर्वासामपि कीर्तिता ।
 पञ्चानामपि मात्राणा विधिरप यथाक्रमम् ॥ ३४० ॥
 चतुर्दशन्तु पञ्चम्या 'मात्राया ताल इप्यते ।
 चतुष्कला तु तत्तुल्या 'पष्टां मद्रकमात्रया ॥ ३४१ ॥
 'तथा चाष्टी कला कार्या प्रथमायाम् उपोहनम् ।
 ततश्चैव 'प्रयोक्तव्यं द्विक्रल प्रत्युपोहनम् ॥ ३४२ ॥
 'पाता स्यु सन्निपातान्ता 'धिनरैककयोजिता ।
 वर्णानुरूपोऽष्टकलस्त्वन्ते' प्रस्तार इप्यते ॥ ३४३ ॥

332 (C 382, K 284) ¹C तालत्रय ¹C शम्यातालौ 333 (C 383, K 285)
¹C ओषेणके K तुषेणके 334 (C 384, K 286) 335 (C 385, K 287)
¹C द्विविधा 336 (C 386 K 288) ¹C षट् 337 (C 387, K 289) ¹K द्वितीय
 पातवाजिन 338 (C 388, K 290) ¹C चला (N मा/हरणस्य तु 339 (C 389,
 K 291) ¹K अर्धार्धतोते ²K ताल शम्याथ 340 (C 390 K 292a) ¹K om this
 hem, 341 (C 391 K 292b 293a) ¹K मात्रागता ²C पष्टमन्द्रक ²C 342 (C
 392, K 293b 294a) ¹K इति पादमपाष्टी च कलापादात्पीडनस ²C द्विक्रल 343
 (C 393, K 294b 295a) ¹K धातये तमनिपातय ²K विधिरेककयोजिता ²K शन्य
 for लने.

तुल्यवर्णोपबह्नो द्वितीय पाद इष्यते ।
 शरीरताल. कर्तव्य 'प्रस्तारोऽपि विशेषत' ॥ ३४४ ॥
 द्विकलनैव कर्तव्यो विशेषात् पञ्चपाणिना ।
 कलाद्वादशनिर्दिष्ट' प्रमाणश्चास्य तत्त्वत ॥ ३४५ ॥
 रोचिन्दकशरीरं तु पट्कलोपोहनं स्मृतम् ।
 'विषय वा प्रवृत्त वा तस्यादौ परिकीर्त्यते ॥ ३४६ ॥
 'आकारवृत्तमन्यत् स्याच्चतुष्क त्रिकमेव वा ।
 तस्योपरि यथेष्ट स्यादधस्ताद्भ्रूयोजनम् ॥ ३४७ ॥
 अधिशोपनिवृत्तन्तु शीर्षक तु प्रयोजयेत् ।
 यथाक्षरेण तच्चैव कर्तव्यं पञ्चपाणिना ॥ ३४८ ॥
 आदायेकैकमन्त्यस्य प्रवृत्तो नियमो भवेत् ।
 इति रोचिन्दकं प्रोक्तं स्यादुत्तरमत. परम् ॥ ३४९ ॥
 उत्तरं सप्रवक्ष्यामि यथाविहितलक्षणम् ।
 अस्यादमुत्तरस्याथ मुखं प्रतिमुख भवेत् ॥ ३५० ॥
 उल्लोप्यकपदस्यादौ मात्रा चैरा चतुष्कला ।
 'रोचिन्दकघटाका[र] गणव[र्ज] प्रयोजयेत् ॥ ३५१ ॥
 शाखा-पडङ्गा त्र[य]सु द्वादशाङ्गा परा स्मृता ।
 'यदुपाता द्वादशकला शाखा ज्ञेया प्रमाणत ॥ ३५२ ॥
 तस्यास्तु द्विकलस्ताल. शम्या चैककला भवेत् ।
 तथा च द्विकलस्ताल. शम्या च द्विकला तत. ॥ ३५३ ॥
 पुनश्चैककलस्तालः सत्रिपात कलात्रये ॥
 शोखाघत प्रतिशाखा च भवेदन्यपदा तु सा ॥ ३५४ ॥
 अधिशोपनिवृत्तम्याप्यम्यान्ते नियमो भवेत् ॥
 शीर्षकञ्चैव कर्तव्यम् अस्यान्ते पञ्चपाणिना ॥ ३५५ ॥
 पञ्चपाणिधिधानेन प्रतिशाखा तत परम् ।
 द्विकल पञ्चपाणिस्तु 'पूर्वपातैर्यथाक्रमम् ॥ ३५६ ॥

रोचिन्दक
 शाखा
 पडङ्गा
 त्रयसु
 द्वादशाङ्गा
 परा स्मृता

344 (C 394 K 295b 296a) ¹M प्रमाणे N प्रभाषी 345 (C 395, K 296b 297a) 346 (C 396, K 297b 298a) ¹C विविधो वा K विविधं वापि इति. 347 (C 397, K 298b) ¹K reads only आकारवृत्तपरबोधेन and breaks off till 440 348 350 (C 398 400) 351 355 (C 401 405) ¹C रोचिन्दकपदाकात्परबोधे. 356-357 C 406 407) ¹C पूर्वपाते^०

तालोऽथ दक्षिणे मार्गे सप्तरूपस्य कीर्तितः ।
 य एवं दक्षिणे कालः स वृत्ताद्यपि चेप्यते ॥ ३५७ ॥
 १चित्रेणेवहि सर्वत्र विशेषो यत्र नोच्यते ।
 २अर्धयोगादेप एव वृत्ते कालविधिर्भवेत् ॥ ३५८ ॥
 उल्लोप्यकोत्तरमुखे हित्वा युग्म तथैककम् ।
 अर्धयोगस्तु तत्काले द्विकल सम्प्रकीर्त्यते ॥ ३५९ ॥
 चतुष्कल स्याद् द्विकलो द्वितीयश्च तथाज्ञरः ।
 रोविन्दकोल्लोप्यरयोर्मद्रकोत्तरयोस्तथा ॥ ३६० ॥
 शरीरेषु विधिर्ह्येष शेषेषु प्रकृतिर्भवेत् ।
 प्रकृताद्यपि तेषा स्याद् द्विकलेन चतुष्कलम् ॥ ३६१ ॥
 कालेनैव भवेद् वृत्ताद्यर्धयोगश्चतुष्कले ।
 १वार्तश्चतुष्कलो योगो दक्षिणे स्यात् कदाचन ॥ ३६२ ॥
 मद्रकोल्लोप्यकयोश्च मुखोपवहनेषु च ।
 यो दक्षिणे तालविधिर्वृत्तौ स समुदाहृत ॥ ३६३ ॥
 चित्रैर्व्यस्ते समस्ते वा ताडुभौ परिकीर्तितौ ।
 शाखानिवृत्तमन्यत्र चित्रेऽत्र त्रयमार्गिक ॥ ३६४ ॥
 इति मार्गत्रये ह्येतत् सप्तरूप प्रकीर्तितम् ।
 द्विविधा प्रकृतिश्चास्य कुलरु छेद्यक तथा ॥ ३६५ ॥
 एकार्थं कुलरु तत्र पृथक् छेद्यकमिष्यते ।
 नियुक्त पदनियुक्तमनियुक्त तथैव च ॥ ३६६ ॥
 त्रिविधं चैव विज्ञेय सप्तरूप प्रयोक्तृभिः ।
 वहिर्गोताङ्गशाखाभिर्युक्तं नियुक्तमिष्यते ॥ ३६७ ॥
 १वहिर्गोताविहीनं तु पदनियुक्तमिष्यते ।
 २वहिर्गोताविहीनं चाप्यनियुक्तमिति स्मृतम् ॥ ३६८ ॥
 इत्येतन् सप्तरूपस्य प्रकृतं द्विविधं स्मृतम् ।
 ब्रह्मोक्तं सप्तरूपं हि १सामवेदाद् विनि स्मृतम् ॥ ३६९ ॥

353 (C 408) १CN चित्रैरेव २C अर्धयोगान ३MN इती काल० C वृत्ताल०
 359 360 (C 409 410) 361 (C 411) १C विकर्तन 362 (C 412) १C MN
 षडुक्ते (M षडुक्ते) चोयो 363 367 (C 413 417a) १MN ०मार्गिकम् 368 (C
 417b 418a) १C वहिर्गोतावि० N वहिर्गोताविहीनं च २C वहिर्गोताविहीनं 369 (C
 418b 419a) १MN सामवेदाद् C सामवेदाद्

दैवताराधन पुण्यमनन्त गीतवादितम् ।
 सर्वेषामेव गीतानामन्तेषु च्छन्दकं (?) स्मृतम् ॥ ३७० ॥
 चतुरङ्गं ततस्त्र्यङ्गं नवाङ्गं युग्ममेव च ।
 ऋग्गाथापाणिकानां च प्रमाणानां तथैव च ॥ ३७१ ॥
 अनेनैव विधानेन युग्मौजत्व विभावयेत् ।
 यो गणः पूर्वमुद्दिष्टस्तस्यादौ तु कला भवेत् ॥ ३७२ ॥
 'चतुर्मात्राकृतां चैव कलां समवधारयेत् ।
 अष्टाङ्गा वा पडङ्गा वा 'युग्मोजौ वा प्रमाणतः ॥ ३७३ ॥
 'स्तुतियुक्ता तु कर्तव्या 'मादिकी चैव 'पाणिका ।
 चतुष्पादा तथैकाङ्गा द्वयङ्गा त्र्यङ्गा विभावयेत् ॥ ३७४ ॥
 अङ्गैर्व्यस्तैः समस्तैर्वा 'युग्मोजौ वा प्रकीर्तितौ ।
 'सत्तरूपस्य तालोऽयं मया हि परिकीर्तितः ॥ ३७५ ॥
 चतुरस्रा तथा त्र्यस्रा ध्रुवा ज्ञेया प्रयोक्तृभिः ।
 तासां तालविधानं तु पट्प्रमाणं समासतः ॥ ३७६ ॥
 अद्विंशति चोत्थिता चैव चतुरस्रा प्रमाणतः ।
 चतुर्भिः सन्निपातैश्च ज्ञेया चञ्चत्पुटा स्मृता ॥ ३७७ ॥
 'सुप्रतिष्ठावसानानां सन्निपातेऽन्त इष्यते ।
 अपरुष्टा स्मृता त्र्यस्रा तथा चापपुटाश्रिता ॥ ३७८ ॥
 चतुर्भिः सन्निपातैश्च युक्ता 'पादान्तसंश्रिनैः ।
 तथा काशाग्रहस्तासां तावच्चञ्चत्पुटः स्मृतः ॥ ३७९ ॥
 विलम्बिता च त्र्यस्रा च 'सा एतदृद्धितयान्विता ।
 निष्क्रामादिप्रयुक्तेन योज्या चापपुटेन तु ॥ ३८० ॥
 'पादान्ते सन्निपातस्य द्विपादा युग्मसंश्रिता ।
 'चञ्चत्पुटेन संयोज्या द्विकलेन यथापिधि ।
 शोर्षकाणि च योज्यानि द्विविधं पञ्चपाणिना ॥ ३८१ ॥

370 372 (C 419b 422a) 373 (C 422b 423a) ¹C लघायेन कथाः ²C युक्ते यो
 374 (C 423b 424a) ¹C इति युक्ता ²M N सन्निपाते C चान्निपाते ³N चान्निपाते,
 375 (C 424b 425a) ¹C युक्ते यो ²C तत्र 376 378 (C 425b 428a) ¹MN pat
 378a alter 379a 379 (C 423b 429a) ¹C पादान्तसंश्रिते M ²संश्रिते N ³संश्रिते.
 380 (C 429b-430) ¹N पादान्तसंश्रिते ²C breaks off after सन्निपातस्य, the rest
 is from N 381 (C 430b 431a) ¹N चञ्चत्पुटेन यथापिधि (omitted by CM.).

चतुर्भि सन्निपातैश्च सम्यक् पादान्तमस्थितै ।
 १पादान्तस्यान्ततालस्य द्विमात्रान्त प्रयोजयेत् ॥ ३८२ ॥
 मात्राद्वय तु 'काले तु भ्रकारै समता नयेत् ।
 २क्रिञ्चिद्विनातिरिक्ताया मात्राभिर्यत्र चेत् कला ॥ ३८३ ॥
 स्यात् समत्व नयेत्ता तु क्षयवृद्धया प्रयोगवित् ।
 घर्णप्रकर्षेण च स्यात् तालानामपि घर्षणम् ॥ ३८४ ॥
 स्याद् भ्रकारो नियुक्तानामक्षरे च कलान्तरम् ।
 कलातालप्रमाणेण यस्याच्छुष्कककुट्टनम्^१ ॥ ३८५ ॥
 तथा ध्रुवाणा सर्वेषु कलातालो प्रयोजयेत् ।
 भङ्गतालश्च र्त्तव्यो नत्कुटानां यथाविधि ॥ ३८६ ॥
 'कलापातेन सयुक्तस्तालश्चात्पुटो भवेत् ।
 एष एव पुनरुन्मन् खञ्जकै ताल इष्यते ॥ ३८७ ॥
 पुन प्ररुतयो ह्येव भङ्गस्त्वाकीडिता भवेत् ।
 ३धान्यङ्गानि [प्रयुक्तानि] ध्रुवास्थथ भवन्ति हि ॥ ३८८ ॥
 ४तान्यष्टकलयोगेन योजयेत् पट्कलेन वा ॥
 एयमेव मया तालो ध्रुवाणा परिकीर्तित ॥ ३८९ ॥
 चतुष्पदाद्यस्ताने तु सम्प्रयक्ष्यामि लक्षणम् ।
 ५यद् देव्या सुकुमाराद्य ऋट्ङ्गाररससश्रयम् ॥ ३९० ॥
 ६नृत्त विरुत्पित तस्य ताललक्षणमुच्यते ।
 नारीप्रयोज्यं तज्ज्ञेयमाश्रित तु चतुष्पदम् ॥ ३९१ ॥
 त्र्यस्रा वा चतुरन्त्रा वा द्विविधा वा चतुष्पदा ।
 एकस्या वा यहना वा द्वयो र्वा वास्ययोजनात् ॥ ३९२ ॥

- 382 (C 431b 432a) ^१MN पादान्तस्थानताल स्यात् ^२N द्विमात्रा ता 383 (C 432b
 433a) ^१N काले तु ^२M भ्रकारै C भ्रकारो ^३M ०रिक्ताया
 384 (C 433b 434a) 385 (C 434b 435a) ^१C ०कुट्टनात् 386 (C 435b 436a),
 387 (C 436b 437a) ^१N विकला पातमपुत्र ^२C सञ्जखिलेति चिथते 388 (C 437b-
 438a) ^१C पुनरुन्मन् ^२C धान्यङ्गानि ध्रुवाणु स्र MN om ध्रुवाणु स्र
 389 (C 438b 439a) ^१C तानि षट्कर्षणम् 390 (C 439b 440a) ^१MN यद् देव्या
 सुकुमाराद्य C यद् देव्या सुकुमाराद्य ^२C MN ०सश्रय 391 (C 440b 441a) ^१C MN
 एष for एव ^२C न चिथम् 392 (C 441b 442a)

तथा शृङ्गारभूयिष्ठा त्रिविधा स्याच् चतुष्पदा ।
 प्रवृत्तसंज्ञा विज्ञेया स्थितसंज्ञाश्च तथा ॥ ३९३ ॥
 स्थितप्रवृत्तसंज्ञा च त्रिविधा स्यात् पुनश्च सा ।
 'निष्कामश्चैव शम्या च तालशम्या तथैव च ॥ ३९४ ॥
 तदोत्तमश्च निष्काम' सन्निपातस्तथान्तिम ।
 अष्टाविंशति विकल्पा बुधैर्ज्ञेया चतुष्पदा ॥ ३९५ ॥
 तस्या विकल्पान् घट्टयामि यथाघट्टनुपूर्वश ।
 प्रवृत्तास्या द्रुतलया स्थितास्या च विलम्बिता ॥ ३९६ ॥
 स्थितप्रवृत्तसंज्ञा च ज्ञेयामध्यलयान्विता ।
 ज्ञेयश्चञ्चत्पुटस्तस्य तथा चापपुट- पुन- ॥ ३९७ ॥
 द्विकलेन विधानेन तस्य 'पातविधिस्त्वयम् ।
 बह्वक्षरा च विपुला मागधी चार्धमागधी ॥ ३९८ ॥
 समाक्षरपदा चैव तथा च विपमाक्षरा ।
 तस्यान्त्यापहरणा विज्ञेया चाप्यनीक्रिनी ॥ ३९९ ॥
 'अधसानापहरणा अन्तापहरणा तथा ।
 अभ्यन्तरापहरणा तथा चैवार्धनरकुटा ॥ ४०० ॥
 अर्धखंजा च मिश्रा च तथा 'चैवाथ शीर्षका ।
 एकाधसाना विज्ञेया तथा च नियताक्षरा ॥ ४०१ ॥
 अर्धप्रवृत्ता एतासां लक्षणं श्रुयतामिदम् ।
 ध्यक्तयाक् या लघुप्राया लघ्वक्षरसमन्विता ॥ ४०२ ॥
 द्रुतघाक्या द्रुतलया ज्ञेया बह्वक्षरेति सा ।
 गुरुद्भुताक्षरप्राया स्वल्पघाक्या यदा तथा ॥ ४०३ ॥
 त्रिलया पृथुला (विपुला)ष्या च मुकुमारविधौ स्मृता ।
 त्रिलया त्रियतिश्चैव त्रिप्रकाराक्षरान्विता ॥ ४०४ ॥
 एकविंशतिताला च मागधी सम्प्रकीर्तिता ।
 गुरुलघ्वक्षररुता द्रुतमध्यलयान्विता ॥ ४०५ ॥

- 393 (C 442b-443a) ¹C तथा च स्थितप्रवृत्ता 394 (C 443b 444a) 395 (C
 444b-445a) 396 (C 445b 446a) 397 (C 446b 447a) 398 (C 447b-
 448a) ¹C चापविधि^० 399 (C 448b 449a) 400 (C 449b 450a) ¹C अन्त-
 नापहरणा 401 (C 450b 451a) ¹C चैवाथ शीर्षका 402-403 (C 451b 453a)
 404 (C 453b 454a) 405 (C 454b 455a)

१मानध्येवार्धतालेन युक्ता स्यादर्धमागधी ।
 गुरुलाघवमात्राभिः पदवर्णस्तथैव च ॥ ४०६ ॥
 लयताले समैश्चेव समाक्षरपदा स्मृता ।
 अक्षरैर्विपमायां तु मात्रापादैस्तथैव च ॥ ४०७ ॥
 लयतालैरनियमा सा ज्ञेया विपमाक्षरा ।
 १यत्स्यास्यन्त्यः सन्निपातश्च सानुस्वारोऽन्त्य इत्येते ॥ ४०८ ॥
 १आद्यान्तापहरणा च सानुस्वारकृता तथा ।
 मध्याद्यन्तैः सन्निपातैरनुस्वारकृताक्षरैः ॥ ४०९ ॥
 १शेषैरनियता पादैर्विज्ञेया सा त्वनोकिनी ।
 अघसानापहरणा नित्य ज्ञेयाऽमिताक्षरा ॥ ४१० ॥
 अनुस्वारद्रुता चैवमन्तापहरणा स्मृता ।
 द्वितीया सन्निपातेन मध्येऽक्षरसमन्विता ॥ ४११ ॥
 अभ्यन्तरापहरणा सानुस्वारेव सा स्मृता ।
 अर्धेन भिद्यते या तु विज्ञेया साऽर्धनत्कुटा ॥ ४१२ ॥
 द्व्यस्त्रा ह्यनेन विधिना ह्यर्धखञ्जेन कीर्त्यते ।
 खञ्जनत्कुटनाभ्यां तु मिश्रमायो यदा भवेत् ॥ ४१३ ॥
 त्र्यस्त्रा वा चतुरस्त्रा वा तद[१] मिश्रेव कीर्त्यते ।
 उपक्षेपेण यस्यास्तु स पदार्थः समाप्यते ॥ ४१४ ॥
 शीर्षकं सा तु विज्ञेया शीर्षकेण विभूषिता ।
 एकपादावसानस्तु यस्य स्यादर्धवर्णित ॥ ४१५ ॥
 १एकावसाने विबुधैः सा ज्ञेया तु चतुष्पदा ।
 पूर्वपादेन तस्य स्यात् सर्वत्र गुरुलाघवम् ।
 १पादे पादे तु विज्ञेया शीर्षकेण विभूषिता ॥ ४१६ ॥
 १एकपादावसाने च सा ज्ञेया नियताक्षरा ।
 यस्या २स्थितं प्रवृत्तं वा भवत्यर्धनिवेशितम् ॥ ४१७ ॥

406 (C 455b 456a) १C ० ताले च 407 (C 458b 459a) 408 (C 457b
 458a) १MN यस्यास्यन्त्या C सात्तन्त्या 409 (C 458b 459a) १C समाद्यन्तापहरणां च
 410 (C 459b 460a) १C ३ शेषैरनियता ० N शेषैरनियतापादैः ० 411 415 (C 460b-
 465a) १C शीर्षकेन 416 (C 465b 466a) १C एकावसानेव बुधे २MC om this
 hem. 417 (C 466b 467a) १C पादे पादाव ० २C स्थितप्रवृत्त

धर्धप्रवृत्ता सा तु स्यादुमाभ्यामपि वा कृता ।
 निष्कामश्चैव शम्या च ताल शम्या तथैव च ॥ ४१८ ॥
 आवाप सन्निपातश्च पङ्क्त्या प्राहका स्मृता ।
 उपोहनं तु त्रिविधं सुकुमारे प्रकीर्तितम् ॥ ४१९ ॥
 द्वयपरं त्रिपरं तस्य कलाभिः प्रत्युपोहनम् ।
 'द्विकलाद्यं चान्तकलं सन्निपातपरं स्मृतम् ॥ ४२० ॥
 सन्निपातापहरणा धादौ मध्येऽन्ततोऽपि वा ।
 धान्यद्वयाभिनिष्पन्ना नानाधात्र्यापि सा स्मृता ॥ ४२१ ॥
 एरुपादा द्विपादा वा त्रिपादा च प्रकीर्त्यन्ते ।
 चतुष्पादापि वा भूत्वा नात परमिहेष्यते ॥ ४२२ ॥
 कृत्वा तु पादघट्टलां न शोभा जनयिष्यति ।
 वर्णस्य 'प्रकृति ह्यन्यदङ्गव्यक्तिः निरस्यति ॥ ४२३ ॥
 तस्मात् स्थिता स्याद् द्विपादा एवेनैष पदा स्मृता ।
 चतुष्पदा प्रवृत्ता तु' सम्यक् प्रोक्ता प्रयोक्तृभिः ॥ ४२४ ॥
 तत्रैकरूपेरुपदा 'सा हि पादपाता स्मृता ।
 द्वात्रिंशत्परमा सा हि सन्निपातपदा भवेत् ॥ ४२५ ॥
 'धाभ्यां मध्यप्रमाणे तु त्रिपादः परिकीर्त्यते ।
 सन्निपातप्रमाणेन द्वयो मध्यलयस्तथा ॥ ४२६ ॥
 लास्यमित्येष यत्पूर्वं मया च परिकीर्तितम् ।
 लक्षणं तस्य घक्ष्यामि प्रयोगश्च यथाक्रमम् ॥ ४२७ ॥
 'लासानाह्लास्यामित्युक्तं क्षोषु' भाष्यसमाश्रयम् ।
 'भाष्यचर्कहायं' स्याद् द्वयस्तु च तद्वरेण ॥ ४२८ ॥
 एकार्यं पृथगर्थं वा तदङ्गेषु प्रकीर्तितम् ।
 अङ्गानि उश चैवाम्य तेषां घक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ४२९ ॥

418 419 (C 467b 469a) 420 (C 469b 470a) ¹MN विकलाद्यम् 421 422
 (C 470b 472a) 423 (C 472b 473a) ¹C प्रकृतिर्ह्यन्यदङ्गव्यक्तिः एति MN
^०वर्णस्यैव निरस्यति 424 (C 473b 474a) ¹ 425 (C 474b-476a) ¹C च वि
 पादपदा MN कत्रिपातपदा 426 (C 475b 476a) ¹MN चाम्यमध्य
 427 (C 476b 477a) 428 (C 477b 478a) ¹C चाम्यमध्यमि ^० ^०C 'द्विकला
^०C लाद्वयम् 429 (C 478b 479a)

'नेयपदं' स्थितपाठ्यमासीन पुष्पगण्डिका^१ ।
 'प्रच्छेदकस्त्रिमूढञ्च सैन्धवार्यं द्विमूढकम् ॥ ४३० ॥
 उत्तमोत्तमकं चैव विचित्रपत्रमेव च ।
 उक्तप्रत्युक्तभावश्च लास्याङ्गानि प्रकीर्तिता ॥ ४३१ ॥
 लास्ये दशविधं ह्येतद्भ्रनिर्देशलक्षणम् ।
 आसीनकार्यं योज्यं स्यात् प्रयत्नादासनस्थया ॥ ४३२ ॥
 'स्थितपाठ्यं' [पुनश्चैव] भौमीभिश्चारीभिर्युतम् ।
 नृत्तकाले च घाघे च 'ग्रहमोक्षे तथैव च ॥ ४३३ ॥
 गीताङ्गानां विधिर्यं स्यात् स 'लास्ये प्रायशः स्मृतः ।
 अङ्गान्येतानि लास्ये स्युर्दशोक्तानि समासत ॥ ४३४ ॥
 पत्रेषां चैव वक्ष्यामि प्रयोगलक्षणं तथा ।
 स्थापितैर्भाण्डघिन्यासैः पटे चैवापकर्षिते ॥ ४३५ ॥
 'ब्रह्मण [पुष्प]घर्षेषु चासने परिकल्पिते ।
 'मार्जितेषु मूढङ्गेषु त्रिसान्नि प्रतियोजिते ॥ ४३६ ॥
 प्राक् शुष्कासारितं कार्यं तत् त्रिणेषु प्रयोजितम् ।
 मार्गासारिततालेन ततश्चास्मारितं बुधैः ॥ ४३७ ॥
 'परिवृत्तेष्विभिर्युक्तमनश्चोपोहनं भवेत् ।
 इत्यत्रेण द्विकलेन स्यात् ततश्च परिव्रानकम् ॥ ४३८ ॥
 प्रयोक्तव्यं प्रयोगज्ञैः परिवर्तात्मकं तथा ।
 परिवर्ते तथैवान्यं पुवान्यं प्राक् समाचरेत् ॥ ४३९ ॥
 त्रिवान्यं 'पुरुषश्च स्यात् चतुर्घान्याङ्गानां स्मृता ।
 कार्यं तथा निर्वहणं प्राप्स्यर्थं परिधानके ॥ ४४० ॥

430 (C 479b 480a) ^१C नेयपद ^२C स्थित वाच M ^३पादमा^० N ^४पाठ्यमा

^३C पुष्पगण्डिका (१ | ^२गण्डिका) ^४C प्रच्छेदका^० 431 (C 480b 481a) 432 (C
 481b 482a) 433 (C 482b 483a) ^१C स्थितपाठ्यं ^२C ग्रहमोक्षे 434 (C
 483b 484a) ^१C लास्ये 435 (C 484b 485a) 436 (C 485b 486a)

^१C इदं पदं पूर्ववत् N त्रास्यं पूर्ववत् ^२C मार्जितेषु 437 (C 486b 487a) ^१C तं
 438 (C 487b 488a) ^१N परिवर्तौ N विह्वला न MC विकल्पेन 439 (C
 488b 499a) 440 (C 499b 490a K 299) ^१C पुरुषश्च ^२K 'वता

^३K प्रतेरकं

इत्येतत्प्रथमं हाङ्गं 'गीयपदमिति स्मृतम् ।
स्थितपाठस्य वक्ष्यामि विधानञ्चाप्यत परम् ॥ ४४१ ॥
वृत्तमेकमथ द्वे वा योजयेत् पञ्चपाणिना ।
अतः परञ्च द्वे भूय सङ्गते सम्प्रयोजयेत् ॥ ४४२ ॥
चञ्चत्पुटेन कर्तव्या द्विरुतेन नत परम् ।
यथाक्षरेण चायुक्ता सन्निपातैस्तथाऽष्टमि ॥ ४४३ ॥
'अवसाने तु योक्तव्यं 'त्परितं पञ्चपाणिना ।
द्विकलेनेति कर्तव्यं म्पितपाठय' प्रयोक्तृभिः ॥ ४४४ ॥
उपोहा ताल त्र्यम्ब' च 'वृहत्पादपदै' समैः ।
'आसीनपाठय' युञ्जीत सर्वैर्मांवेस्तु पौम्पै ॥ ४४५ ॥
'एथं चतुर्भि पादैस्तु समैरर्थघञानुगे ।
औसीनपाठय' कर्तव्यं त्रिविधं पञ्चपाणिना ॥ ४४६ ॥
'आसीनपाठय' कर्तव्यं प्रयोगं शीर्षकस्य तु ।
अष्टमि सन्निपातैश्च युक्तस्तालादिनैश्च तु ॥ ४४७ ॥
'यथाक्षरप्रवृत्तेन विधियत पञ्चपाणिना ।
द्वितीयपरिचर्तस्य सन्निपाते तथाष्टमे ॥ ४४८ ॥
अतीतयुग्मनालेन 'दलीकः कार्यस्ततः परम् ।
धाम्निपाठय' यद्वाचमचनल्लनं भवेत् ॥ ४४९ ॥
धाम्नि 'गात्रसञ्चारैस्तत्र साम्यं प्रयोजयेत् ।
अष्टादश द्वादश वा पदानि च तत पुन' ॥ ४५० ॥
दुर्यादुत्तरनालेन 'ततो निर्गहणं बुधैः ।
एतन्नासीनपाठस्य विधानं परिकीर्तितम् ॥ ४५१ ॥

- 441 (C 490b 491a, K 300) ¹C 'वृत्पाद' K 'गीय' निरपत्. ²CK 'द्वित(वा)दल
442 (C 491b 492a, K 301) ¹C 'भूय' सञ्चित K 'भूयोपि' दुस्मलमिग वा बुधै
443 (C 492b 493a) 444 (C 493b 494a, K 302) ¹K 'वचनार्थ' ²C 'परितं'
N 'परित' ³C 'द्वित(वा)द' MN 'द्वित(वा)द' 445 (C 494b 495a, K 303)
¹K 'द्वि' 'द्वि' 'द्वि' 'द्वि' ²CK 'वचनार्थ' 446 (C 495a, K 304) ¹C 'द्वि'
²C 'वचनार्थ' ³C om this 447 (C 495b 496a) ¹K om 447 ²C 'द्वि'
नामा 448 (C 496b 497a) ¹C 'वचनार्थ' ²C 'वचनार्थ' 449 (C 497b 498a
K 305a) ¹C 'द्वि' ²K om this hem 450 (C 498b-499a, K 305b)
¹C, 'द्वि' 'द्वि' 451 (C 499b 500a, K 306) ¹K 'द्वि' for 'द्वि' ²C 'द्वि'

'विचित्रवृत्तसयुक्त पु'स्त्रियोगतिचेष्टिनैः ।
 अन्योन्यान्तरिते नित्यं गीतघाद्येन भूपितम् ॥ ४५२ ॥
 पादे पादेऽङ्गहारैश्च घाद्येन च समन्वितम् ।
 स्यात्पुष्पगण्डिका नाम यदङ्गं तन्निबोधन ॥ ४५३ ॥
 तत्रैकं 'पौरुषं श्लोक समवृत्त प्रयोजयेत् ।
 'चतुर्भिः सन्निपातैश्च ज्ञेय चञ्चल्युदाश्रयम् ॥ ४५४ ॥
 पादे पादे तथेष्ट च घाद्य नृत्त तथैव च ।
 ततश्चान्ये स्मृते वृत्ते खञ्जनरुद्रसहिते ॥ ४५५ ॥
 अन्ते निर्वहणे चास्य शीर्षकं पञ्चपाणिना ।
 आदिद्ववार्यङ्गहारैरुद्धतैस्तन प्रयोजयेत् ॥ ४५६ ॥
 'श्रृङ्गं द्विधातु प्रच्छेदं विद्याह्लास्यप्रयोगवित् ।
 ज्योत्स्नाया मन्दिरे वाऽपि सलिले दर्पणेऽथवा ॥ ४५७ ॥
 'छायां सदृश्य कान्तस्य प्रहर्षणविभूषितम् ।
 वृत्तप्रधान क्रीडाख्य हिलादिभिरलङ्कृतम् ॥ ४५८ ॥
 'श्रृङ्ग प्रच्छेदकं तत्र विद्याह्लास्यप्रयोगवित् ।
 चञ्चल्युत्स्य तालेन तस्य प्रकीर्तितं भवेत् ॥ ४५९ ॥
 मात्रावृत्तसमै पादैः 'सन्निपातैस्तथाष्टभिः ।
 यद्वक्ष्यारथसयुक्त तोटक पञ्चपाणिना ॥ ४६० ॥
 द्विकलेन प्रकृतस्य मिश्रणैककलेन वा ।
 'शीर्षकं च प्रकृतस्य गुरुप्रायाक्षरान्वितम् ॥ ४६१ ॥
 यथाक्षरेण व्यञ्जने सन्निपातैस्तथाष्टभिः ।
 'धिवर्धैरुक्तसंयुक्त 'कौशिकीजातिसश्रयम् ॥ ४६२ ॥

- 452 (C 500b 501a) ¹C विचित्रवृत्तसयुक्त ²C नित्यं 453 (C 501b 502a K 307a) 454 (C 502b K 307b-308a) ¹C पुरुष ²C om this hem
 455 (K 308b-309a) ¹C om 455 456 (K 309b 310a) ¹C om 456
 457 (C 503, K 310b) ¹K om this hem 458 (C 504ab K 311)
¹K दशोद्धतम् ²K प्रहर्षण्य ³K वृत्त प्रसाद क्रियाया C हस्तप्रधान क्रीडाका
 459 (C 504c, K 312) ¹K पञ्चपाण्डक ²C विद्या ³K भेदेन ⁴C स्मृतम्
 460 (C 505, K 313) ¹K श्लोकस्यो भवेदथ 461 (C 506, K 314) ¹K प्ररोचकं च
 463 (C 507, K 315) ¹C विविधैः ²M जातिमयितम् K जातिमयिता

'अङ्ग' प्रच्छेदकं 'शुर्वाद् युक्तं प्रकीडितादिभिः ।
 अनिष्टुरदलक्षणपदं गान्धारीजातिमाश्रितम् ॥ ४६३ ॥
 चञ्चत्पुटेन योक्तव्यं 'त्रिमूढ' द्विरुलेन तु ।
 चतुःषष्टिं सन्निपातास्तस्मिन्चैव प्रकीर्तिता ॥ ४६४ ॥
 यथामागकलोपेना घिदारोघिवधान्विता ।
 अङ्गहारान् 'सधिष्कम्भान्' नैव चात्र प्रयोजयेत् ॥ ४६५ ॥
 केवलं पौरुषैर्भावे 'पाठ्य' नाट्ययुतं नयेत् ।
 नक्तुटं सञ्जकं चैव 'घिधानेन' प्रयोजयेत् ॥ ४६६ ॥
 'इति त्रिमूढमुद्दिष्टं नानारत्नसमाश्रयम् ।
 नातिस्पष्टाङ्गहारं तु 'नातिरेचरुभूषितम् ॥ ४६७ ॥
 सैन्धवीमाश्रितं भाषा क्षेत्र्यं सैन्धवकं वधे ।
 'रूपं चाद्यादिसंयुक्तं सैन्धव स्यादयोद्धतम् ॥ ४६८ ॥
 न 'पाठ्य' स्वल्पमप्यत्र प्रकुर्यात् 'घिचक्षण' ।
 प्रितस्नालमिलेशाद्य सैन्धवे चाद्यमिष्यते ॥ ४६९ ॥
 'मृदङ्गहारवहुलं गुरुप्रयाश्वरान्वितम् ।
 धाकीडितस्य भागेन युग्मतालकृतेन हि' ॥ ४७० ॥
 'घिशल्या सन्निपातानां युक्तं सैन्धवकं भवेत् ।
 मुखप्रतिमुखोपेनं तथा चापपुटाश्रयम् ॥ ४७१ ॥
 'यथाक्षरैः सन्निपातैश्च तथा द्वादशभिर्युतम् ।
 नैकयुक्तिघिचित्त्वार्थं पौरुष भावमाश्रितम् ॥ ४७२ ॥
 एकाङ्गं 'शीर्षकाङ्गं चा द्विमूढं परिकीर्तितम् ।
 उत्तमोत्तमके त्वादी नक्तुटं सम्प्रयोजयेत् ॥ ४७३ ॥

- 463 (C 508 h 316) ¹K तद^० ²K विद्या 464 (C 509
 h 317) ¹K निविमृष्ट कल्प तु 465 (C 510 318) ¹N सतिष्कम्भान् 466 (C
 511 h 319) ¹C वाद्य &c h ^०वाद्यं भाषावि शैल दत् 467 (C 512) ¹K ^०
 467 ^०C नातिरेचित^० 468 (C 513 h 320) ¹K वपवन्दादि^० O वपवन्दादि^०
 469 (C 514 h 321b 321a) ¹C वाद्य ²M वितलपदि^० h वितलपदि^०
 470 (C 516) ¹C न^० ²K cm 470 471 (C 516 K 322a) ¹N ^०
 471 ²K वपवन्दा^० 472 (C 517 h 322b 323a) ¹N cm 472 473 (C
 518 h 323b 323a) ¹K ^०वाद्यं कल्प विदुष ²C वदीरमे नक्तुटवन्दादि^० वद^०

तत. 'इलोक विचित्रार्थ' तथाचैवोपादयेत् ।
 ततश्च घस्तुक कार्यम् अपरान्तकशास्त्रया ॥ ४७४ ॥
 यथाक्षरेण कार्यं तु शीर्षक पञ्चपाणिना ।
 'उत्तमोत्तमक प्रोक्त हेलाभावविभूषितम् ॥ ४७५ ॥
 कोपप्रसादवहुल 'साधिक्षेपैरपक्रमै ।
 'सलापरुचिरैर्नित्यमुक्तप्रत्युक्तमिष्यते ॥ ४७६ ॥
 'घस्त्वर्धेन प्रकर्यास्तु तस्य तालविधि स्मृत ।
 ततस्तु शीर्षक कार्यं सयुक्त पञ्चपाणिना ॥ ४७७ ॥
 'घत्र सवि(पि)ष्टक चैव तासा ध्यन्नाऽत्र एव च ।
 उक्तप्रत्युक्तम् एव 'हि प्रसादान्त प्रयोजयेत् ॥ ४७८ ॥
 दशाङ्ग लास्यमित्येन्मया च परिकीर्तितम् ।
 प्रकरणे दशाङ्गानि यत्रेकस्मिन् भवन्ति हि ॥ ४७९ ॥
 सञ्चार इति विज्ञेया लास्यच्छेदे विषययान् ।
 एवमेतद् युधैर्देय 'गीततालधिरूपनम् ॥ ४८० ॥
 'यत्र कार्यं प्रयत्नस्तु नाट्य ताले प्रतिष्ठितम् ।
 सर्वस्यैव हि नाट्यस्य आतोद्याना तथैव च ॥ ४८१ ॥
 'ताल कालेन सयुक्तो भवेन्नित्य प्रमाणत ।
 हीन प्ररुष्टवर्ण वा गान तालेन धार्यते ॥ ४८२ ॥
 तस्मादेतत् प्रयत्नेन विज्ञातव्य प्रयोक्तृभि ।
 'ऋग्गाथापाणिकादिक सप्तरूप प्रकीर्णकम् ॥ ४८३ ॥
 चतुष्पदा 'वर्धमान ताले चैव विभाज्यते ।
 तस्मात् 'सर्वप्रयत्नेन कार्य' तालाघधारणम् ॥ ४८४ ॥

474 (C 519, K 324b 325a) ¹K म्लोक, विचित्रार्थपद ²C ततश्चैवोपादयेत्

³C अपरान्तक शास्त्रा च आदौ वस्तु विधीयते 475 (C 520, K 325b 326a) ¹C नैकाङ्कहार शङ्ख

476 (C 521, K 326b 327a) ¹K सविषै⁰ C सहाय⁰ 477 (C 522

K 327b-328a) ¹K अद्याधेन ²C प्रकर्यास्तु ³C प्रयुक्त 478 (C 523,

K 328b) ¹K om 478a -K यथाङ्ग परिकीर्तितम् 479 (C 524) ¹C आदयो,

²C तथैव च 480 (C 525 K 329a) ¹K मान तानप्रमाणत 481 (C 526) ¹C तत्र

²C नाट्यताले प्रतिष्ठित 482 (C 527) ¹C तत्र 493 (C 528, K 329b)

¹C ऋग्गाथा पाणिका चैव K ⁰पाणिकादौना ²K प्रकीर्तितम् 484 (C 529,

K 330b) ¹C वर्धमाने ²C पूर्वप्रयत्नेन ।

यस्तु तालं न जानाति न स गाता न वादकः ।
 अङ्गभृता हि तालस्य यतिपाणिलया. स्मृता ॥ ४८० ॥
 'पूर्वोक्त' वै विधानं च तद्य मे सन्नियोधत ।
 त्रयो लयाश्च चिन्नेया 'द्रुतमध्यविलम्बिता' ॥ ४८६ ॥
 'मार्गेषु व्यक्तिमायान्ति गीतवाद्योभयात्मिकाः ।
 तिस्रस्तु यतयश्चान्या मार्गेषु लयसंधया ॥ ४८७ ॥
 छन्दोऽक्षरपदाना हि 'समत्वं यत्प्रकीर्तितम् ।
 'कलाकालान्तरकृत- स लयो मानसंश्रित ॥ ४८८ ॥
 'समा स्रोतोगता चैव गोपुच्छेति यथाक्रमम् ।
 'पदवर्णप्ररुर्पाणामक्षराणामथापि च ॥ ४८९ ॥
 'नियमोऽथ यति सा तु गीतवाद्यनमाधया ।
 आद्यन्ते चैव मध्ये च लयवर्णपदै. समा ॥ ४९० ॥
 वाद्यप्रधाना भूयिष्ठा चित्रा ज्ञेया समा यति ।
 क्वचिच्चैवायतिष्ठते क्वचिच्चैव प्रधायति ॥ ४९१ ॥
 'घाद्यश्रुतपथावृत्तौ ज्ञेया स्रोतोगता यति' ।
 गुरुभिर्लघुभिश्चैवमधिभाषितमक्षरम् ॥ ४९२ ॥
 लम्बिता गेयभूयिष्ठा गोपुच्छा दक्षिणे यति ।
 'समपाण्यवपाणिश्च तथा उपरिपाणिकम् ॥ ४९३ ॥
 'पाणिस्तु त्रिविधो ज्ञेयो गीतवाद्यसमाधय ।
 'लयेन यत् समं वाद्यं समपाणि म उच्यते ॥ ४९४ ॥
 'लयाद् यद्व्यरुष्टं तु 'सोऽवपाणिस्तु संज्ञित ।
 लयस्योपरि 'वाद्यं स्यात् तथा उपरिपाणिकम् ॥ ४९५ ॥

485 (C 530 K 330a, 331a) 486 (C 531 K 331b) ¹K om 486a

²K 'विषयिनः 487 (C 532) ¹K om 187 ²C गीतं वाद्यं प्रथमं 488 (C
 534b 535a, K 332) ¹C समये ²K कलाकाला⁰ 489 (C 533 K 333) ¹K गीतवाद्य
 च गीतवाद्य समा वाद्य विधाय च ²C पा⁰, K त्रिविधमभय वर्णानामक्षराणामथापि वा 490 (C
 534a, 535b K 331a) ¹K नियमो यी यति स्यात् 491 (C 535c 536a) 492 (C
 536b 537a) ¹C वाद्यश्रुतपथा⁰ 493 (C 537b 538a K 334b) ¹MS. रीर C रीर
²K समरन्विष 494 (K 335b) ¹K om 491a ²K लयेन यं वाद्यं
 reals 494 though CM om it 495 (K 336) ¹N reals 495 though CM.
 om this K इव यद्व्यरुष्टं ²K वाद्यं वाद्यं प्रकीर्तितं ²K यद्व्यरुष्टं वाद्यं वाद्यं प्रकीर्तितं

यत्पुपान्ताक्षराणां च समवायो लयो भवेत् ।
 लयान प्रभृति एतेषा प्रमाण परिघर्तते ॥ ४९६ ॥
 'हानि कलानां कार्य' तु शेषेष्वन्येषु पाणिषु ।
 'तत्र स्थितलयो यो वै सन्निपाते भवेदथ ॥ ४९७ ॥
 'स तु मध्यलयं प्राप्य सन्निपातद्वय भवेत् ।
 'द्रुत चापि लय प्राप्य सन्निपातचतुष्टयम् ॥ ४९८ ॥
 'यो तत्र चान्तरगतो द्रुतमध्यलयो हि स ।
 सोऽद्यपाणिस्तु विद्वैयस्तज्ञे द्रुतलयाश्रय ॥ ४९९ ॥
 मध्ये च यान्तरकला 'द्रुत[मिऋकला] च सा ।
 उपयुपरिपाणिश्च स ज्ञेयो वाद्यमध्य ॥ ५०० ॥
 अत ऊर्ध्वं कलाना तु प्रमाण न विधीयते ।
 यतय पाणयश्चैव लयाश्चैव प्रयोक्तृभि ॥ ५०१ ॥
 यथाक्रमं हि कर्तव्यं गीतयुक्तिमयेष्व च ।
 एव ध्रुवतालविधिं कर्तव्यं तालयोगत ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि श्रुवाणामङ्गरूपतम् ॥ ५०२ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे तालव्यञ्जको नाम एकत्रिंशोऽध्याय ॥

- 496 (C 538b 539a) ¹C गतुपान्ताक्षराणां N गतुपान्ताक्षराणां 497 (C 539b 540a ,
 K 337a) ¹CMN हानि (N हानि) कला गा क (गो कार्या MN) ²C स्थितलय^०
 K तत्र स्थित ^३C विधीयते 498 (C 540b K 337b 338a) ¹C om 498a
²K इत चापि 499 (C 541 K 338b 339a) ¹K यावत्तद्वान्तरकला C या तत्र
 चान्तरकला ²C द्रुत एव लयो हि स K इ (द्रु)तमध्यलयो हि स ^३C सोऽद्यपाणिस्तु
 K सोऽद्यपाणिस्तु ⁴K 'यान्तरकला'तद (द्रु) तमध्यलयो N 'नानाश्रित 500 (C 542)
¹C द्रुतयु (१) च N द्रुत च C मध्ये यो N मध्ये यो 501 (C 543 ,
 K 339b) ¹C यान्तरकला 502 (C 544 545)

द्वात्रिंशोऽध्यायः

'ध्रुवेति सक्षितानि स्युर्नारदप्रमुखैर्द्विजैः ।
 'यान्यद्भ्रान्तीह उक्तानि तानि मे सन्निबोधत ॥ १ ॥
 या ऋच' पाणिना गाथा सत्तरूपाङ्गमेव च ।
 'सत्तरूपप्रमाण हि सा ध्रुवेत्यभिसृजिता ॥ २ ॥
 'गर्भ्यस्वङ्गेभ्य उद्बुधृत्य नानाछन्द-रूतानि च ।
 ध्रुवात्वं यानि गच्छन्ति तानि वक्ष्याम्यह द्विजा ॥ ३ ॥
 मुरां प्रतिमुख्य चैव 'वैहायसकमेव च ।
 'स्थितप्रवृत्ते यज्ञ' च सन्धि संहरण तथा ॥ ४ ॥
 'प्रस्तारश्चोपवर्तश्च मापद्यानस्तथैव च ।
 'चतुरम्ब्रोपपाते च प्रवेणो शीर्षक तथा ॥ ५ ॥
 'सपिष्टकान्ताहरणे महाजनिकमेव च ।
 ध्रुवाणामङ्गसंभ्रानि पञ्चानामपि नित्यश ॥ ६ ॥
 'ष्कचस्तु ध्रुवा प्रेया द्वियस्तु परिगोतिका ।
 त्रिघस्तु मद्रकं प्रेय चतुर्वस्तु चतुष्पदा ॥ ७ ॥
 'वाक्यवर्णां ह्यलकाया लया यत्यथ पाणय ।
 ध्रुमन्योन्यसम्बन्धा यग्मान्तरमाह ध्रुवा स्मृता ॥ ८ ॥
 ध्रुवाश्च पञ्च विभेया नानापर्यायासमाध्रया ।
 एताना चैव वक्ष्यामि समरूपाङ्गकल्पनम् ॥ ९ ॥
 'उपपात प्रवृत्तश्च प्रावेणिनया प्रकोर्ण्यते ।
 यज्ञ च शीर्षकश्चैव ध्रुवाया शीर्षक स्मृतम् ॥ १० ॥

- 1 (C 1 K 1) ¹K ध्रुवा सक्षितानि तानि K नील इत्येव सः वि विनिदुःखप्रवेण-
 2 (O 2 K 2) ¹C सप्तदश ²K तद्बुधृत्यभिसृजिता ³N om 2 and 3
 3 (O 3 K 3) ¹K एषसङ्गाददीष्टुय K काचन 4 (O 4 K 4) ¹C वैहाय-
 निवस ²C (विद्यमाने वचय 5 (C 5 K 5) ¹K एतानां सप्तदश इत्युपवर्तनस्य च
²K उपपात इत्येव च चतुर्णाम् उपवेणकम् 6 (C 6 K 5) ¹C प्रविष्टकान्ताहरणे
 7 (K 7) ¹C om 7 8 (C 7 K 8) ¹C प्रवेणो for वचवर्णा ²C सप्तदश
 पाणय K एतव वचय सप्त 9 (C 8 K 9) ¹K तद्बुधृत्यभिसृजिता 10 (C 9
 K 10) ¹K इतिद्विजा कृतं तव इत्यस्य वचवर्णम् । वच च शीर्षकं चैव शीर्षकश्चैव विनिदुःख-

प्रस्तारो मापधातश्च 'महाजनिकमेवच ।
 प्रवेणी 'द्युपपातश्च 'शङ्किताया प्रकीर्तिता ॥ ११ ॥
 'मुखप्रतिमुखोपेता ह्यद्यकृष्टाभिधीयते ।
 'वैहायसान्ताहरणे स्थिताया सप्रकीर्तिते ॥ १२ ॥
 'संहारश्चतुरस्त्रश्च खञ्जनत्कुट्टके तथा ।
 सन्धिप्रस्तारसंयुक्तत्वन्तरायां प्रकीर्तिता ॥ १३ ॥
 यान्यङ्गानि कलाश्चैव गीतकान्तर्गतानि तु ।
 तानि छन्दोगतैर्वृत्तैर्विभाव्यन्ते' ध्रुवास्वथ ॥ १४ ॥
 त्र्यस्त्रश्च चतुरस्त्रश्च ताल कार्यों 'ध्रुवात्मक-
 पट्कलोऽष्टकलश्चैव यस्तु पूर्व 'प्रकीर्तित' ॥ १५ ॥
 'सर्वेणामेव गीतानां यान्यङ्गाति स्मृतान्यथ ।
 -तेषा वृत्त सविवभमेकक च भविष्यति ॥ १६ ॥
 'पञ्चवर्णसमाप्तिस्तु विदारीत्यभिसञ्ज्ञिता ।
 एतेषा 'चैव चक्ष्यामि विधिं प्रकृतिसम्भवम् ।
 'उत्तमाना भवेद् वृत्तं मथ्यानां विवभ स्मृतम् ॥ १७ ॥
 नीचानामेककं कार्यं ध्रुवापञ्चविधौ बुधै ।
 त्र्यस्त्रं वा 'चतुरस्त्रं वा योग ज्ञात्वा प्रयोगजम् ॥ १८ ॥
 तेन प्रमाणयोगेन ध्रुवा कार्यावसानिकी ।
 गायत्र्याश्चातिशक्कर्या अन्तरे या व्यवस्थिता ॥ १९ ॥
 तेषां 'पादप्रमाणेन ध्रुवा कार्यावसानिकी ।
 शक्कर्याश्चातिकृत्या ये' चान्तरे त्वावसानिकी ॥ २० ॥

11 (C 10, K 11) ¹K साष्टात्रिक^० ^३K छत्रभक्त^० ^४K च३ (द्रु) साया
 12 (K 12) ¹C om 12 13 (K 13) ¹C om 13 14 (C 11 K 14)
¹C ^०विभाव्यन्ते ^२C ^०ध्रुवास्वथ 15 (C 12 K 15) ¹C ध्रुवास्वथ 16 (C 13,
 K 16) ¹K पूर्वेषा^० ^३N तेषा इत्त सविधि C तेषा सविधि K मथ्यानासु कार्यो
 मषक विवधीऽय वा 17 (C 14, K 17 18a) ¹C om 17a ^२K सप्रवक्ष्यामि
^३K शङ्किताना व्रतमयुक्त कुर्यादादौ तद्वैव च 18 (C 15ab, K 18b 19a) ¹K विवध चैव
 मथ्याना नीचानामेकक तथा ^२C चतुस ^३C श्रीक 19 (C 15c 16a, K 19b-
 20a) ¹K गायत्र्या चातिशक्कर्याम^० ^२C वा 20 (C 16b 17a K 20b 21a) ¹K
 प्रमाण योगेन ^२C नत्ववसानिके (in 17b) N धी च तत्वसानिकी

१तेषामध्यर्धविहिता ध्रुवा २पादमयी स्मृता ।
 यतिच्छन्दोविधानेन गुरलध्वक्षरान्वितः ॥ २१ ॥
 कार्यो मात्राप्रमाणेन ध्रुवापादोऽवसानिकः ।
 मध्योत्तमानां कर्तव्या चतुरस्रावसानिकी ॥ २२ ॥
 १अथाधमानां कर्तव्या ध्रुवा त्र्यस्राऽवसानिकी ।
 २अर्धं पूर्णपदी या तु तस्यां वृत्तं प्रयोजयेत् ।
 तत्रेष्टवृत्तप्रामाण्याद् ध्रुवा कार्यावसानिकी ॥ २३ ॥
 ध्रुवाश्च पञ्च विज्ञेया नानावृत्तसमुद्भवा ।
 यथास्थानरसोपेता १उत्तमाधममध्यमाः ॥ २४ ॥
 १कनिष्ठिकाग्रहा चैव सन्निपातग्रहा परा ।
 तथा २त्रापग्रहा चैव त्रिविधा तु ध्रुवा स्मृता ॥ २५ ॥
 १प्रावेशिकी तु प्रथमा द्वितीयाक्षेपिकी स्मृता ।
 प्रासादिकी तृतीया च चतुर्थो चान्तरा ध्रुवा ॥ २६ ॥
 नैष्कामिकी च विज्ञेया पञ्चमी च ध्रुवा युधै ।
 एतासां चैव वक्ष्यामि छन्दोवृत्तनिदर्शनम् ॥ २७ ॥
 १गान्धर्वं यन्मया प्रोक्तं स्वरतालपदात्मकम् ।
 पदं तस्य भवेद्वस्तु १स्वरतालानुभावकम् ॥ २८ ॥
 १यत्किञ्चिदक्षरकृत तत् सर्वं पदमङ्गितम् ।
 १निबद्धञ्चानिवद्धञ्च तत्पदं द्विविधं स्मृतम् ॥ २९ ॥
 अतालञ्च सतालञ्च द्विप्रकारञ्च १तद्वदेत् ।
 सतालञ्च ध्रुवार्येषु निबद्धं तच्च वै स्मृतम् ॥ ३० ॥

21 (C 17 18a, K 21b 22a) १CMN तेषा मध्यार्धविहिता. K तेषा नामा विविहिता
 २C om पादमयी स्मृता 22 (C 18b 19a K 22b 23a) १K मध्यमरसमयी २C ध्रुवा मया.
 23 (C 20bc, K 23b 24) १C om 23a K reads this as मध्यवसाना &c.
 २K अर्धपूर्वपदी २K. कार्या प्रमाणेन. 24 (C 21, K 25) १K इत्यसौ.
 25 (C 22 K 26) १C कनिष्ठिका° K कनीयसी २C कार्या ३C पापग्रहा K कारिका.
 26 (C 23) १K om 26 27 (C 24) १K. om 27 28 (C 25, K 27)
 १K. गान्धर्वे यत् कृतं युधै २K °लाटुभाषितम् 29 (C 26 K 28) १K यत्पदादपरत्तम्
 २K °निबद्धञ्चानिवद्धञ्च तत्रेण मया विधा कृतम् 30 (C 27, K 29) १K तदुच्यते २K सर्व-
 शापकम्

यत्तु धा करणोपेत सर्वांतोद्यानुरञ्जकम् ।
 'अतालमनियद्धञ्च पदं तु ज्ञेयमेव च ॥ ३१ ॥
 नियताक्षरसम्बद्धं छन्दोयतिसमन्वितम् ।
 निबद्ध तु पद ज्ञेय 'सताललयनाक्षरम् ॥ ३२ ॥
 स्वच्छन्दयतिपाद तु तथा चाऽनियताक्षरम् ।
 अनिबद्धं पद 'ज्ञेयमताललयनाक्षरम् ॥ ३३ ॥
 अनिबद्धाक्षरानि स्युर्यान्त्यजातिरुतानि तु ।
 आतोद्यकरणैस्तेषां 'विधानमपि निर्दिशेत् ॥ ३४ ॥
 'पदानि अनिबद्धानि तालेन रहितानि च ।
 आतोद्येषु नियुक्तानि 'यानि तानि तु [रञ्जियु'] ॥ ३५ ॥
 यानि चैव निबद्धानि 'छन्दोक्षरविधानतः ।
 ध्रुवासङ्गाति घर्णानि तानि वक्ष्याम्यतःपरम् ॥ ३६ ॥
 अत्युक्तं च प्रतिष्ठा च मध्या गायत्रीरेव च ।
 एता स्थितापकृष्टास्तु त्र्यस्रा ज्ञेयास्तु जातय' ॥ ३७ ॥
 उष्णिगनुष्टुप् बृहती पक्तिश्चेतीह जातय' ।
 एताः प्रासादिकीनां तु युग्मा ज्ञेयास्तु जातय ॥ ३८ ॥
 अनुष्टुप् बृहती चैव जगत्यथ विलम्बिता ।
 द्रुता च चपला चैव उद्भृता धृतिरेव च ॥ ३९ ॥
 द्रुताना जातयो ह्येता प्रयोगेषु प्रकीर्तिता ।
 प्रावेशिकीनां जातिस्तु उद्भृताना नियोधतः ॥ ४० ॥
 'पक्तिश्च त्रिष्टुप् जगती तथातिजगती पुन' ।
 शक्करी चेति 'विज्ञेया उद्भृतानां तु जातयः ॥ ४१ ॥

- 31 (C 28, K 30) ¹K अतालमनियद्ध च 32 (C 29, K 01) ¹K सतालपतना
 धरम् C नादाकृद् समुद्रवम् 33 (C 30) ¹C ज्ञेय महाताल लयाधरम् N ज्ञेयमताल
 लयनधरम् 34 (C 31 K 32) ¹K विधानमभिनिर्मितम् 35 (C 32 K 33)
¹KC अपदान्धि^०, ²KC तानि (C यानि) तानि तु रञ्जियत (C योजयैत्)
 36 (C 33, K 34) ¹K छन्दोऽन्त ²ध्रुवासङ्गाति पूर्वानि तानि सर्वाणि रञ्जियत and also adds
 यानि चैव निबद्धानि तानि वक्ष्यामि तच्छत (K 35a) 37 (C 34, K 35b 36a)
 38 (C 35, K 36b-37a) 39 (C 36, K 37b 38a) ¹K चैवम— 40 (C 37;
 K 38b 39a) ¹K च after जगती 41 (C 38, K 39b 40a) ¹K निर्दिष्टा
 उद्भृताना

सर्वांसामेव जातीनां त्रिविध वृत्तमिष्यते ।
 गुरुप्राय लघुप्राय गुरुलघ्वक्षर तथा ॥ ४२ ॥
 गुरुप्रायापकृष्टा स्यात् लघुप्राया द्रुता तथा ।
 गुरुलघ्वक्षरप्राया शेषा कार्या ध्रुवास्तथा ॥ ४३ ॥
 वृत्तान्योज कृतानि 'स्युर्मु' खे यानि भवन्ति हि ।
 तानि द्रुतासु योज्यानि 'लघुयुग्मकृतानि तु ॥ ४४ ॥
 यानि चाल्पाक्षराणि 'स्युरल्पच्छन्द कृतानितु ।
 'तानि द्रुतापकृष्टासु कार्याण्याक्षेपिकीपु च ॥ ४५ ॥
 गुर्वादिस्तु 'स्थिता कार्या लघ्वादिस्तु 'द्रुता भवेत् ।
 यान्योज युग्मच्छन्दांसि 'त्रेया साक्षेपिकी स्मृता ॥ ४६ ॥
 लघुयुग्मकृता या स्यात् स्थिता साक्षेपिकी भवेत् ।
 'विषमाल्पाक्षरा वापि ये[चाप्य]र्ध्वशानुगाः ॥ ४७ ॥
 'ध[र्ण]-प्रकर्षे तेषां तु शम्यातालेन योजयेत् ।
 जातीनामथ सर्वेषां छन्दोवृत्तिनिर्दर्शनम् ।
 स्थानप्रमाणसंज्ञाभिर्गदतो मे नियोधत ॥ ४८ ॥

गुरुगाथाशको यस्या सर्वपादेषु दृश्यते ।
 हीरिति ख्यातनामासौ प्रथमा कीर्तिता ध्रुवा ॥ ४९ ॥

यथा— यो गङ्गाव्रित्त ।^१

'तत्रात्युक्त सर्वे दीर्घा ।

यथा— ईश देवं सर्वं वन्दे^२ ॥ ५० ॥

यत्पद मध्यत 'स्याल्लघु' सा 'तदि ।

यथा— शङ्कर शूलभृत् । पातु मा लोककृत् ॥ ५१ ॥

(42 (C. 39 ; K 40b 41a) 43 (C 40, K 41b 42a) 44 (C 41, K 42b-43a) ^१K सद्गु खदानि ^२C लघुयुग्म^० 45 (C 42, K 43b 44a) ^१C विकासकृष्टासु N, स्रुतापकृष्टासु 46 (C 43, K 44b) ^१C 47 (C 44, K 45) ^१C, विषमाल्पाक्षरा 48 (C 45, K 46) ^१C षण् K om 48a 49 (C 46 K. 47) 50-(C 47-49, K 48 50) ^१K has a lacuna ^२C मलादुक्तं N तवात्ता^३ ^३NM श्रीमद्विद्व 51 (C 50 51 K 51-52) ^१K मध्यलघुनाय विदुःसुपादेव सम विभक्त । चादिश्लघुना इति स्यादमथनाया ज्योतिमावेण ^२N तदित्

लघु स्यात्^१पादादौ त्रिके या धृति सा ।

यथा— उमेश सुरेन्द्र ।^१ तत्रायुर्ददातु ॥ ५२ ॥

'लघुनी गुरु चेद् रजनी खलु सा ।

यथा— अधिक विरहे । मद्रणो दहति ॥ ५३ ॥

'मध्येत्युक्ते च ज्ञेया सा एता वै वृत्तजातय ।

'प्रतिष्ठासुप्रतिष्ठाना भूयो वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ५४ ॥

'द्वितीयं लघु सवव चतुर्णा यत्र दृश्यते ।

सा प्रतिष्ठा बुधैर्ज्ञेया सुप्रतिष्ठा द्वयेन च ॥ ५५ ॥

यथा— 'सोसन्तो^२अ गभम्मि ।

वाइ वाओ पुप्फवाही ॥ ५६ ॥

'पदिट्टा उपकुसुइ (१) आहिज्जइ हसवइ ॥ ५७ ॥

लघुनो प्राग् गुरुणो द्वे । यदि पादे भ्रमरी सा ॥ ५८ ॥

यथा— घणसडे 'विभसते । घणहृत्पी परिलिण्णो ॥ ५९ ॥

'लघु गुरु सदा पदे । भवेत्तु या जया हि सा ॥ ६० ॥

यथा— हिमाहए 'घणन्तए । 'अस्तु गभो पघण्णओ ॥ ६१ ॥

[चतुर्णा यत्र पादाणा तृतीय च लघुर्भवेत् ।

विज्ञेया सुप्रयोगज्ञैर्धिजया नाम नामत' ॥ ६२ ॥

यथा— 'मोरल्लओ णच्चन्तओ । मेहागमे^३सभन्तओ'] ६३ ॥

52 (C 52 53, K 53 54) ^१C पादादौ ^२K इति ^३K तत्रायुर्ददातु

53 (C 54 55, K 55 56) ^१K लघु वा गुरु वा । कविना रजनी । 54 (C 56, K 57)

एताश्चनो च एते च ज्ञेया वै गीतजातय ^२K ^३सुप्रतिष्ठाया 55 (C 57, K 58) ^१C चतुर्णा

ष पदा यत्र द्वितीय इत्यनेन वा । प्रतिष्ठाया गत इत्त पुष स्यात् तच्च नामत । 56 (C 58, K

59) N सो सभ ती C सभन्तती K सोतवन्ती ^२N यथा ^३K अगवोइम्

^३K सुप्पवाही 57 (K 60) ^१C om 57 58 (C 59, K 61) 59 (C 60,

K 62) ^१C विभसतो K अदिसतो 60 (C 61, K 63) ^१C लघु गुरु K प्रथम

द्वितीये यस्या लघुनी चतुरधरी । पादे नित्य भवेता सा जपेत्यभि सञ्जिता 61 (C 62 K 64)

^१C वचोतरे ^२C अरु गध ए ओ K अन्त चतु वड्डवड 62 (K 65) ^१C om 62

63 (K 66) ^१K मोरल्लओ ^२K सभन्तओ ^३C om 63

१देयाः सर्वे दीर्घाः पादे यस्या ।

नाम्ना विद्युज्जान्ता सा वृत्ते स्यात् ॥ ६४ ॥

यथा— एष गजान्ता तोय मुञ्चन्ता ।

लोयं छादन्ता १मेहा सपत्ता ॥ ६५ ॥

१आदि परे द्वे यत्र १हि नित्यम् ।

१ह्रस्वविधौ सा भूतलतन्वी ॥ ६६ ॥

यथा— १मेहणिरुद्ध १वेक्खिअ १घोम्मं ।

१पन्थिअदारा अंसुकिलिण्णा ॥ ६७ ॥

अदि न सुख इदिअन्ने ।

भवति हि सा कमलमुखी ॥ ६८ ॥

यथा— पवणहओ १सलिलधरो ।

भमइ णहे १अहियसमो ॥ ६९ ॥

१आद्यमध्यगौ सान्तगौ तथा ।

यत्र वै गुरुः सा वा गुरु ॥ ७० ॥

यथा— १मेहराअदो १णट्टुजोह्णो ।

१णिच्चणिप्पहो एस चन्दओ ॥ ७१ ॥

द्वितीयं नैघनं चैव १चतुर्थं च गुरुयदा ।

सुप्रतिष्ठाकृते पादे १सा शिखा कथिता तथा ॥ ७२ ॥

यथा— १बलाहपरहि १सगज्जिपरहि ।

णह समन्ता वरुज्जइ व्व ॥ ७३ ॥

- 64 (C 63, K 67) १K पादे पादे तु स्यात् सर्वे । दीर्घे ह्रस्वे विद्युज्जान्ता 65 (C 64, K 68) १K सपत्ता मेहा 66 (C 65, K 69) १K आद्यपरे यत्र तु इत्थे । सा सल्लु माणा भूतलमाणा 67 (C 66, K 70) १C ०दिद्वं २N शीपिच ३C वच ४K, वभायांजाए 68 (C 67, K 71) 69 (C 68, K 72) १K सल्लुवणा २K अहियसमौ 70 (C 69, K 73) १K प्रथम च तृतीय च चत्वा वैव यदा गुरु । दृश्यते प्रतिपाद तु सा श्रेया वा गुरुयथा 71 (C, 70, K 74) १K मेहवरंतु २K नट्टुजो ३K चिपरहे 72 (C 71, K 75) १K यत्र दीर्घाणि सवत २K शिखा श्रेया तु सा यथा 73 (C 72, K 76) १C बलाहपरहि K चेला २C सगज्जिपरहि, चादिद्वयैपरिपरहि

लघुनी आदौ चरणे यस्याः ।

गदिता नाम्ना घनपंक्ति सा ॥ ७४ ॥

यथा— ^१तडिसण्णद्ध घणसंरुद्धं ।

^२जलधारेहि ^३रुददीघन्मं ॥ ७५ ॥

एतास्तु जातयो ज्ञेया सुप्रतिष्ठा ध्रुवास्वथ ।

अत ऊर्ध्वं ^१प्रवक्ष्यामि गायत्रीपरिकल्पनम् ॥ ७६ ॥

आद्ये पुनरन्त्ये पादे गुच्छणी चेत् ।

^१वृत्तं तनुमध्य गायत्रसमुत्थम् ॥ ७७ ॥

यथा— वज्राहअतुण्डो ^१डाहजरमुत्तो ।

एसो ^१गिरिराओ भूमिं ^१विन्दि-ञ्च ॥ ७८ ॥

आद्य चतुर्थमन्त्य च गुरुण्येतानि यत्र तु ।

^१गायत्रीप्रथमे पादे ज्ञेया सा मालिनी यथा ॥ ७९ ॥

यथा— ^१घाअविकीरिए ^२घञ्जिविणिघादिप ।

एत्य महाणगे कन्ददि हत्थिणी ॥ ८० ॥

^३[दीसदि तुण्णं खे पृत्रदिसामुहे ।

जुहसमागओ कोमुत्रीचन्दओ ॥]

गुच्छुग्ममन्ते ^१पदि पदि यस्या ।

इह कथिता सा मकरकशीर्षा ॥ ८१ ॥

यथा— ^१इहसिसिरम्मि मदजणणम्मि ।

^२पमदघणम्मि विचरदि वादो ॥ ८२ ॥

74 (C 73, K 77) ^१C लादी

75 (C 74, K 78) ^१K तडियवुह

^२C जलधारादि

^३C रुददीघम

K रुददीघम

76 (C 75 K 79)

77 (C 76, K 80) ^१K अन्त सा तनुमध्या गायत्रीसमुत्था

78 (C 77, K 81) ^१C

वज्राहयदञ्जी

K ^०इयतुन्दी

^२K याउञ्जर^०

^३K गिरिरायी

C ^०राषा

^४K पददीषा

79 (C 78, K 82) ^१K गायत्राधिक्रान्ते पादे

80 (C 79, K 83) ^१C वाचपिकीरिए

^२C विष्णुप्राप्तिते

^३This is the Ex in K

81 (C 80, K 84) ^१K यदि परमन्ना

^२C कमलवषडि विचरद वाची

82 (C 81 K 85) ^१K transposes the 2nd and

the 3rd feet C सुचिसिरम्मि

लघुनी चतुर्थे चरणे तु यस्या ।

भवतीह 'सा वै विमला तु नाम्ना ॥ ८३ ॥

यथा— 'कमलाञ्जरेषु भमरालपसु' ।

मदमुखहन्तो पविसेइ हत्थी ॥ ८४ ॥

यत्र स्युश्चरणे त्रीण्यादौ निधनम् ।

दीर्घान्येव तु सा 'दीर्घानाम यथा ॥ ८५ ॥

यथा— गज्जन्ते जलदा णच्चन्ते सिहिणो ।

'गायन्ते भमरा रम्मे पाउसए ॥ ८६ ॥

त्रिलभुरादिती यदि च पञ्चमम् ।

भवति पादत प्रकथिता गिरा ॥ ८७ ॥

यथा— 'जलदणाद्वयं सुणिय कुंजरो ।

णट्ठदि काणणे पडिगयाउलो ॥ ८८ ॥

आद्ये चतुर्थकमन्ते तथा गुर ।

यस्यास्तु पादत. ज्ञेया 'हि सा' जला ॥ ८९ ॥

यथा— एसा 'हिमाहदं विक्खित्तपत्तधं' ।

दट्ठुण पादव हसी परुण्णिआ ॥ ९० ॥

ह्रस्वश्चेच्चतुर्थो दीर्घाश्चैव वर्णा ।

सर्वे यत्र पादे रम्या सा तु नाम्ना ॥ ९१ ॥

यथा— 'एदे गज्जमाणा भूधं छादजन्ता ।

भीमा कालमेहा उज्जेअ जणेन्ति ॥ ९२ ॥

- 83 (C 82 K 86) ¹K कासौ 84 (C 83 K 87) ¹K तु कमलाञ्जरेषु
 भमरीणिवे । समसुद्धवती विहगाणवती 85 (C 84 K 88) ¹OK दीर्घो नाम MN विधिर्नाम
 86 (C 85, K 89) ¹O गायन्ती K गायन्ती ²K राष्म या उपस 87 (C 86,
 K 90) 88 (C 87, K 91) ¹K ⁰पादय ²K सुणिय ³K पतिरयाणुरी
 89 (C 88, K 92) ¹O सा हि 90 (C 89, K 93) ¹K हि वाचसा
²K विरिक्कषपुषयनम् 91 (C. 90 K 94) ¹K त्रीण्यादौ यदि स्यादन्ते च हि दीर्घो ।
 ज्ञेया सा विधिर्नाम भाषा वै सुनन्दा ॥ 92 (C 91 K 95) ¹K एदे अहुमाणा
 O एत जङ्गमाणा MN शब्दमाहवा ²K उज्जेअ जराति

आद्यचतुर्थे च अन्त्यमुपान्त्यं च ।

यत्र गुरुणि स्युः 'सा खलु वे कान्ता ॥ ९३ ॥

यथा— 'साहसभावमिमं किं सि पिप कुद्धां ।

मादिरसयद्धा इच्छसि सन्भावा ॥ ९४ ॥

त्रिण्यादौ तु यदि 'अन्त्यश्चापि गुरु ।

नाम्ना वै कथिता पक्तिः सा तु यथा ॥ ९५ ॥

एसा 'ह्रस्वधू' एत्था काणणप ।

गन्तु ऊसुइआ कान्तं 'संग हि आ ॥ ९६ ॥

लघुनी च गुरु च द्विगुण यदि च ।

चरणे चरणे कथिता नलिनी ॥ ९७ ॥

यथा— 'पवणाहिभ्रमा तरणा 'तरयो ।

'कुसुमोग्गमप विहसन्ति विभ्र ॥ ९८ ॥

'यद् द्वितीय ह्रस्वं सर्वमन्यदीर्घं ।

यत्र पादे पादे नीलतोया सा स्यात् ॥ ९९ ॥

यथा— 'मेहबुन्दं एसो विष्किरन्तो 'वाधो

दूसहो 'आवादि 'पादवाण 'लासी ॥ १०० ॥

गायत्र्या जातयो ह्येता विज्ञेया समवृत्तजाः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि उष्णिग्जातिविकल्पनम् ॥ १०१ ॥

गुरुनिधनगत यदि भवति सदा ।

भवति तु चपला 'द्रुतगतिरथवा ॥ १०२ ॥

- 93 (C 92, K 96) ¹K सा ललिता ज्ञेया 94 (C 93 K 97) ¹C माहस
भाव दि एषएतु रामा । विरह वध चन्दु सुड भाव मे 95 (C 94 K 98) ¹K छान्त्वापि
96 (C 95, K 99) ¹C वृषभर ²K द्विष्ठाकालगड ³C लससुषप K जमसुइथा
⁴C सडलथा 97 (C 96 K 100) 98 (C 97 K 101) ¹K पवणाहतका
²C तरयो ³C कुसुमा 99 (C 98 K 102) ¹K यथा 100 (C 99, K 103)
¹K मेहववादि N हेमन्दि C मन्दि ²K वादि C वाड ³K आदादि
C आवाद ³K पादपाण C पाषवाण ⁴C लासे 101 (C 100, K 104)
102 (C 101 K 105) ¹K द्रुतगतिरपि सा

यथा— ^१सुरचिरणयण ^२वरमणिणियरं ।

मम ^३भद्रजणणं तद्य ^४वदणमिदं ॥ १०३ ॥

गुरु चान्त्यपञ्चम चरणे तृतीयत ।

गदिता ततस्तु सा घिमलेति नामतः ॥ १०४ ॥

यथा— ^१पियो वाद् ^२वायओ स्युवसन्तकालओ ।

^३एस कामुओ ^४विषय मद्रणं ^५जणन्तओ ॥ १०५ ॥

गुरुणा लघुना चैव ^१समाना या हि वा ध्रुवा ।

^२छन्द्रम्युष्णिक् कृते पादे सा ज्ञेया कामिनी यथा ॥ १०६ ॥

^१पेक्खिअण आगध ^२माधव बहिर्यओ ।

पाअव ^३पणोल्लिणो वाइ ^४दक्खिणाणिलो ॥ १०७ ॥

आद्ये पुनरथान्त्ये ^१पादे च गुरुणी ^२द्वे ।

ज्ञेया भ्रमरमाला नाम्ना प्रकथिता सा ॥ १०८ ॥

यथा— हंसागमणधीरं कासांस्तुअधिविचिच्च ।

एदं ^१सरदकाले रम्म ^२सुरमितोयं ॥ १०९ ॥

^१आद्यचतुर्थगते अन्त्यतमं च गुर ।

यत्र सदा चरणे सा खलु भोगघतो ॥ ११० ॥

यथा— चङ्कसणामवधू ^१कन्तसहाइणिया ।

^२णिम्मन्दयम्मि जले हिण्डदि ^३संगहिया ॥ १११ ॥

103 (C 102 K 106) ^१C कणण K ^०नयण ^२K वरमणिकरम ^३K भद्रजण
^४K वदण^०, C वणण 104 (C 103 K 107) ^१K तृतीय पञ्चम चैव गुरु दत्त तु नैषलम् । तदा
तृष्णिकृत्तने पादे तन्वी सा नामतो यथा 105 (C 104 K 108) ^१C पिय ^२K. एणुं
C वापओ ^३C एण K पिय C विष ^४K विष ^५K जणलल 106 (C 105,
K 109) ^१K सम नीचा च या ध्रुवा ^२C छन्द्रम्युष्णिकि इतन्ने विंशो वा कामिनी ददा
107 (C 106, K 110) ^१C वेदिकण K परिकवण ^२K च्चमद N चापद
^३C माधव ^४K दिदुवा ^५K सुचच्चतुं 108 (C 107, K 111) ^१K. एदि
^२K सा for र् 109 (C 108, K 112) ^१C सरपकारि ^२C सुगितीच.
110 (C 109, K 113) ^१C आद्यचतुर्थगम कन्तिकथ 111 (C 110, K 114)
^१K. कन्तसहाइ, ^२C निकल मणि K निकलयणि ^३C संगहिया.

आदौ यदि गुरुणी 'पादे निधनगतम् ।

ज्ञेया मधुकरिका ह्युष्णिग् धिनिगदिता ॥ ११२ ॥

यथा— एसा 'पियकलदा रम्माभरणजुदा ।

काले 'मद्दजणणे जादा कुसुमवती ॥ ११३ ॥

द्वितीय च चतुर्थं च अन्त्योपान्त्ये तथैव च ।

'पादे यत्र गुरुणि स्यु सुभद्रा नामतो यथा ॥ ११४ ॥

यथा— 'हिमाहदे वणम्मि पणट्ठपकतोये ।

करेणुआधिहीणो उवेदि मत्तहत्थी ॥ ११५ ॥

'यदि च भवन्त्यन्त्ये पदि पदि दीर्घाणि ।

त्रिगुरुरिह प्रोक्ता कुसुमवती नाम्ना ॥ ११६ ॥

यथा— 'जलहरसम्भत्ते 'महिहरकुञ्जम्मि ।

'सहयरिसंजुत्तो पधिचरिदो हत्थी ॥ ११७ ॥

'द्वितीय च तृतीय च अथान्ते गुरुणी चेत् ।

सदा यत्र तु पादे भवेत् सा मुदिता वै ॥ ११८ ॥

यथा— 'महामेहधिदाण 'वलायावल्लिबद्ध ।

'महाभीमणिणाद्धं 'वल[ग] गयणम्मि ॥ ११९ ॥

'चतुर्थं निधनञ्चैव पट्टञ्चैव गुरुण्यथ ।

यत्र तूष्णिक्कृते पादे नाम्ना सा हि प्रकाशिता ॥ १२० ॥

- 112 (C 111, K 115) ¹K चला ^०K उष्णिग्दि कविता 113 (C 112, K 116) ¹N पियकलदा K पियकलता C विमलपदा 114 (C 113 K 117) ¹K, पादे पादे 115 (C 114, K 118) ¹C हिमाहते, K om ^०K सुरकररेकपणहय रिकसृत्ते ^२C करेणभा K करेणुआधिहीणो 116 (C 115 K 119) ¹K यदि च गुरुण्यन्ते चरणविधी विणी । तत्र इह विन्नेया कुसुमवती नाम्ना 117 (C 116 K 120) ¹C जलहरसणद्धे K ^०सम्भत्ता N ^०सम्भत्ते ^२K महिहरमूलै ^३K सहपरिमडुजुतो C सहपरि 118 (C 117 K 121) ¹K द्वितीय च तृतीय तथात्ते इह दीर्घम् । पादे एव तु पादे भवेत् सा मुदिता । 119 (C 118 K 122) ¹K महाभीमि ^०C महामेवहभाण MN महामेह विभाण ^२K वलायाकुलवद CM वलायावल्लिण च (नत्य M) ^३K निषादा C निषाण ^४N वलच C वट्ठणा 120 (C 119 K 123) ¹K यदि चतुर्थमन्त्या गुरु तथैव षष्ठम् । भवति सा तु नाम्ना निगदिता मनोज्ञा

यथा— कुसुमगन्धगाही सलिलरेणुपुण्डो ।

रमणि चादि 'चादो मणसिजं' जणन्तो ॥ १२१ ॥

'प्रथमे पञ्चमश्च यदि पादे लघूनि ।

कथिता सा तु दीप्ता सततं' चेतयोष्णिक् ॥ १२२ ॥

यथा— पद्यणो पुष्पवाही मदन 'दीयन्तो ।

'सिसिरे चादि काले 'मम [तास जणन्तो] ॥ १२३ ॥

'द्वितीयश्च चतुर्थश्च अन्त्योपान्तौ तथैव च ।

यत्र पादे तु दीर्घाणि उष्णिक् सा तु विलम्बिता ॥ १२४ ॥

यथा— गलन्त [घो]भतोक्षा 'घिइणपक्खिसघा ।

'भमन्तचक्रवाधा ण भादि 'णिम्मगाधा ॥ १२५ ॥

धाद्यमय पञ्चमं दीर्घमथ नैधनम् ।

यत्र यदि नामत चञ्चलगतिस्तु सा ॥ १२६ ॥

यथा— 'मेहमलमुक्कओ 'णिम्मलभणिग्गओ ।

'पुणससि सोहदि एस णहअ'गणे ॥ १२७ ॥

पतास्तु 'जातयो ज्ञेया' स्थिता प्रासादिकेष्वथ ।

अत.परं प्रचक्ष्यामि अनुष्टुप्ब्लक्षणं पृथक् ॥ १२८ ॥

लघुनी गुरु'लघूनि यदि वा गुरु चरमे ।

चरणे प्रति नियता कथिता घिमलजला' ॥ १२९ ॥

यथा— 'विक्रचाम्युजहसिरे भमरायलिमुखरे ।

वह्णिम्मलसलिले विहगो 'परिभमदि ॥ १३० ॥

121 (C 120, K 124) ¹C वाधी ²K जकले 122 (C 121, K 125) ¹K प्रथम
यत्र पादे लघुनी पद्यम च ²K चिदमुष्णिक् 123 (C 122, K 126) ¹N पुष्पवाही C पद्य
K पुष्पवाही ²K दीयन्तो ³C चदिग्गदा शिसिरे मवल्लो N चदिग्गदा शिसिरे
मपउरं ⁴K मयोक्कओ 124 (C 123) ¹K om 124 125 (C 124) ¹C
पिष ण पधिसघा ²OM भमलपय (M एक)वाधा ³C निगघाम् 126 (C 125, K 127)
127 (C 126, K 128) ¹C हेमनप⁰ K मेहमलमुक्क⁰ ²K विहगो मरायली
³K मोहिद णहगणी मोभाल कनी सओ 128 (C 127, K 129) ¹K जातयो ²K.
स्थित⁰ 129 (C 128) ¹O लघुनी K 130 reads this as तनीय नैधन रंय हत्र दीर्घ
भवेत् सदा । पादे तु पुष्कृते तत्रने सा ज्ञेया सनिता नाम 130 (C 129, K 131)
¹C विक्रचाम्युजहसिरे ²K परिभमिदो C पविचरइ

यदि खलु पञ्चमक पुनरपि चान्त्यगत ।

भवति च 'पादेऽपि गुरु ललितगति पलु सा' ॥ १३१ ॥

यथा— 'कुसुमसुगन्धियण मणसिजजीवणण ।

^१पमदवणगणण ^२विचरदि हसवह' ॥ १३२ ॥

पट्टञ्चै वाष्टमञ्चै च यस्याः स्यादक्षर गुरु ।

नित्यमानुष्टुभे पादे मही ज्ञेया तु सा यथा ॥ १३३ ॥

'बहुकुसुमसोहिण कमलवणसण्डण ।

'सहयरसहाइणी पविचरदि हसिआ ॥ १३४ ॥

लघुगण इह पट्को यदि भवति मुखे तु ।

- चरणगतिविधौ सा मधुकरसदशाख्या ॥ १३५ ॥

यथा— 'विचिधवणविचारी कमलवणमुधन्धी ।

'कुमुदवणविधी भमदि सरदि वादा ॥ १३६ ॥

यदि खलु पञ्चमक पुनरपि 'चान्त्यमक्रम ।

गुरुचरणे' तु 'यदा भवति सा नलिनी ॥ १३७ ॥

यथा— पुलिणतलङ्गणण 'कमलणिधियासिणी ।

^१पियमवासिगिह विसरदि सारसिआ ॥ १३८ ॥

'आद्यमपि निधनञ्च' दीर्घमथ भवति चेत् ।

यत्र हि चरणविधौ सा खलु भवति नदी ॥ १३९ ॥

131 (C 130) ^१C च चैत्तम् C 131 also reads like K 132 the following

पञ्चम नैधनञ्चै च पादे (K पदे) स्याता तु यत्र वै (C तु) । नित्यमानुष्टुभे दीर्घो विज्ञेया ललितेति सा ।

132 (C 132, K 133) ^१C बहुकुसुमसोहिण ^२K पमदवणगणण ^३K विचरदि हसवण

^४N adds the following यदि खलु पञ्चम लघुगण हासदिता । पुनरपि च सप्तम लघु भवति सा मही

133 (C 133, K 134) 134 (C^१134 K 135) ^१C बहुकुसुमसोहिण ^२K सह-

यरसहाइणी 135 (C 135 K 136) 136 (C 136 K 137) ^१C विचिधवण

विचारी ^२C कुमुदवणविधी ^३C सरदि सरदि वादा 137 (C 137 K 138) ^१K

चान्त्यमथ ^२C om तु ^३K भवेत् भवति 138 (C 138 K 139) ^१C

कमलनिवासिनिधा ^२C विचचम^० 139 (C 139, K 140) ^१K प्राग्दि निधनगत स्यादथ

तु सप्तम

यथा — 'हसकुलसमुद्विदे सारसकुलमुहले ।

'मत्तमधुकरि व)णे हिण्डदि 'मधुकरिवा ॥ १४० ॥

अनुष्टुप् जातयो होता 'प्रोक्ता- प्रावेशिन्याश्रया ।

स्त्रीणामुत्तममध्यानामपकृष्टा निबोधत ॥ १४१ ॥

आद्ये चतुर्थमपि चान्त्ये दीर्घाणि यत्र चरणे तु ।

'प्रावेशिको तु बृहती 'सा नाम्ना तथैव 'रुचिरान्ता ॥ १४२ ॥

यथा— 'राहपरगहियसोह चन्द्रं णहे' णिसमिऊण ।

तारागणो वि 'गुरुसोअ तेजोसुकेहि 'रुददीव ॥ १४३ ॥

यदि पञ्चम 'हि स तृतीय गुरुणी 'पादान्तरचिते वै ।

प्रमितेति सा भवति नाम्ना अवकृष्टा जातिरिह पङ्क्ति ॥ १४४ ॥

यथा— 'घणगम्भगेहपरिक्खित्तो

'अरुणप्पहापिहिदसोहो ।

गयणगणे 'विहरमाणो

ण विभादि 'जुळ्हरहिदेन्दु ॥ १४५ ॥

यदि खलु पष्ठमथान्त्ये भवतो गुरुणी चरणयोगे ।

'स्थितिलयकृता तु जगती सा भुवि गदिता गतविशोका ॥ १४६ ॥

यथा— 'जलधरविदाणपिहिउङ्गो

'रविकिरणजालहिदसोहो ।

अहमुहयिणिग्गमविचण्णो

'ण तिमिरगणोहसिधो चन्दो ॥ १४७ ॥

140 (C 140, K 141) ¹C हसकुलसमुद्विदे ²C मत्तमधुकर⁰ ³C मधुकरिवा

141 (C 141, K 142) ¹K प्रावेशिक्का प्रकीर्तिता 142 (C 142, K 143) ¹C

प्रातिवेशिकी ²KC om वा ³C रुचिरा 143 (C 143, K 144) ¹K

राहपरगहियसीहो C नाम्ना राहपरगहिय -K बन्दीयणि C पदनसी ²K

निसमिऊण C निसमि ⁴K गुरुसीहो C र्विचकाहो ⁵C तेजासुपाहि ⁶C रुदतीव

K रुदतीय 144 (C 144, K 145) ¹C मधु for हि स ²C चर्त्ता 145 (C 145,

K 146) ¹K वण ²K अरुणजहा⁰ ³C गयणगणे ⁴K विचित्रभंगे विताड जुए

चरदि विदु ⁵MN जोहरहिदसुदुण C दिउव्यारहिपण्डु 146 (C 145, K 147)

¹K स्थितनहता तु 147 (C 147, K 148) ¹C ⁰विदरण विहदस, MN ⁰विदाणविहदस,

K ⁰दिदाणविचिण्डो ²K रदिकिरणजालरतसीहो ³C अहमुहयिणीगसेव विपरीचको

K गहयुक निदिग् भत विवचो ⁴C ण हि मिचणोभविचो K चतुर्विदि चत्तगितिमिड

आद्ये 'चतुर्थदशमाष्टमान्तगा

यस्या गुरुणि च भवन्ति पादत ।

'ज्ञेया ततोऽनुकरणोद्भवा हि सा

विश्लोकजातिरवकृष्टजागता ॥ १४८ ॥

यथा— 'मेकच्छतु' रदिकुरात्त्रिहदो धारणे(?)

हदो धारणेहि विधत्तिद्भ्रमिदो (?) ।

इत्थं [उ]वेद् धरणो[ह]सिओ

'चदो 'णहंमि रयणीसहिओ ॥ १४९ ॥

आद्ये 'चतुर्थ' दशम नैधन ह्यष्टम तथा ।

गत दीर्घाणि पादे 'स्युस्तद् वृत्तं ललित स्मृतम् ॥ १५० ॥

यथा— 'प्लो पमत्तमयद्युम्मिदाणणो

भ्नीणो पफुल्लवणवाउवालिअ ॥

पासाभिवद्वन्नरणो गयाणुगो

रम्म वण 'गयधरो पलोअई ॥ १५१ ॥

यदि पञ्चम हि सतृतीयनैधन

नवम 'द्वितीयमपि तस्य तादृशम् ।

'धरणे गुरुणि यदि साऽतिपूर्विका

जगती बुधैर्निगदिता विलम्बिता ॥ १५२ ॥

यथा— 'वणस[ड]अ घणतमागनासिअ

धवगाहिऊण रयणीमुहे ससी ।

'इह णिच्चसकुच्चिअ मन्दजोसिणो

ण विराजदे समधिक पट्टीचिआ ॥ १५३ ॥

148 (C 148, K 149) ¹K चाग्ने चतुर्थमपि चाष्टममक्षरमेकादश यदि भवेत्तु नृद । सा
 वैष्टुमि भवति पादविधौ ²C विश्लोकजातिजगतीसमाश्रिता । 149 (K 150) ¹C om this
 couplet ²K वदी ³K गहमि 150 (C 149 K 151) ¹C चतुर्थनियम
²C जाती ललिता तथा 151 (C 150, K 152) ¹C एषी वरत मङ्गुपासिपागणी सेलीन्व
 प्लपपवसुस् दाजिषी । दीवाम हि घणदधी यथासुषी रभी वणगणपवाणषी । Cf Prāktra Verses
 XLIV ²K दीणे ³K चानिषी ⁴K गयवचरोपलो 152 (C 151, K
 153) ¹K वतीयमपि तादृश चरणम् ²K भवति हि गुरुणि यव वै जगती पादैर्भवति सामानाधिकराना
 153 (C 152, E 154) ¹C, वणसव ऋघणतमावगसिष K वसन्तवन्तु ददिदाणमन्धर
¹O इह णिच्चसुकुच्चि⁰ K गहशाहम दिविलन्ना जोजउ ³O ण विराजदे

एता हि जातयो ज्ञेया स्थितानां तु 'प्रवेशजा ।
 आक्षेपिकापकृष्टानां संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १५४ ॥
 सुप्रतिष्ठादिक 'चैव अपकृष्टासु योजयेत् ।
 अत्युक्तादीनि च तथा देवस्तुत्याश्रयाणि तु ॥ १५५ ॥
 'अक्षराणां निवेशेन यतय' पाणयस्तथा ।
 [x x x] 'अपकृष्टा तु सा भवेत् ॥ १५६ ॥
 'स्वायिघर्णा' स्थितिलया 'कलान्तरकृताक्षरा ।
 समपाणिर्यतिश्चैव अपकृष्टा विधीयते ॥ १५७ ॥
 अपकृष्टाध्रुवाणां तु कलान्तरकलामु च ।
 अक्षराणां निवेशस्तु 'वृत्तजात्या विधीयते ॥ १५८ ॥
 'अल्पवस्तुपदा नित्यमपकृष्टा विधीयते ।
 प्रायेशिन्यास्तु संक्षेप 'करणाङ्गपरिग्रहात् ॥ १५९ ॥
 एवं ज्ञेयापकृष्टाना जातीनां 'वृत्तजातय ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि द्रुतानामिह लक्षणम् ॥ १६० ॥
 मुखे 'तु तीटकं कृत्वा शेषं 'ह्रस्वं तु योजयेत् ।
 'युग्ममोजस्तु मिश्र वा तथैव लघुसंचय' ॥ १६१ ॥
 जगत्यादिर्भवेत् सा तु तथातिधृतिनैधना ।
 'तथा द्रुता च छन्दोभिर्नानावृत्तसमुद्भवाः ॥ १६२ ॥

अष्टावादौ यस्मिन् सान्त्य साध्वचमं

दीर्घाणि स्युः शिष्टे द्वे वै चेह्युनी ।

'वृत्त ह्येषा विज्ञेया गान्धर्वविधौ

यस्मिन्नेवं नित्यं चिकान्ता जगती ॥ १६३ ॥

- 154 (C 153 K 155) ¹K प्रवेशजा 155 (C 154 K 156) ¹K इनी च^१
 156 (C 155) ¹K om this couplet ²There is a lacuna here 167 (C
 156) ¹C स्वायिघर्णा^१ ²C 'कलान्तरा ³K om this couplet 168 (C 157
 K 157) ¹K इतजा तु विधीयते C इतजान्दोभिर्दोयते 159 (C 158 K 158)
¹K अल्पवस्तुपदा ²K कारणाङ्ग परिग्रहात् M 'करणाङ्ग समुद्भवत् 160 (C 159.
 K 159) ¹K इतिमभय 161 (C 160 K 160) ¹K लघुसंचय ²K इत्येष्ट
³K युग्ममोज विमिश्र 162 (C 161 K 161) ¹K तथा इता च 163 (C 162.
 K 162) ¹K इत-स्योत्तमं य इत्यु-स्योत्तमं विधौ ²K गीते ह्येष

यथा— एसो मेहो णाद धत्ते 'धूमणिहो
 १विज्जुज्जुत्तो ठारेदीदं भूमिअलं ।
 २सिञ्चन्तो तोयोअं घोरो हत्थिणिहो
 संछादन्तो लोआलोअं अदिदुदं' ॥ १६४ ॥

अष्टौ पादे दीर्घाणि स्युस्त्वपि च पुन,
 स्वान्त्य दीर्घं दृष्टं च स्यात् खलु विहितम् ।
 पादे पादे विज्ञेया सा समचरणा
 तज्ज्ञैरेवं विद्युन्मालाऽतिजगती ॥ १६५ ॥

यथा— एसो मेहादो णदन्तो अचलणिहो
 लीला उअकोलं दाणन्तो सहि खचिरो ।
 १धाआलं[भो] खे पिच्छाणो पवणजयो
 ससारन्तो विज्जुज्जोदो भमदि दुद ॥ १६६ ॥

पञ्चत्वादौ यत्र 'गुरु ह्यष्टमनघमे
 अन्त्यञ्चैकं दीर्घकृतं चेद् भवति पदे ।
 शम्कर्याप्या छन्दसि चैवं यदि विहिता
 १नाम्ना वृत्ते भूतलतन्वी स्खलितगति ॥ १६७ ॥

यथा— बालो चन्दो मेहविमुक्को विमलकरो
 १रोचीरङ्गो सोहदि २कन्तो उपरिगदो ।
 लीलाखिलत्तो ३गङ्गधरेणेव सुरखिरो
 मूलारोहो णागणिवासो अधिकववु ॥ १६८ ॥
 ['तारामज्जे मेहविमुक्को विमलकरो
 उज्जाहिन्तो(?) जादि समगं रजदणिभो ।
 जोह्हासोह विक्किरमाणो गगणतले
 लीलापत्तो गच्छदि एसो रजणिकरो ॥ १६८क ॥]

164 (C 163, K 163) १K धूमनिभे २K विज्जु दीसे लघुनेआवि दुर्लभजात्वावद्धी निदुविष
 गीविजाशौणाय ततो दिग्गजो ३C सिद्धतोषा MN मि चतोषी ४K adds अष्टवेदी दीर्घाणि सु
 खसि शक्ति । अन्ते। दीर्घे सा विज्ञेया मदनवती (164) यथा एसी मेहो णाप धमे गणलनिभे ।
 सधारितोपि जुञ्जीव भमदि ददम् । 165 (C 164) १K om this 166 (C 165)
 167 (C 166, १C वाषात्तथी K 166) १K दीर्घेष्टममयामन्त्या नात्यदीर्घं हत,
 २K नाया विहित कुसुमवती खलित^० 168 (C 167) १C चिरदो २C कलीलपरिगज
 ३C गंगधूरण ४ This ex. is from K. (167) ५K मेरुविषय

नवमं नैघनं चैव द्वादशं सन्नयोदशम् ।

गुरुणि यस्या पादे स्युः शक्यया विन्नमा यथा ॥ १६९ ॥

यथा— ^१विगदघणतिमिरे णिमलतारे खे

^१विकचकुमुदवणवन्धु सदारोचो ।

रजदगिरिसिहरसण्णिहिदो चन्दो

उदयदि ^१वरतणु ते हिअ-आणन्दो ॥ १७० ॥

आद्यचतुर्थे पञ्चमपष्ठे नवमदशमे

^१अन्त्यतमे चेद् यत्र तु दीर्घं भवति पुन. ।

सा खलु बोध्या पञ्चदशाख्ये पदतिघने

भूतलतन्वी शक्करिसंज्ञा ह्यतिघिहिता ॥ १७१ ॥

यथा— पादवसिस्सं कम्पअमाणो पडुण्णिणदो

सेलतडेसु ^१पन्क[म]माणो पधिचरिदो ।

रेणुसमूहं ^१[उद्धुअ]माणो^१रुणकविलो

^१वायदि घादो चण्डपवाही रुसिद इव ॥ १७२ ॥

आद्यचतुर्थकसप्तममन्त्यं दशमपरे ।

यत्र गुरुण्यथ सा सुकुमारेत्यभिगदिता ॥ १७३ ॥

यथा— मेहसमूहणिवद्धधिदाणं जलसरिसो

सो हरि इन्द्रधणुज्जलं मेरुगयणतलं^१ ।

× × × ×

× × × × ॥ १७४ ॥

169 (C 168)

170 (C 169)

^१C विघदघीतिर

^२C कुमुद बणविकचविघ सदारोचो.

^३C देहिच पाणन्द ^४C वरतनु 171 (C 170, K 168) ^१K gives from here as

follows पादे विभक्ति यत्र तु दिव्य पञ्चदशाख्ये × × × युविदि × × सदा भूतलतन्वी ह्यतिघातेन × ×

विहिता 172 (C 171, K 169) ^१K give only this foot ^१C पडपतापो, मापो

^२C लघुच मापो, N लङ्गुचमापो ^३K वायदि घादो एव पवाही रुसिद इव, C वाचद रानी

चण्डपवाहो रुसिद इव (N रुसिदि इव) 173 (K 170) 174 (K 171) ^१K does not

complete this and gives also the following यदि खलु पञ्चममष्टमस्य दशमपरे । चरचरदनि

गुरुणि मावा भवति तदा (172) यथा— अ सवित्रवाइद वावदभुधे धरविधरो । पगल्लिददनिध्वरइ सरसाद-

मुद्ददिरिषा (173)

तृतीयं च चतुर्थं च सप्तमं चाष्टमं तथा ।

नवमं द्वादशं चैव नैधनं सप्तयोदशम् ॥ १७५ ॥

यत्र दोर्घाणि पादे तु 'अष्टिच्छन्दःसमाश्रये ।

सा ज्ञेया गीतकविधौ ध्रुवा स्खलितधिक्रमा ॥ १७६ ॥

यथा— 'तिमिर णासअमाणो 'खे असो चन्दो रुचिरो

'अधि[ध] बोधअमाणो कुमुदाण उद्रयतो ।

[णह]सोही कण(?) सु[राणं] णअणाणन्दकरो

अथ हि(?) सा अचिकरदो सोहइ 'दुद्धेण मही' ॥ १७७ ॥

'यदि खलु पञ्चममष्टममन्त्य दशमपर

पुनरपि तस्य परं गुरुक चेच् चरणविधौ ।

इयमिह सप्तदशाक्षरपादे रुचिरमुखी

विकसितपङ्कजपत्रनिभाक्षी मुनिगदिता ॥ १७८ ॥

यथा— असणिरवाहओ 'पादिदतुण्डो धरणिहरो

'सरसिजमोदिविहंगलोअ-'सि[ण]णिअच'अलिअ' ।

'सहयरिबद्धसिणेह-'पमोदिदगअघरो

'पविसिअ दाणजलो × × × विडवगणो ॥ १७९ ॥

'पञ्चमं ह्यष्टमं यत्र त्रयोदशमथापि च ।

गुरुण्यष्टादशं चैव द्रुता वै चपला तु सा ॥ १८० ॥

यथा— 'पवणविवत्तिअपङ्कजकुसुम सरसि जल

कमलपत्तपसाहिअसुगन्धलित्तणिभं ।

चलिदतरङ्गविदारिअकुमुद गलिगविअ(?)

खुभिदविहगमकम्पिदमुहल रसदि विअ ॥ १८१ ॥

175 176 (C. 172-173, K 174 175) ¹K इतिच्छन्द समा^० 177 (C 174)

¹C. तिनिरसपमापो. ²C om. खे ³C असु ⁴C अधिण ⁵C. कुदुमाण,

⁶C दधेण ⁷See K 176 178 (C 175) ¹K om 178 179 (C 176,

cf K. 173) ¹C पातितकुडोरणिहर. ²C सरसिजममदित विहङ्गली. ³C. सिअलिअचचलिअ.

⁴C एदअइ रसइअमिष ⁵C पमुदिओ ⁶C अविदिअ दाणजउ विडवगणा. 180 (K.

177) ¹C om. 180 181 (K 178) ¹C om 181 K. पवणविक्रिय,

यदि खलु भवति हि चरणविधौ द्वादशपरतः
गुरु गुरु पुनरपि निधनगतं वै गुरुसहितम् ।
इह खलु धृतिरतिनिगदितनामा मुनिविहिता
कविगणमतिमतसमुदितचित्रा कनकलता ॥ १८२ ॥

यथा— पमुदिभ-गहधण-^१धिवरिभसोहो गधण[गधो]
चिलुलिअजलहरसमुदअहीणो ^२णधणसुहओ ।
किरणणिवहणिहदतिमिरो ^३सो रजदणिहो
पसरदि ^४वरतणु हलधरलीलो ^५सरदि ससी^६ ॥ १८३ ॥

पादे पञ्चमन्त्यं च दीर्घं^१ द्वादशमेव च ।
पदावृत्त्या तदा ज्ञेया चपला मुखसहिता ॥ १८४ ॥

यथा— पिअसहिआ उअ ^१गअणदले अचलदरमुखी ।
^२पधिचरदै मदसुरभिमुखी सुरवरजुघदो^३ ॥ १८५ ॥

एता ह्यष्टौ ^१तु विज्ञेया ध्रुवाणा मूलजातयः ।
आभ्यो विनि सृताश्चान्या युग्मौजा विपमाक्षरा ॥ १८६ ॥
एतास्तु जातय ज्ञेयाः ^२द्रुतानां वृत्तसधया ।
देवाना पार्थिवानां च ^३ह्यौपम्यगुणसंभवा^४ ॥ १८७ ॥
^५सप्तदशद्वादशैकादशपञ्चाष्टमवृत्तीयैः ।
गुरुभिर्यस्या पादः सा ज्ञेया क्षिप्तका नाम ॥ १८८ ॥

^१शुर्वादिरथ लघ्वादि युग्मोजाप्यथ वेतरा ।
एतद्वृत्तगता या तु सा विज्ञेया ध्रुवा द्रुता ॥ १८९ ॥
^२एतास्तु जातयस्त्र्यस्रा द्विपादा^३ परिकीर्तिता^४ ।
द्विपादाश्चतुरस्राश्च संप्रघद्याम्यत^५ परम् ॥ १९० ॥

182 (C 177) 183 (C 178) ^१C विविधरिषोप गपचदपल (N गपच), ^२C वपच
अण सध ^३C ^०पिअदणित^० ^४C सी अधिद ^५C वधरच ^६C सरदि ^७K
om 182 184 (K 179) 185 (K 180) ^१K गपचवसे अयततरमुखी ^२K परि
वरदे सुदसुरभि सुरवरजुघदो. ^३C om 184 186 (C 179, K 181) ^४K परियाग
187 (K 182) ^५K इताना ^६K ह्यौपल ^७C om 187 189 (K 183)
^८C om 188 189 (K 184) ^९C om 189 190 (C 180) ^१K om 190

'यस्या पादे 'इत्यष्टपष्ठो गणा जकारास्या' ।

सर्वे वर्णा दीर्घा यस्या अष्टौ [सा] भाषिता माला ॥ १९१ ॥

यथा— एअं लोअं सडादन्ता भोमा 'णदन्ति गम्भीरा ।

'विज्जज्जुत्ता तोअं सम्मु'चन्ता समुण्णदा मेहा ॥ १९२ ॥

'यस्या पादे नित्यं चतुर्थपष्ठे जकारसङ्गे तु ।

शेषान्यन्यानि स्युर्गुरुणि '[सा तु] प्रभायती नाम्ना ॥१९३॥

यथा— 'एदाणि वादसखोभिदाणि एदाणि पुष्पाणि मुत्तगत्ताणि ।

दुदं इदं तपप्फदि अद्दासिदाणि सोदंति जेण धरणाणि [१]॥१९४॥

'यदि खलु 'च त्वादौ लघूणि पादे चतुर्थपष्ठौ लौ ।

अतिधृतिमान च स्यात् गुरुणी शेषाणि सा 'चित्ता नाम्ना ॥१९५॥

यथा— 'जलहरणादुद्धत-'हभदाणो वण 'मइतो ।

सहअरिसवुद भसो गइन्दो जाइ रणम्मि ॥ १९६ ॥

'यदि खलु भवति युग्मजकारनाम्ना त्रिका कृते पादे ।

लघुगणस्तथादौ वदन्ति नाम्ना मालकिता वै ॥ १९७ ॥

यथा— 'परमुदणिणादवाउलिदाणि सुहसिसिरवाद्-

संखोहिदाणि णञ्चन्ति दाणि रण्णाणि ॥ १९८ ॥

'श्चाद्य चतुर्थेदशमष्टमाद्यन्तथान्त्यञ्च यत्र गुरु चरणे ।

'एकादश जागते सा प्रकृत्याश्रया हि सुरभिमुखी ॥ १९९ ॥

191 (C 181) ¹K om 191 ²C इथाविदधटा 192 (C 182) ¹C ऋदति

¹C विज्जदीव का N विज्जु तोएतापस्स 193 (C 183) ¹K om 193 ²C यस्या

194 (C 184) ¹C एदाणि पाद सखो एदाणि पु फाणि भतग ताणि इदं तपप्फदि अद्दासिदाणि MN

पादसखो एदाणि (N हिदाण) पु फाणि मुत्तगत्ताणि इदं तफ (N इंमताड) णदि अद्दासिदाणि (N ⁰दाणिच)

षो ष धरणाणि (N ऋदति) 195 ¹C om this and MN give it ²N कार्यादौ

³MN औ ⁴M चिका N सिका 196 (C 184) ¹C om upto वर्ष

²C पौपमदतीण चरिसयदे असी गलदी माइ वणमि MN इतराणी (N इतदाणेवण) पौपमदती

सइ चरि सयद (N सयम) 197 (C 185) ¹K om 197 198 (C 186) ¹CMN

परमुदणि (MN परमुदणि)णटपा (C वा) चनिदाणि सुव्वसिरवाइसखो हि (N पादसखोहिदाणि)

चचकिते (N चचकिते) सुरराणि (N सुरराणि) 199 (C 187) ¹K om 199a ²C om

199b, only N gives this

यथा— 'लघु सकले सीतले णहं धरविदसुरभि मदपत्ताणिलभ (?) ।
सुरभिमाख्देण एसा पिभादि जलणसिहा ॥ २०० ॥

विलम्बितानामित्युक्ताश्चतुरस्रा हि जातयः ।
भत-पर प्रवक्ष्यामि द्रुतानां जातिलक्षणम् ॥ २०१ ॥
सजसश्रिता यदि 'भयति चरणेषु चाकृतिसमुत्था ।
शुरु खान्त्यमेव च यदि तां मनोज्ञगमनां
वदन्ति खलु नाम्ना ॥ २०२ ॥

यथा— 'कमलाअरम्मि भराइअम्मि अध गन्धवहुलम्मि सरदे ।
'णाहणिअ जले पिआहिमुहो आरमदि कमल-[घणे]
हसी ॥ २०३ ॥

यदि पञ्च भयन्ति सकारगणा
यदि चान्ततो भयति गुरु^१ ।
यदि षष्ठगणश्च जकारकृतो
'विकृतिरितस्ततस्तु ललितगति' ॥ २०४ ॥

यथा—सहआरमणोहरगन्धवहो समवाइ [प]स मदकलेहि
'भदण जणेइ व्य घणे पघणो असुअधिइआसुसुअ
पिअणो (?) ॥ २०५ ॥

यदि दशमं षष्ठमथ षोडशान्तगतं
त्रयोदशमपि तथा गुरु भयति ।
पादधिहितं सतत यदि 'संस्कृतौ
[नाम्ना] भयति हि [ध्रुवा खलु] रतिः ॥ २०६ ॥

200 ¹Only N gives this 201 (C 188) 202 (C. 189) ¹N adds to this
भवत्तामि भवा भवति ²This hem is possibly corrupt. 203 (C. 190) ¹The
scheme of metre here, is not clear ²N adds to this सुदप (not in C).
³C. अरविअसुअमि ⁴C अरर अले 204 (C 191) ¹C this foot is corrupt.
²N puts दशमी after यदि ³C This foot is corrupt. 205 (C 192) ¹h
transposes the 3rd and 4th feet 206 (C 193) ¹C. संस्कृतौ

यथा— ^१जलहरणिणओ तिपि-^२भरज्जपभसमंथओ ^३पवरिसणदि
जलणिहि (?) ।

^४अ डंमि सुकरिखुभिदाभिदोघदाविदोखु-^५भगोमुखो (?) ॥ २०७ ॥

यदि गुरु दशमं हि ससप्तमनिधनगतं
सप्तदशमपि च ।

भवति जगौ पप्रयुतस्त्वतिकृतिरथ
सा तु भुजगमुखी यथा ॥ २०८ ॥

यथा— ^१जलधरसमं भागदओ ^२सुख-
सुरभि[क]दो कुसुमघाणाकुलिदो ।
मदणजणणो ^३सुत्तिणासकरो
[सहि] ^४पमदाजणसहाओ पवणो ॥ २०९ ॥

यदि खलु ^१समेपु जश्च भघति
तथैव गुरुनिधनजं भवति ।
^२चरणे खलु भघति शेषमथ
सततमुत्कृतिरर्थघशाद् द्रुतपदगा ॥ २१० ॥

यथा— ^१मधुकररुदेहि कथिद इघासु
सुविकसिदओ ^२सुमणमुखकमलो ।
कमलिणिपियाहिपरिवुदओ
तणु^३अमपि विभादि विअ पटुमसरो ॥ २११ ॥

^१पते द्रुतास्तु विज्ञेयाश्चतुरस्त्रास्तु जातय ।
अन. पर प्रवक्ष्यामि उद्धतानां विकल्पनम् ॥ २१२ ॥

207 (C. 194) ^१MN, णिणाओ ^२M चपज (N चरज) ^३M, चपरिसणदु.
N चपरिसणदि ^४C च^० from the previous hem N, च धमि ^५N, गचणमुफी,
M, गचणतो (?) 208 (C 195) 209 (C 196) ^१C अडभरसम भागचपी, (N,
चागतपी) ^२O, सुरभिकुसुमाकुपी, ^३C सपीसुत्तिणासकरी N सहिससुत्ति^०.
^४C दचणवसहाओ, 210 (C 197) ^१C, समपटु भवति ^२C चरपी 211 (C 198)
^३C, मधुकर गुरुते, ^४M सुगणमुख^० N सुगणमुख^० ^५C अपिचयमपि दादवदुमसरो,
212 (C 199) ^१K om 211

• 'आद्ये ह्यय निघने त्रीणि पादे तु यदि गुरुणि स्युः ।
ज्ञेया खलु वृहती 'नित्य नाम्ना कनकलताक्षिता' ॥ २१३ ॥
यथा— एसो 'गञ्जणदले मेहो भीमो भयजणणो धदिट्ठो ।
भूमिं णवजलधाराहिं 'सिञ्चयदि सहि गज्जन्तो ॥ २१४ ॥

आदौ द्वे द्वे यतिनिघने त्रीणि
यस्या पादेष्वथ च गुरुणि स्युः ।
संक्षिता त्रिष्टुप्मि नियता ज्ञेया
पीनथ्रोणी सुखिचरचित्रा ॥ २१५ ॥

यथा— एसो मेहो सिहरिणिहो 'लीणो
'धारापादेहि 'दिहमदो(?) भूमिं ।
'आलम्यन्तो 'पुअससाओ(?) तौज'
'आमुञ्चन्तो गञ्जणदले जादि ॥ २१६ ॥

यदि खलु पञ्चममन्त्ये चरणधिधौ 'पदि गुरुणि ।
भवन्ति तु सा खलु शशिरेखा भुवि वृहती प्रथिता ॥ २१७ ॥

यथा— गिरिचरचारणरवं खुभिदमहण्णघणादं ।
'पडुपघणेण विधूद भमदि घलाहवजूयं ॥ २१८ ॥

यदि च खलु पष्ठमन्त्यं 'पदि पदि गुरुणि पादयोगे ।
'इति गदिता हि वृत्ते शलभधिचलिता सा ॥ २१९ ॥

यथा— ससिकिरणलम्यहारा 'उट्टुगणकिदाघतसा ।
'गहगणकिदङ्गसोभा जुमदि विथ भादि राई ॥ २२० ॥

213 (C 200 K 185) ¹C चनवयमय चानो । हे पादे यदि च ²C सा नावा, K. कनकलता
क्षिता ³K om 213 214 (C 201, K 186) ¹C मयचचमे ²K मर'
³M दिवो ⁴C विधति सर M चर्यावाय चाल जादि N दिहद्वय⁰. 215 (C
202) 216 (C 203) ¹C बीवी ²C धारापादे N पातापधे ³C रदिद्वय⁰.
⁴C चारमेतो ⁵C पुच मयावयो ⁶C चामुको 217 (C 204 K 187) ¹C रदि N रदि
218 (C 205, K 188) ¹K पट्टुवदेच ²C भमर वजावकद्वयम् 219 (C 205,
K 189) ¹K दृच भवति पातापधे ²K इति निरदितादि इमे 220 (C 207, K 190)
¹K. उट्टुगणकदावसा C ⁰पचचपावचसा ²K मयचचकदमयोसा C मरदरदिचर'

यदि खलु चरणविधौ लघु वसुगणकमिडम् ।

भवति हि खलु वृहती 'मणिगणनिकरकृता ॥ २०१ ॥

यथा— 'उडुगणकुसुमवदी 'गहगणकिदतिलआ ।

रजणिकरणभमुखी 'वजदि विअ अमु णिसा ॥ २०२ ॥

चत्वार्यादौ 'चरणविधौ दीर्घाणि स्युर्निधनमपि ।

नाभ्रा ज्ञेया जगति हि सा सिहाक्रान्ता खलु वृहती ॥ २०३ ॥

यथा— 'आकम्पन्तो धरणितल 'विक्षोभन्तो गगणतलं ।

'विज्जुजोदो द्बधिमवां एसो 'मेहो पधिचरिदो ॥ २०४ ॥

वृहत्यो जातयो हेता 'विज्ञेया स्यु प्रवेशजा ।

अन ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पंक्तिजातिविकरपनम् ॥ २०५ ॥

आद्यचतुर्थे ह्यथ निधन 'पञ्चमक चेद् गुरु चरणे ।

गोतविधाने भवति हि सा पक्तिकृता वं सुरदयिता ॥ २२६ ॥

यथा— पंकजसण्डे विमलजले सारसकेहि 'समणुगदो ।

'कुन्दणिकासो 'ससिधवलो हसजुवाणो परिचरिदो ॥ २२७ ॥

दीर्घाणी ह्यथ निधनगतं त्रीणि स्युयदि चरणविधौ ।

सा ज्ञेया कुसुमसमुदिता 'पक्तिद्वेदपि च कुमुदिनी ॥ २२८ ॥

यथा— 'वासन्तो कुसुमसमुदिदो पदोसो सुमुहि सुरभिणो ।

'सोसन्तो पियरहिदजणं 'सम्पत्तो_एस सहि सरसा ॥ २२९ ॥

221 (C 208 , K 191) ¹K मणिगणनिकर^० 222 (C 209 K 192) ¹C ^०कुसुमवती

²C ^०गणकिकणिका K ^०किदतिलका ^३K वजदि वषमु णिसा C अयि विहरदि रणणी

223 (C 210 K 193) ¹K गुरु निधन ज्ञानानि सूर्यदेव तथा 224 (C 211 , K 194)

¹K अकम्पन्तो गगणतल C आवली N आनचली ²C विज्जु लीचतपवितो ^३K विदुश्चीवा

दधिमवो ⁴C एसो मेहो पधिचर गणणचल हवणोणससवाहर 225 (C 212 K 195)

¹K विज्ञेया वै प्रकाशजा, C विन्नेया स्तुति 226 (C 213 K 196) ¹K धव गुरुवि प्रतिचरणम

227 (C 214 , K 197) ¹C सारसएहि समणुगधो ²C ^०णिसासो ^३C सदि धवली

228 (C 215 K 198) 229 (C 216 K 199) ¹K वाशने कुसुमदीतो C वासचली

²C एदीवो K, वादगुजुसुमहरभिधो ^३C सामली MN सोमती विहरणदज K शीचनीपि

परहितजदय ⁴K मवती चसुणय सरदा N एम वतीणच सदि C एम वसीद चसए सरसा

N षस सपती &c

'सप्तममाद्यचतुर्थयुत यत्र नैधनमेव गुरु पादविधौ ।

यदि पक्तिविधकृता सा खलु वृत्तमिति प्रथिता ॥ २३० ॥

यथा— 'एस समुल्लस अम्बरके 'मेहरवं सुणिऊण 'गजो ।

'रोसवसेण समुज्जलिदो 'हिण्डदि काणणप कुविदो ॥ २३१ ॥

त्रोण्यादौ तु 'भवन्ति गुरुणि पप्यन्त नवम चरणे तु ।

'यस्या. सा खलु गीतविधाने पक्ति क्षिप्ता

कृतोद्धता नाम ॥ २३२ ॥

यथा— 'अन्भ अम्बुधरेहि पिणद्व' 'विज्जुज्जोदघणांतपदीवं ।

यादाघुणिणदकम्पिदपत्त उम्मादेदि घ 'हत्थिसमूहं ॥ २३३ ॥

'आद्यचतुर्थे नधनके च पञ्चमपष्टे यत्र च दीर्घे ।

पुप्पसमृद्धा सकथिता सा पक्तिरथैषा गीतविधाने ॥ २३४ ॥

यथा— 'मेहम्मूहं '[ली]णवलाक विज्जुपलित्त पेक्खिन्न एसो ।

उद्धियरोसो 'भूरिणिणादो धावदि हत्थी 'भुज्जवणम्मि ॥२३५॥

यदि खलु पञ्चमन्त्य च चरणविधावपि दीर्घं स्यात् ।

भवति 'नव चाष्टमक यस्या विपुलभूजा भुवि सा ज्ञेया ॥ २३६ ॥

यथा— 'जलहरणादसमुच्चिण्णो 'पगलिददाणसमुक्कुलो ।

घणगहण कुविदो हत्थी 'सरभसगव्विदधो जादि ॥ २३७ ॥

'एतास्तु जातय प्रोक्ता ²[पङ्क्त्या] पद्य समासत ।

अत पर प्रवक्ष्यामि त्रिप्लुथ् जातिविकल्पनम् ॥ २३८ ॥

- 230 (C 217 K 200) ¹K ⁰चतुर्थमुभयत्रादि नैधन⁰ ²K एह त्रिहृत्पसा कार्यता समुदोषव
(३)त् 231 (C 218 K 201) ¹C एस समुल्लस अम्बरके K एसमूहसवं नवभरके
²K मेहवेसु'सकं ³C गजो ⁴K रोसवकोसि एण C रोसववसेण ⁵O समुच्चिण्णो.
K सेसुच्चिण्णो ⁶O हिण्ड K हिण्डदि 232 (C 219, K 202) ¹K उद्धियरोसो
सा वर वात्तामयापि वा ²K सा घोया न्नु पापविधाने पङ्क्ति सा तु कृतोद्धतानामा 233 (C 220,
K 203) ¹K अन्भ अम्बुधरेहि C अहहधरेहि N अन्भ अम्बु, धरोहि ²C विद
शोचषतमुदोष MN विज्जुज्जोष⁰ K विज्जुज्जोवदवण तरदोडम् ³K यादाघुणिविदध
दत्त, C यादाघु विष विदधाय ⁴C एधि⁰, K एधि⁰ 234 (C 227 K 204, 213)
235 (C 228 K 205, 214) ¹K पौषवमाकं विज्जुज्जोषो विरिक्कय एको ²K उद्धियरोसो.
³K भङ्ग 236 (C 221, K 206) ¹K तदाटमभजो ह 237 (C 229, K 207)
¹K ⁰समुच्चिण्णो ²C ⁰दावमहाग्गो ³C वरवहरे कुविदो हत्थी ⁴K सरभसगव्विदधो
यादि C, सरभस गविदध जाव 238 (K 208) ¹C om 238 ²K, वत्थामि.

१श्रुवाविह खलु गुरुणी नित्य निधनमपि च परत ।
वृत्ते कविभिरिति निगदिता त्रिष्टुब्जातिरभिहिता

२चपला ॥ २३९ ॥

यथा— एदे १खिदिधरवरसदिसा १भीमा पडुपडहसमरवा ।

१णीलासिदखगदिदरसणा १मेघा णभतलमभिपदिदा ॥ २४० ॥

यदि खलु मध्ये त्वथ गुरुणि पुनरपि चान्त्यं गुर १चरणे ।

१भवति हि नित्य रुचिरमुखी कमलदलाक्षीति हि कथिता ॥२४१॥

यथा— १परिधुणमाणो किरणपह अभिरुहमाणो उदयगिरि ।

उडुगणघन्धु १कुमुदसखो उदयदि चन्द्रो गगणतले ॥ २४२ ॥

यदि खलु पञ्चमकाष्ठमङ्गे पुनरपि १चान्त्यगत च गुरु ।

चरणविधाविह वृत्तगते भवति हि सा द्रुतपादगति ॥ २४३ ॥

यथा— गयणतलगणहिण्डणओ १किरणसहस्रविभूसिद्धओ ।

१विहुणिय १मेहपडसुअ उदयदि चन्द्रणडो गगणे ॥ २४४ ॥

यदि खलु १[मये] गुरुयुगलं निधनगत चाप्यथगुरुकम् ।

भवति हि सैव चरणविधौ १कमलनिभास्ये ह्यतिचपला ॥ २४५ ॥

यथा— कुसुमसुअन्धोअसुपवणो १तरुवरलान्तो पमदवणे ।

वहुकुसुमम्मी णवसरदे १विचरदि रम्मे णलिणिवणे ॥ २४६ ॥

१तृतीयान्त्य चतुर्थं च १पञ्चम पष्ठमेव च ।

गुरुणि त्रैष्टुभे पाटे यत्र सा विमला यथा ॥ २४७ ॥

- 239 (C 223, K 209) १C श्रुवादि गुरुणी नित्य निधनमपि परत २C यथा
 240 (C 224, K 210) १C खिदिधरपरिमरिपे K शितिधरवर २C हिमा ३K पडुपट्ट ०
 ४K नीलासितखगदिदरसणे C णीलासिजगतिदरसणा ०C मेघाणह्या षडिभविपदिदा
 241 (C 225, K 211) १N जघणे -N om upto ०मुखी 242 (C 226,
 K 212) १K, परिधुणमान २C तिनिरभरं ३C गणणतले 243 (C 229, K 215)
 १C चान्त्य च 244 (C 230, K 216) १C ० विभूसणओ २K दिहुणिय ३OK
 ०पडणघणो ४C चन्द्रणडी गणणे K ससौगणवे विदुसम 245 (C 231, K 217)
 १CK षड २K सुवचपले × × × चपला 246 (C 232 K 218) १K transposes
 this foot २KC ०कुसुममणि ३K विवरणो णलिणिवणे C, विचरद राम णवणे
 247 (C 233, K 219) १C ततोश्च चतुर्थं २K पञ्चम चाष्टमेव च

कुसुमाकिणो णिम्मलसलिले णलिणीसडे छप्पदमुहले ।

'सर[सी]मज्जे सारसमुदिदे समदो हत्थी एस विचरिदो ॥२४८॥

'चतुर्थं पञ्चम पूर्वमन्त्योपान्त्ये तथैव च ।

गुरूणि त्रैष्टुभे पादे यत्र सा रुचिरा यथा ॥ २४९ ॥

मेघविदाणं 'अवधुणमाणो कम्पयमाणो वुमुदघणाणि ।

तोयसमूहं क्षयकिरमाणो 'वायदि वायो कुविद इवासु ॥ २५० ॥

यदि खलु लघुगण इह नियतो 'यदि पदि गुरु च हि निधनगतम्
भवति हि लघगतिरतिचपला त्वरितगतिर-

धिकमतिजगती ॥ २५१ ॥

यथा— विधुणिय 'जलधग्ममिदपहो दिजगणमुणिगणपरिपठिदो ।

'उदयगिरिसेखरतटमुकुटो 'विचरदि गगणतलम्भि सुरो ॥२५२॥

यदि खलु पञ्चमनिधनगते द्वे चरणविधौ भवति हि गुरूणो [तु] ।

'अतिजगती भुवि कथितगुणा सा मद्रकलितेति च

त्रिगदितनामा ॥ २५३ ॥

यथा— 'गगणतलंगणमभिरुहमाणो रजदमहागिरिसिखरसरुधो ।

फडिअमहामणिणिअरणिआसो 'परिचरिदो णघसरदि

मिर्यंको ॥ २५४ ॥

'त्रिष्टुभो जातयो ह्येता जगत्यास्तु नियोधत ।

नघमं नैधने द्वे च गुरूणी चरणे यदि ।

'वृत्तेऽतिजगती सा तु द्वेया कमललोचना ॥ २५५ ॥

248 (C 234 K 220) ¹K सवभुमध्थे, C अदिमपरने 249 (C 235, K 221)

¹N om 250 (C 236 K 222) ¹K चरपुचयमाथी ²C तीच ³C वच

251 (C 237 K 227) ¹K यदि यदि O यदि पदि 252 (C 238, K 228)

¹C ⁰रउमिदपद H ⁰रमवितपर ²K त्रिदश मुचिवा O अदिचमुनिदपपरिदिने.

³C ⁰निद्वरउमदिनिधो ¹C वचरद चरपचभुमसुवो N पचरररचरपचभुमसुवो

K. ⁰रउममसुवो 253 (C 239, K 229) ¹C हतचतिजगती 254 (C 240,

H 230) ¹C गचव ²C वचत, ⁰विदर ³N पदिच M विच C. om

H वचदमथो विदपिचकमथो, ⁴K सुविचरिदो विच निदि चन्ने 255 (C 241, K 225) ¹C

om this hem ²H. वचम नैधमं चैव ³K ह्ये तु जगती.

यथा— ^१दिजगणमुणिगणयन्दिदतेजो ^२पवितदकिरणसहस्सपिणद्धो ।
^३धिधुणिअ तिमिरपडं जगदीधो ^४उदयदि गजणतले
 एसो सूरो ॥ २५६ ॥

यदि खलु चरणे तु सत्तम पुनरपि नयम सनैधनम् ।
 गुरु तदपरघत्तमुच्यते नियतमपि निदर्शन यथा ॥ २५७ ॥
^१गिरितडविचरो ^२विधुणिदो अस्सणिघणवरेण कम्पयं ।
 अभिपददि ^३डुट्ट महीतल पट्टतरणिणदो महाघणो ॥ २५८ ॥

एतास्तु जातयो ज्ञेया प्राणेशिन्या द्रुतास्तथा ।
 समवृत्तपदाना तु ^१वर्धमाना नियोधत ॥ २५९ ॥
 एतासां लक्षण सर्व पूर्वमुक्तं विधानतः ।
 प्रतिष्ठादि यथा छन्दः सम्यक् पादविधानतः ॥ २६० ॥

प्रतिष्ठा यथा—

^१मेहरवं ^२णघसरदे ।
^३णिसमिय कुद्धो ^४एसो गयप्पवरो ॥ २६१ ॥

सुप्रतिष्ठा यथा—

^१विज्जुकसाहि ^२पहद मरुद्धि ।
 परुददि गयण [मि]समिह गदतार ॥ २६२ ॥

गायत्री यथा—

^१मेघरयाउल ^२रुद्धगहकदम्प ।
^३पसमिददिवाकर रददि ^४विय णहडल ॥ २६३ ॥

256 (C 242 K 226) ^१C धतिगण^० K दिधभूमिगणवियदिपतेजो C ^०गणव
 दिततेजो ^२C पवितकिरणसधिणधो K विततकिरणसहस्सपिणद्धो ^३K धुनिधतिमिर
 पटणमदीवा ^४K उदयदीयाहदलचमुनरो C गणघणने षसररो 257 (C 243 ,
 K 223) 258 (C 244 , K 224) ^१C गिरितडवर विचर K गिरितडविचरे
^२C धुणिदो K विद्धिदो ^३C षसधिपण^० ^४C मदुम N डुमु ^५K मघारवो
 259 (C 245 , K 231) ^१C वत्थमाण 260 (C 246 K 232) 261 (C 247 ,
 K 233) ^१C ^०रत्त K महरत्त ^२K सावसरर ^३K णिपकुद्धी ^४K मस्रद
 गयरो C षसुदधपवरो 262 (C 248 K 234) ^१C विज्जु कसाहि K विच्च हदाहि
^२C हद मरुद्धि K षमिहयक ^३K पारु ददि ^४C वगणण ^५C वामिषगततारो
 K एसमिह गतारम 263 (C 249 K 235) ^१C महरवा^० K मेघरवातु^० ^२K षदग
 षकदक C कन्दर N ^०हडर^० ^३K एसमिद C वमामिष दिवापर ^४C विष
 षापलम्

उष्णिग् यथा—

^१फुल्लोअरुसंडे ^२सुरभिपघणहदे ।

द्विअरदि पदमघणे हंसो ^३सहचरिपरिखुदो ॥ २६४ ॥

^४धर्ममानं मयैवं तु व्यस्त्राणां परिकीर्तितम् ।

पुनश्च चतुरस्त्रणामेवमेव नियोधत ॥ २६५ ॥

अनुष्टुप् यथा—

^१तारावन्धु एस णहे धिक्किरमाणो मेघपटं ।

^२किरणसहस्सभूसिदथो उदयदि सोमो रजणिकरो ॥ २६६ ॥

बृहती यथा—

^१एसो सुमेरुघणअग्नि ^२देवअसिद्धअपरिगीदे ।

^३अदिसुरभिगन्धघणचारी ^४पघिचरदि विहंगमजुघाओ ॥ २६७ ॥

पंक्तिर्यथा—

पादवसीस कंपअमाणो ^१सुरभि[गज]गंडसुघासिदो ।

^२उपघणतरुगणलासणओ ^३विचरदि घरतणु वणपघणो ॥ २६८ ॥

त्रिष्टुप् यथा—

कुमुदघणस्स ^१विभूसणओ विधुणिय तिमिरपटं ^२भगणे ।

^३उदयगिरिसिहरमधिरोहन्तो ^४रजणिकरो उदयदि

विमलकरो ॥ २६९ ॥

जगती यथा—

^१द्विजगणमुणिगणसन्धुओ ^२तघिदकणयघरसंणिमदेहो ।

^३दुदमिह णहदलमभिरहमाणो ^४पघिचरदि सपदि

एसो दिवसकरो ॥ २७० ॥

264 (K 236) ^१C om this passage

^२K ^३पवणहते ^४K सहचरिपरिखुदो

265 (K 237) ^१C om this couplet

266 (C 250, K 239)

^१K तारावन्धुवघाओ ^२C किरणसहस्सिदथिओ

K ^३विभूसणओ 267 (C 251,

K 239) ^१C ^२पवणभि ^३K दिवदेवसिद्धपरिगीदे

C ^४विचरिओ ^५OMN

अदिसुरभि [MN add गठ] वघाओ

K सुपुरभिगन्धवघाओ

O पघिचरदि वणपघणो

K विचरदि विहंगमजुघाओ

268 (C 252 K 240) ^१C om ^२रज ^३K ^४द्वि-

सुगन्धवघाओ

^५O om एव ^६K एदवधमवध

269 (C 253 K 241) ^१C विहंगवघा

^२O एवघा ^३MO एदवधिमिदिगिदिगिमिदिगी

(C om ^४मिदि^५)

^६O एवघिचरो सुविसलकरो

270 (C 254, K 242)

^१C यदिगठमुनिगणतनुदघा

K दिवदेवमदिगठमदुतनु ^२K तदिदवधिरव ^३O तदिदवध

वघाओ

^४C तदिदवध

पदवदि दिवघणो,

^५K विचरदि तपदि

एतास्तु जातयो ह्येयाश्चतुरस्रविवर्धिता ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गणमात्राविकल्पनम् ॥ २७१ ॥
 सुप्रतिष्ठावसानानां पादो 'द्वय'वर्गणः स्मृतः ।
 चतुर्भिश्चरणैस्तासां गणा प्रोक्ता पदेव च ॥ २७२ ॥
 तथा त्रैवापकृष्टाणां द्वौ गणावर्धमेव च ।
 पदानां चैव विज्ञेया प्रमाणेन गणा दश ॥ २७३ ॥
 पादेऽङ्कितोत्थितानां च त्रयोऽर्धं चैव कीर्तिता ।
 चतुर्दश गणाश्चैव कीर्तितास्तत् प्रमाणतः ॥ २७४ ॥
 श्यस्त्राणा तु 'द्विपदानामर्ध'पष्टा गणाः स्मृताः ।
 पादतश्चैव विज्ञेयास्त्वेकादश गणा बुधैः ॥ २७५ ॥
 पादाश्च चतुरस्राणा गणा सार्धाष्टमाः स्मृताः ।
 पादद्वयेऽपि ताश्च स्युर्गणा पञ्चदशैव तु ॥ २७६ ॥
 आद्यासु चतुरस्रासु द्वयादिर्नव[ाच]रस्तथा ।
 अक्षराणां भवेत् पिण्डो गुर्वादि लघुनैधनम् ॥ २७७ ॥
 तन्न त्वक्षरपिण्डे पञ्चादिर्नव[ाच]रश्च विज्ञेयः ।
 'चतुरस्र सप्तादिर्यो दश[ाच]रश्च विज्ञेयः ॥ २७८ ॥
 सर्वगुरु पञ्चादिः सर्वलघुर्नव[ाच]रश्च विज्ञेयः ।
 'सर्वगुरु सप्तादिस्रयोत्रश[ाच]रश्च सर्वलघु ॥ २७९ ॥
 एष त्वक्षरपिण्डो विज्ञेयो वै ध्रुवासु सर्वासु ।
 'गणमात्राशिविकल्प व्याख्यास्यामि द्विपदानाम् ॥ २८० ॥
 'एकादशाय' श्यस्त्राणा चैकविंशति नैधनम् ।
 'पादाक्षरकृतः पिण्डो गुर्वादिर्लघुनैधनम् ॥ २८१ ॥
 षोडशायस्तथा 'पादो भवेद्विंशतिनैधनम् ।
 विज्ञेयश्चतुरस्राणा 'गुर्वादिर्लघुनैधनम् ॥ २८२ ॥
 शीर्षकाणा तु नियमो नैव पादविधानतः ।
 गुरुगुर्वादिमध्यान्तस्तथा चैव लघु स्मृतः ॥ २८३ ॥

271 275 (C 255 259, K 243) ¹N ⁰मध्यपटा C ⁰मध्यपटा 276-277
 (C 260 261) ¹N ताश्च C केचित 278 (C 262, K 246a) ¹K om 278b
 279 (C 263, K 246b) ¹K om 279b 280 281 (C 264 265) ¹N गणमात्रा
 C गणमात्रा ²MIN एकदशाय ³C पादाक्षरकृते MN पादाक्षरकृतः
 282 283 (C 266-267) ¹MIN पादे C पादे ²MIN गुर्वादि लघु C गुर्वादिगुरु

'ध्रुवस्त्रायास्तु गणा पञ्च 'सन्निपाते विधीयते ।
 अष्टौ च चतुरस्त्रायाः 'सन्निपाते भवेत्तथा ॥ २८४ ॥
 द्वौ पादौ सन्निपातस्तु ध्रुवाणां सम्प्रकीर्तित ।
 'द्रुत च शीर्षकञ्चैव 'हित्वान्यानि भवन्ति वै ॥ २८५ ॥
 अक्षरपिण्डस्यस्त्रे 'पञ्चाधिकनव[िच]रश्च विज्ञेय ।
 अष्टपरश्चतुरस्त्रे त्रयोदश[िच]रश्च विज्ञेयः ॥ २८६ ॥
 'सर्वगुरु' पञ्चादिः सर्वलघुर्नव[िच]रश्च विज्ञेयः ।
 सर्वगुरुरष्टादिस्त्रयोदश[िच]रश्च सर्वत्र लघु ॥ २८७ ॥
 पप हाक्षरपिण्डो विज्ञेया वै ध्रुवाविधानज्ञैः ।
 गणमात्रांशविकल्प व्याख्यास्यामि 'द्रुतायास्तथा ॥ २८८ ॥
 'अर्धपद्यगणा ज्ञेया सन्निपाता 'द्रुतायास्तु ।
 'मात्रा द्वाविंशतिश्चैव गुरुलघ्वक्षरान्विताः ॥ २८९ ॥
 'शीर्षकाणामनियमो भवेत् पादविधानतः ।
 'नानावृत्तविनिष्पन्नं कुर्याद्वै शीर्षकं बुधैः ॥ २९० ॥
 'गुवादिरेथलप्रादियुग्मं सर्वलघुः स्मृत ।
 'चतुर्मात्रा गणा ज्ञेया पूर्वच्छन्दो विकल्पकाः ॥ २९१ ॥
 अर्धाष्टमगणाः पादा शीर्षकस्य भवन्ति हि ।
 'त्रिंशन्मात्राश्च विज्ञेया युग्मौजाश्चरिक्के पदेः ॥ २९२ ॥
 'शीर्षके द्वेकविंशत्या पड्विंश[त्यध]रस्तथा ।
 अक्षराणां भवेत् पिण्डः पादे द्वेकत्र 'निश्चयात् ॥ २९३ ॥
 'युग्मौजमिथकाः खलु पादे कार्यास्तु चत्वारः स्युः ।
 'शीर्षके तु नियमेन पञ्चालघुसंख्या कार्या ॥ २९४ ॥

- 284 (C 269a, K 244) ¹C om 284b ²C सन्निपातपिण्डे K सन्निपाते
³K सन्निपातो 285 (C 269b 269a K 245) ¹K इत ²K हित्वा सन्निपातनि
 286 (C 269b-270a) ¹N पञ्चाधिकी M ध्रुवाय (?) ²O वत्ताधिकी 287 (C
 270b 271a) ¹N सर्वादिषु पद्यभि 288 (C 271bc, K 247) C ध्रुवपाद
 289 (C 272, K 249) ¹K अर्धपद्यगणे पाद ²K द्रुतलघुता C ध्रुवपाद
³O मात्रास्य विवक्षित 290 (C 273 K 249) ¹O शीर्षको नाम ²O सन्नि
 291 (C 274, K 250) ¹C द्रुतद्रुवादिरेथलप्रादियुग्मं स तु सवृत्तता ²O यन्मौजस्य
³K. विद्वत्तया 292 (C 275 K 251) ¹K यन्मौजस्य 293 (C 276 K 252)
¹O निर्दिष्टः 294 (C 277 K 253) ¹K द्रुता शीर्षकमिदं चतुर्मात्रायास्तु चत्वारः
²K नियमं शीर्षकविधान

'त्रय एव गणास्तु मुखे लघवस्त्रय एवावसाने तु ।
 मध्ये चेद् गुरुणी द्वे तच्चपला शीर्षकं नाम ॥ २९५ ॥
 'पूर्वार्धेऽथ चतुर्ह्रस्वा 'मिश्रा गणास्तु चत्वारः ।
 पादे भवन्ति नियतं पश्चाल्लघुसञ्चया शेषा ॥ २९६ ॥
 एकद्विकलात्रिकलाश्चतुष्कला पदकलास्तथाष्टकला ।
 ध्रुवाविरामाः कार्याः प्रासादिन्यान्तरापेक्षै ॥ २९७ ॥
 श्यस्त्रे विरामत्रिकलश्चतुर्स्त्रे^१ चतुष्कल ।
 प्रादेशिन्या ध्रुवायास्तु नैष्कामिन्यास्तथैव च ॥ २९८ ॥
 विरामो 'द्विकलो नित्यम् अन्तरायास्तथैव च ।
 'पादान्ते हि विरामस्तु जाधिताया प्रकीर्तित ॥ २९९ ॥
 'स्थितायास्तु तथा ह्यर्धे प्रासादिक्यास्तथैव च ।
 'कला[-]रुलर्धयोगेन गुरुलघ्वक्षरान्विता- ॥ ३०० ॥
 त्रयो ध्रुवाणा 'सयोगा विज्ञेया वृत्तसञ्चया ।
 सर्वदीर्घं 'सर्वलघुं गुरुलघ्वक्षरस्तथा ॥ ३०१ ॥
 'गुरुप्राया स्थिता कार्या लघुप्राया द्रुनास्तथा ।
 गुरुलघ्वक्षरप्राया प्रासादिन्यान्तरास्तथा ॥ ३०२ ॥
 एव ध्रुवाणां कर्तव्या जातयो 'वृत्तसम्भवा ।
 अत ऊर्ध्वं प्रचक्ष्यामि शीर्षकाणा तु लक्षणम् ॥ ३०३ ॥
 आद्यमन्त्य तृतीय च पञ्चम सप्तमाष्टमे ।
 गुरुणि यस्या पादे तु सा श्येती प्रकृतिर्यथा ॥ ३०४ ॥
 सागर 'समुद्भुणन्तो रथ इव लघुगति अभिपदिदो
 पव्यदेसमाहणन्तो तरुसु च जणधदो भयमतुल ।
 'रेणुजालमुक्खिपन्तो द्विचसकरकिरणमिदुकरणो-
 'बोधअं पजासु काम विचरन्नि वरतणु सुहपयणो ॥ ३०५ ॥

295 (C 278, K 254) ^१K शीर्षेण गणा एव मुखे शीर्षेण द्वित्रय वादमन्तादि 296 (C
 279, K 255) ^१C पूर्वे अर्धे तु गुरु ^२C द्विवा 297 (C 280 K 256) 298
 (C 281, K 257) ^१K 'अक्षरान्ते 299 300 (C 282-283 cf K 258) ^१N विकलो
^२N पदान्ते. ^३C विरायाय ^४KC कलाकला" 301 (C 284 K 258c 259a)
^१K 'गुरुदमाधारकथा 302 (C 285, K 259b 260a) ^१C गुरुपादकथा कार्या.
 303 (C 286 K 260b-361a) 304 (C 292 K 261bc) ^१C शीर्षो^० 305
 (C 293 K 262) ^१C समुदधन्तो, K समुदगुणन्तो ^२K रथरत्नकुण्डलिभिभवति C रथ
 इव ददन्तिरभिपदि ^३M पवात्पञ्चमाण C बर्देसङ्गनाण कीकतकम्ल, जणधदि, N 'अक्ष

पञ्च त्वादी यत्र तु दीर्घं 'नवममपि च गुरुसमयकृतं
दीर्घं' चान्त्य चाष्टममन्यल् लघु घिरचितमपि चरणयिधौ ।
वृत्ते 'क्षेया जातिरपीय' श्रुतिसुखयतिरचितधिमघा
कौञ्चा नाम्ना छन्दसि प्रोक्ता द्विजगणमुनिगण-

परिपठिता ॥ ३०६ ॥

यथा— एस चन्द्रो णिम्लदेहो विधुणिय 'घणतममसिदपड
'लोकानन्त्रो लोकपदीवो उडुगणगहगणसमणुगदो' ।
पासादाणं कारयमाणो 'सिदपडणिवसणमिघ 'विपुलं
'लोकालोकं रञ्जयमाणो 'घिचरदि घरतणु गयणतले ॥३०७॥

धाद्यचतुर्थे पञ्चमपण्डे 'नयमदशमथ च निधनगतं
ये च तथान्ये ते च लघुत्वं यदि भयति चरणगतिधिधौ ।
सा घिरुति स्यात् पुप्पसमृद्धा द्विजगणमुनिगणपरिपठिता
नाम विरुल्पाद् वृत्तकृता वै 'घि[युध]वहुमतपदनियमा ॥३०८॥

यथा— पुष्पविदाणं उदुणमाणो रथ इव 'दुदगदि धमिपदिदो
'पक्कममाणा 'सेलतडेसु' तरसु 'अघकिरिध कमलदलं' ।
'मैघसमूहं उदुणमाणो 'सरसि खुभिदसलिलकलकलो
भीमणिणादो चण्डपयाही 'घिचरदि घरतणु 'घणपवणो ॥३०९॥

धन्त्य च पञ्चमं पण्डं सप्तम दशमं गुरु ।

'धृत्ते सहृत्तिसंज्ञे तु सम्भ्रान्ता नाम सा यथा ॥ ३१० ॥

माचततीतरुसु ^१C नेपुणपचद्विपतो K रचजालमुलदलो ^२C दिवसकिरदिदिदिदि
सिन्धुकिरको K दिवसकरविपुकरको ^३C वाधितु कमभावाभायो ^४C विचदि वरव
सुध परथा K दिवसतपुसुदरदा 306 (C 300, K 265) ^१K निदममपि च दुदसमृद्धं
C नवमपि च सदा तं ^२K 'घाण्य' दमनस्यत् C 'घाण्य'घाटमदुत ^३O लघु भयति रचरि
सदाया स्यात् ^४C इतिविधिं K हते कोया जातिरपीय वरविधित्तिवदंदिदिदिती 307 (C 301,
K 266) ^१O रच x न x सिदपड K तमतपरसिद ^२O भीकाचदो K भीकाचदो
^३K भीकाचदो ^४C समुपदो for समददो ^५K द्वित्तिवसुचमिद ^६C रि-
K विजुल ^७C सापाण्य K भीक ^८N विचरद वरतथ रचनचदो C रिवा
वतसु मचनचमे 309 (C 290 K 267) ^१C om नवम ^२K मारतमुनिगणसिद
नदी 309 (C 291, K 268) ^३C दन्तरिभिवदो N दुदरति ^४C रच
चमादो K परचणसा ^५K मरुताडु ताडु ^६K लददिमिदमनुच ^७K रच-
वकसु ^८C वरसिधमिद चणकमं ^९C विचदि ^{१०}K सुदरको 310 (C
294, K 269) ^१C चणु' इतिहे वरु.

किरणसहस्र विकिरमाणो 'फडिभमणिहविरधयलणिहो
 कुमुदवणाइ' बोधयमाणो 'कुमुदाकरणिकरसदिसवधु ।
 'गहगणबन्धु 'लोअपदीघो 'उडुगणगहगणसमणुगदो
 उदयदि चन्द्रो रोहिणिकन्तो 'णवन्नरदि कुमुदिगणसुहदो ॥३११॥
 अष्टावादौ दीर्घाणि स्युर्यदि च हि भवति लघुगण
 भूयश्चान्ते दीर्घं त्वेक यदि भवति पदि पदि पुनरपि तदा ।
 मत्ताक्रीडा विद्युन्मालेत्यपि च कविभिरपि बहुभिवदिता
 नाम्ना छन्दोवृत्ते विकृतिगतिविधिषु 'च नियमसहिता ॥३१२॥
 यथा— एसो मेहो 'सेलो भूओ असणिमुजरपडुपडहसमरवो'
 णाणाविज्जुज्जोदालेवो हि 'घणजल वरपटलसमणुगदो ।
 णाणावण्णो ताडङ्कारीदो पविचरदि रुचिरकुसुमजधुरो
 'सछादन्तो लोय एसो [स]चलगिरिणिवह इव सुतणुलदे ॥३१३॥
 आद्यमन्त्यं चतुर्थं च सप्तमं दशम तथा ।
 गुरूण्येकादश चैव 'सकृतौ वृत्तसञ्चये ॥ ३१४ ॥
 लघून्यन्याणि शेषाणि पादे यस्मिन् भवन्ति हि ।
 'विज्ञेय शोर्षकं तज्ज्ञै' स्वलित नामतो यथा ॥ ३१५ ॥
 'घादसमुद्धतघोच्चितरङ्गो 'फडिभमणिणिकर[रुचिर]जलो
 'घोचिपरम्परघोरणिणादो 'पटुपवणलुलिदविहगकुलो ।
 'मीणकुलाकुलभोमतरङ्गो 'खुभिदघणणिवहसदिसरवो
 'तुद्धमहो धरमाणणिरुद्धो 'रुसिदो इव सपदि सलिलणिधि ॥३१६॥

311 (C 295, K 270) ¹C फलिक K फटिक ²C कुमुदाभणिरसदिसवह
 K, कुमुदकलाणकर सदिस्वप ³C गहगणबन्धु K मद्गणबन्धु ⁴K लोकपदावी ⁵C
 उडुगणगहगणसमणुगदो ⁶C नवन्नरदि कुमुदिगणसुहदो K णवन्नरदिसुहदिसमणुगदो 312
 (C 302, K 274 275) ¹C नयवृत्तिरिच्छा सा 313 (C 303 K 276) ¹K सीलातुष
 C सेलो दीघो ²K 'समरवा O समरणो ³C नाविजुओषलोपो K विज्जुज्जोवालोपो.
⁴K षणपटलभुजलधर C घणजल वरपटलसमणुगदो ⁵K ताडङ्कारीदो.
 C तोडङ्कारी पविचरदि रुचिरकुसुम ⁶K रुचायन्ती लोपइय भमइ इव खुभिदलिलो C घादतो
 लोपचदो पररुचि विवहइ सुवणुणतो 314 315 (C 287 288, K 271-272) ¹K सक्कृत
 णमययम् ²C तज्ज्ञेय 316 (C 289, K 273) ¹K वातसमुद्धतघोच्चितरङ्गं, C पाद
 समुलदवोवि ²K रुटिकमणिनिकरइसजन्तो, CM पफलिवा (M ह) णिकरजन्तो.
³CN वीचिपर (M वरवर) घोचिणिणादो K पडुजरेणुपरागदिपङ्के ⁴C पटुपवणलुलिदविहग-
 कुलो K विलुलितकमलकुवलयदले ⁵C मीणकुलकुलभोमतरण K मीटितकल्पतकल्पित-
 णधि ⁶CN डोभदवण (N घण) णिससरवो ⁷C तुद्धमहोरसमाणणिरुद्धो, K क्रीडित
 दानवुगन्धनघोषं, ⁸C रुचिद इव सपदि सलिलणिधि K सुरगज इह सुवसिभिति,

[अति]कृत्या 'पञ्चमान्त्ये चाष्टमेकादशे गुरु ।

द्वादशञ्चेति विज्ञेयं नामतश्चपला च सा ॥ ३१७ ॥

यथा— 'मुणिगणसंयविदोघिअतेजो विधुणिअ 'तिमिरदिघघणपडं

'कमलघणाइ 'घिवोधभमाणो 'जदिगणमुणिगणपरिपडिदो

'भुजगसहस्रसविघद्विदपादो 'सुतविदकणअसदिसवपुओ

'करणअरेहि पसादिअ 'लोअ' उदयदि घरतणु

दिघसकरो ॥ ३१८ ॥

पञ्चमं द्वादशं चैव दीर्घमन्त्यं त्रयोदशम् ।

उत्कृत्या यो भवेत् पादे घृत्तं वेगवती 'तु तत् ॥ ३१९ ॥

यथा— 'गगणतलङ्गणमभिरुहमाणो 'उडुगणगहगणसमुपगदो

'हृन्धरआणणसुरुचिररूपो 'जुघइजणसुहिदो मद्रकरओ ।

'किरणपडंसुअमवकिरणमाणो 'रजदिगिरिसिहरसदिसववू

'उदयदि सम्पदि एस जगदोघो 'कुमुदवणरुचिर-

विमलकरो ॥ ३२० ॥

एता ह्यष्टौ बुधैर्ज्ञेयाः शीर्षकाणां तु जातयः ।

पुनर्नत्कुटानां च लक्षणं सन्निबोधत ॥ ३२१ ॥

अष्टौ नत्कुटानां च तु विज्ञेया मूलजातयः ।

दर्शनं लक्षणे तासां नामानि च निबोधत ॥ ३२२ ॥

रथोद्धता बुद्धुदकमुद्रगता वशापत्तकम् ।

प्रमिताक्षरा केतुमती हंसास्यं तोटकं तथा ॥ ३२३ ॥

- 317 (C 298, K 263) ¹CK प्रकृत्या पञ्चमान्त्ये च (गु) षष्ट^० ²K यथा 318 (C 299, K 264) ¹C मुणिगणसंयविदोघिअतेजो K मुनिगणसंयविदोघिअतेजा ²C तिमिरवघण घतव K तिमिरपट ³C कलपणाइ ⁴C षोडशमाणो ⁵C जदिगणमुनिघणपरि पडितो K यदिगणपरिपडिदो ⁶C भुजगसहस्रविघदिपादो K भुजगसहस्रविघदिपादा ⁷C सुतविदकरणअसदिसवपुक् K सो वितविदकरणचयो ⁸C करणअरेहि पसदिअलोषी K सदयदि स ष्व यथावि ⁹C लोअो K लोअो वेरतदिसकरो 319 (C 296, K 277) ¹K यथा 320 (C 297, K 278) ¹C ^०मद्रिहृमाणी ²C उडुगण गहण समुपगतो K उडुगणसमाधगदो ³C ^०गुरुचिररूप^० K युवतिअणाय सुरधितअण ⁴C जवजणसदिदमदकर करको K सुखितदयितजणमदअकरो ⁵C ^०पडसपपिकिरमाणो K ^०सहस्रसविमुधितवदी ⁶C रजदिगिरिसिहरसदिसववू K रजतिरिगिहरसदिसववू ⁷C सदयदि सर्पाद षष K सदयदि मपदि षरु ⁸C कुमुदवणरुचिरमविलमकरो 321 (C 304, K 279), 322 (C 305 K 280) 323 (C 306, K 281) -'

प्रथमं च 'तृतीयं च सप्तमं नवमान्तिरुम् ।

गुरुणि त्रैष्टुभे पादे नत्कुट तद्रथोद्धतम् ॥ ३०४ ॥

यथा— 'एसिआ 'रुमलन्भगेहआ रेणुपिजरिदचारुगदिशा ।

'सादरं मद्रुलोपगु'जिदा हिण्डदे सरोधरमि छप्पदी ॥ ३०५ ॥

'तृतीयं दशमं चान्त्यं नवमैऋदश गुर ।

बुदुदुद चातिजगती विनेय नत्कुट तु तम् ॥ ३०६ ॥

यथा— 'तरसडअवु (खु M) हि एस रो

घणणादमि हि अ मणो हरो

असुदीण ढीणागमणो णु (स M) किडो

समुपेइ × दायिणि कमल भो स पादय ॥ ३०७ ॥

तृतीयं पञ्चमं चैव नवमं च तथैव च ।

'चतुर्दशं द्वादशं च नैधनं च भवन्ति वै ॥ ३०८ ॥

यस्मिन्नष्टिकृते पादे गुरुण्येतानि नित्यश ।

छन्दोज्ञैर्ज्ञेयमतन् तु नत्कुट ह्युदगतं यथा ॥ ३०९ ॥

कमलाअर कुसुमिडं 'कलहससकुलं

'वरहत्थिजूधरुलुसांदि[ध]सागरोवम ।

'एस मन्द मन्द मधुवाररवाणुकूलद

कुर रोरुपेइ 'तरिद सरदागमे सर ॥ ३३० ॥

324 (C 308 K 282) ¹C द्वितीय ²C reads before this 307 as

कमल वलीयक यद चैव नवमं सनैधनम् । गुरुणि त्रैष्टुभे पादती गुरु भवेद्विद्विहता त्रैष्टुभ भवति तत्र नत्कुटम्

325 (C 309, K 283) ¹K एसिका C इयथा ²K 'रुमलन्भगेहक C 'इभयहपी

³K रेणुपिञ्जरिदचारुगदिका C श्रीपरेणुपिञ्जरिद सारुपतिषा ⁴C सारपङ्कगुणपहतिषा

⁵CM हाडदे (M हीडदु) सरवमि इयथा K हिण्डते सिवरुचिउपदपी 326 (C 310)

¹K reads this as follows पचरु कसम चैव निधनं च गुरुयथ । पादे तु इहती सख्ये यत्र तत्

बुदुदुद तद यथा ॥ २८४ ॥ 327 (C 311) ¹K gives the ex as follows तडिगुणावद्

रिपपीसेदङ्गपपीदिदो णमसि गजी समुक्ता श्रीववरदिपगमे कत् × × × २८५ ॥ 328 (C 312,

cf K 286) ¹K हादश षोडश चैव चतुदशमथापि च 329 (C 313, cf K 287)

330 (C 314, cf K 288) ¹O हलभरमकुल M हलहर² ²C वरहत्थिजु कःसितथ

M वरहत्थिजुहकलसिषथ ³CM 'सालीपम ⁴CM असु मन्दसुम (द M) मन्द मङ्कषट

वगङ्कुकुलद ⁵C कुरपीलीलुविल ⁶तरिष मदारमे सुवायलु ⁷K reads the ex as

follows षण सङ्कक जहादि कोनिपी वाग्साहदे भग्भीदपी च × × × यदि पादव दीणपी । तद

कोग् दिमपद श्रीलकेतपी × × × ममभिदुदो विमिचरो णययदिपोहिदी

'यत्र चतुर्थपष्टदशमैः प्रथमनिधनकैः

भूपितमक्षरैर्गुरुकृतैः श्रवणसुखकरैः ।

'तत् खलु वंशपत्रपतितं मुनिगणगदिनं

'नत्कुट्टकं वदन्ति नियमादुपनृत्तिरचितम् ॥ ३३१ ॥

यथा— 'चूडवण पफुल्लतिलञ्जं' कुरचअसहिदं

'चारुअसोअ[मलि]कलि[दं] कुसुमसमुदिदं ।

माधवकाणण जुवदिभाजणमदजणण

'हिण्डइ कीइलो [एस सदासवण]-मधुरवो ॥ ३३२ ॥

तृतीयं पञ्चमं चैव नवमं नैधनं तथा ।

गुरुण्येतानि पादे तु 'जागते प्रमिताक्षरम् ॥ ३३३ ॥

यथा— मधुकाणणे भमिअ एस चिरं 'जुवदमुहासवसमुच्चिदिदो ।

कमलाकरे 'सुरमिपंकजए अचहिण्डदे सरदि हंसजुवा ॥ ३३४ ॥

[कमलायरेसु भमिऊण चिरं 'भसलीमुहासवपिवासुअधो' ।

'मधूभूसिदं 'सुरभिचूडवण परिहिण्डदे सुतणु छप्पदओ] ॥३३५॥

धाद्ये चतुर्दश च मात्रा अन्यत्र च षोडश भवन्ति तथा ।

त्रेया हि सा विपमपादे केतुमति नत्कुट्ट जातिः ॥ ३३६ ॥

यथा— कुञ्ज विलोडिअ [गअघरे] सरं विक[सिअ]पंकअम्मि [ग]दि ।

प कअं विहाय [भमरजुवा भमइ] भमरोगण परिगहिअ ॥३३७॥

331 (C 315, K 289) ¹C om यत्र ²C om गुरुकृतैः ³C तु कविभिः

⁴C गुरुभिः कावचनादितं ⁵C तत् खलु वंशपत्रपतितम् चरणं विधिगतम् 332 (C 316,

K, 290) ¹K पफुल्लितलञ्ज C श्रवणसुखकरैः तिलतलञ्ज ²CM कुरचक (कुरचक M) सहिद

(चM) ³C माहवमासए वणे वणे जुवदसुहासवो ⁴C हिण्डइ कीइलो सहाकरसासव मधुरवो

K, हिण्डइ × कीइलो फर × × × स वनमधुरवा 333 (C 317, K 291) ¹K यत्र तत्

334 (C 318, K 292) ¹C द्रवदमुहासवकसमविहिषा ²CM ³पदचए अचहिण्डइसरर

सवधि (सवकिN) ³K as in 335 335 (K 292) ¹K रमिऊण ²K भमवो

³K ⁴सुणधी for पिवासुधधी ⁴K मधुसुदि च, ⁵K सरदि 336 (C 319)

337 (C 320) ¹K reads 336 as in 339 below Our reconstruction is conjectu

ral OM reads as follows कुञ्ज (च M) विल (लव C) मरुदिविक पपक अमिगद (च अदि

C) मरुदिविषा पक विहाय भीमअभमरिहरण परि सहिषा

तृतीय पञ्चमान्त्यानि प्रथमे सचतुर्थकम् ।

पण्डं च नैधने वाथ गुरूणि ध्वजिनी यथा ॥ ३३८ ॥

^१विलसन्तिश्वा कमलसण्डे ^२[सु]वसन्तण कुसुमलुद्धा ।

तुरिय णिपीथ मधुमत्ता छप्पदि आकुल समुपजादि ॥ ३३९ ॥

^१द्वितीयसप्तमान्त्याश्च चतुर्थक

गुरु यदाहि पट्टो दशमोऽपि वा ।

अथोदितो हि पादेऽथ[च] जागते

भवेदितं हंसास्यमिति सस्मृतम् ॥ ३४० ॥

यथा— ^१[सुगन्धवादा वान्ति हि] समाणिओ सरम्मि रम्मप

फुल्लअपंकजे ।

तरङ्गसंकुले छप्पअआलिअ धिलोभअन्तओ पक्ख

सणाहिअ ॥ ३४१ ॥

तृतीयं च चतुर्थं च पण्ड सप्तमेव वा

दशम नैधनं चैव गुरूणि च भवन्ति हि ॥ ३४२ ॥

पादे तु जागते यत्र शेषाणि च लघून्यथ ।

हंसास्य नाम विज्ञेयं गदिनं नत्कुट यथा ॥ ३४३ ॥

^१दिजहसावतिण्णे' सलिले सरं कुसुमामोदलुद्धा कमलाकरे ।

णलिणीपत्तमज्जे परिहिण्डदि भमणायासलिण्णा

भमरावली ॥ ३४४ ॥

^१यदिहान्त्यतृतीयकपट्टगतैर्नैधमे नवमेन च भूपित[क]म् ।

^१गुरुभिः सहितं त्विह तद्गदित भुवि तोटकमेव हि

नत्कुटकम् ॥ ३४५ ॥

338 (K 293)

339 (K 294)

^१See note 1 on 337

^२K एकसुपन्ती

^३K तुरिअरपीत

340 (C 321)

^१K as in 342 343 below

341 (C 322)

^१CM दालद (साहद M) ओण (पीए M) समाणिओ सरनिरसए दु (प M) लअपट्टए तरङ्ग सुगु

(अ M) ले अपअकालिए विनीऽन्तओ पक (पक M) सणाहिअ K as in 344 342 343

(K 295 296) 344 (K 297) ^१C reads as in 341

^२K ^०धकसे for वनिसे

^३K कुसुमोदलुद्धकी (क) मलाकरे

^४K पतामञ्जी परिहिण्डेदा

345 (C 323, K 296)

^१C यदि षष्ठ्यतौयकनैधनके नवमी च अमितम षट्पद, K ^०भूषि(त)पदम्

^२K गुरुभिः सहितं त्विह

तद्गदित,

यथा - 'रजणीविरमे भदिभीमरवो भयसजणणो खगकोसिगओ ।
अणुवायसएहि २भवहत्थिदओ परिमग्गदे कोटरअ' तुरिदं ॥३४६॥

एतास्तु जातयः प्रोक्ता 'नत्कुटानां समासत ।

पुनश्च खञ्जकानां तु सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम्' ॥ ३४७ ॥

प्रमोद खञ्जकं पूर्वं 'भाविनी मत्तचेष्टितम् ।

एतास्तिन्नः समाख्याताः खञ्जकाना तु जातय ॥ ३४८ ॥

'आद्यचतुर्थे षष्ठदशमं स षोडशमथान्त्यमेव च 'यदि

द्वादशमेव यत् चरणेषु सप्तदशकात् परं च विहितम् ।

छन्दसि चेत्तथा गुरुभवेदथाकृतिगत भवेत् सतत

'मद्रकामदखञ्जकमतः पुनश्च कथितं प्रमोदकम् ॥ ३४९ ॥

यथा— 'माध्वमाससोहिद समग्गए उववणम्मि फुल्लकुमुमे

'णिच्च पर[ग]—पमत्तवहुपक्खिसन्नपरिघट्टणादमुहले ।

कुं'डिद(?) दसंडसकयार च'चरघिलोलमन्द(?)पवणे

हिण्डदि छप्पदाणुग्गदे मग्ग—उपरदोय(?) इन्दुवदणा' ॥ ३५० ॥

आद्यपञ्चममथान्त्य सप्तमं स्थान् तृतीयमेव दीर्घकम् ।

यस्याः पादयोर्गतो हि सा भाविनीति खञ्जकम् ॥ ३५१ ॥

यथा— 'जादि वेधुणायमाणओ पुप्फरेणुगुणणिग्गओ ।

'कल्लप'कदो पसोभिओ छप्पओ दुदं पधाधिओ ॥ ३५२ ॥

यदा तृतीयसप्तमं तथाद्यपञ्चम लघु ।

तदा तु मत्तचेष्टित युधा वदन्ति खञ्जकम् ॥ ३५३ ॥

यथा— पफुल्लकुलपादवं विहगमोवसोभिदं ।

वणं पग्गीदछप्पद उयेदं वस्त कोइल्ला ॥ ३५४ ॥

346 (C 324 , K 299) ¹CM रचविषने षतिभीमरवी भवषस (स M) जणणी चर (पर M) कोसिष (चा C)ओ K रमणीसहिओ रजनीविराम गगणइणण ²CM पद्विदधी सारिम (ष M) गण कीधरचनुरिष 347 (K 300) ¹K नत्कुटाना ²C, om 347 354 348 (K 301) ¹K भावणी 349 (K 302) ¹K ⁰चतुर्थे ²K यदि in the next foot ³K वेदथाकृतिगत ⁴K मद्रकामदखञ्जकमदि 350 (K 303) ¹K माध्वमा पसोभिद समयके ²K निचपरमत्तवहुपक्खिण्डणाद⁰, ³K ⁰दद(न्दु) वदणा 351 (K 304) 352 (K 305) ¹K जाति वेधुणायमाणुवदरेण गुणियग्गओ ²K कल्लय कतुपसोभिदी 353 354 (K 306 307),

नत्कुटानां 'तु खञ्जानाम् एता वै मूलजातय ।
 आभ्यो विनि सूताश्चान्या युग्मौजा विपमाक्षरा ॥ ३५५ ॥
 चतु पष्टि ध्रुवाना च विज्ञेया मूलजातय ।
 समवृत्ताक्षरकृता 'धनोऽन्या विपमा स्मृता ॥ ३५६ ॥
 '[नाना]वृत्तास्तु जायन्ते ध्रुवास्तिम्बस्तु नित्यश ।
 युग्मौजाश्चापि मिथ्याश्च विपमार्धसमा समा ॥ ३५७ ॥
 '[समवृत्तास्तु तत्र तु] पञ्चाशीति शते स्मृता ।
 'तवार्धविपमाणां तु पष्ट्या चार्धश[त] स्मृता ।
 एतदेव परीमाण विपमाणा प्रकीर्तितम् ॥ ३५८ ॥
 'सामान्या एव जायन्ते ध्रुवा विपमपादिका ।
 'स्वेच्छा नाम्ना तु नामानि तासां कार्याणि वृत्तय (१) ॥ ३५९ ॥
 एतास्तु जातय प्रोक्ता नानावृत्तसमुद्भवा ।
 धत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि विकल्पान पञ्चहेतुकान् ॥ ३६० ॥
 जाति[] खान प्रकारश्च प्रमाण नाम चैव हि ।
 ज्ञेया ध्रुवाणा नाद्यज्ञैर्विकल्पा पञ्चहेतुका ॥ ३६१ ॥
 वृत्ताक्षरप्रमाण हि जातिरित्यभिसञ्ज्ञिता ।
 'समार्धविपमाभिश्च प्रकार परिकीर्तित ॥ ३६२ ॥
 'पट्कलाष्टकले चैव प्रमाणे द्विविधे स्मृते ।
 'यथा गोत्रकुलाचारैर्नृणां नाम विधीयते ॥ ३६३ ॥
 एव 'म्यानाश्रयोपेन भ्रुवाणामपि चेष्यते ।
 प्रवेशाक्षेपनिष्कामप्रासादिकमथान्तरम् ॥
 [स्य]ान पञ्चविधं त्रिंशद् ध्रुवायोगसमन्वितम् ॥ ३६४ ॥

355 (C 325, K 308) ¹C बुद्धेर्नोऽशं कृता 356 (C 326 K 309) ¹C छती
 357 (C 327 K 310) ¹C समवृत्तास्तु K समानान् ²C पञ्चाशीति शते see 358
 below 358 (C 327b 328a, K 311) ¹Conjectural emendation ²See
 note 2 on 357 ³C om 359b 359 (C 325b 329a, K 312) ¹K सामन्वितय
²C भक्ता K स्तेन ³K साकार्यापि इहत्तम् 360 (C 329b 330a K 313) 361 (C
 330b 331a, K 314) 362 (C 331b 332a, K 315) ¹C समार्धविपमाणाश्च
 363 364 (C 332b 334, K 316 317) ¹K षट्चनीष्ट⁰ ²C प्रमाण ³C यथाईतु-
 कृता⁰ ⁴K नामानि ⁵CM मान ⁶C चैव श्रुयता चास्य लक्षपम्

नानारसार्थयुक्ता नृणां या 'गीयते प्रवेशेषु ।
 प्रावेशिकी तु नास्ति विज्ञेया सा ध्रुवा तज्ज्ञै ॥ ३६५ ॥
 'अङ्कान्ते निष्क्रमणे पात्राणां गीयते प्रयोगेषु ।
 निष्क्रामोपगतगुणा विद्यान्नैष्कामिकीं तां तु ॥ ३६६ ॥
 कममुल्लङ्घ्य चिबिज्ञैः क्रियते या 'द्रुतलयेन नाट्यविधौ ।
 आक्षेपिकी ध्रुवा सा [ऽ]द्रुता स्थिता घाऽपि विज्ञेया ॥ ३६७ ॥
 या च रसान्तरमुपगतमाक्षेपवशात् 'प्रसादयति रङ्गम् ।
 'रागप्रसादजननी 'ज्ञेया प्रासादिकी सा तु ॥ ३६८ ॥
 'विपण्णे विस्मृते ऋद्धे सुप्ते मत्तेऽथ सग[रि] ।
 गुरुभारवसन्ने च मूर्च्छिते पतिते तथा ॥ ३६९ ॥
 'विपसमूर्च्छिते भ्रान्ते घृत्वाभरणसयमे ।
 दोषपच्छादने या च गीयते 'सान्तरा ध्रुवा ॥ ३७० ॥
 ध्रुवाणां चैव सर्वासा रसभावसमन्वितम् ।
 'तथा स्थानं प्रवक्ष्यामि यत्र गेय प्रयत्नत ॥ ३७१ ॥
 द्विविधं तु स्मृतं स्थानं परस्यं स्वात्मसञ्चितम् ।
 'यत्त्वाक्षेपसमायुक्तं तच्च मे सन्नियोधत ॥ ३७२ ॥
 बद्धे निरुद्धे पतिते व्याधिते 'मूर्च्छिते मृते ।
 अवकृष्टा ध्रुवा कार्या भावे च करुणाश्रये ॥ ३७३ ॥
 श्वैत्सुन्ये ह्ययहित्ये च चिन्ताया परिदेविते ।
 श्रमे द्वैत्ये विपादे च स्थिता कार्या ध्रुवा युधै ॥ ३७४ ॥
 एतेष्वेव तु भावेषु करुणावेदितेषु च ।
 ध्रुवा 'द्रुता तु कर्तव्या तथावेगसमाश्रया ॥ ३७५ ॥

- 365 (C 335, K 318) ¹K गीयते 366 (C 336, K 319) ¹C चरान्ते
 निष्क्रामो या तु भवेत् प्रस्तुतमृतिविवे 367 (C 337, K 320) ¹C द्रुतलयेन वृत्तविवे
 C द्रुतलये तु 368 (C 338, K 321) ¹K द्रुत प्रसादयति ²C रङ्ग (ङ) wrong¹
 put before 368b ³K विद्यात् प्रासादिकीं सा तु 369 (C 339) ¹K om 369 ²C रङ्ग
 370 (C 340a, K 322) ¹C om 370a ²K सान्तराच्छदा 371 (C 340b
 341a, K 323) ¹C यथास्थान 372 (C 341b 342a, K 324) ¹CK यथावेप
 373 (C 342bc, K 325) ¹C सञ्चिते 374 (C 343, K 326), 375 (C 344,
 K 327) ¹K हता, C ध्रुवा ²K करुणे भावसयया

यत्र 'प्रत्यक्षज दु त 'मृताभिहतदर्शनात् ।
 स्थिता तत्र प्रयोक्तव्या कष्टणे तु रसे बुधैः ॥ ३७६ ॥
 'उत्पातदर्शने चैव ह्यमर्षेऽद्भुतदर्शने ।
 विपादे च प्रमादे च रोपे सत्त्वप्रदर्शने ॥ ३७७ ॥
 रौद्रवीरभयाद्येषु प्रत्यक्षापेक्षितेषु च ।
 ध्रुवा द्रुतलया कार्या ह्यग्नेः सन्ध्रमे तथा ॥ ३७८ ॥
 'प्रसादने याचने च तयानुस्मरणेऽपि च ।
 तथातिशयवास्येषु तथा च नवसङ्गमे ॥ ३७९ ॥
 'हर्षे च प्रार्थने चैव शृङ्गाराद्भुतदर्शने ।
 ध्रुवा प्रासादिकी कार्या तज्ज्ञैर्मध्यलयाश्रया ॥ ३८० ॥
 शरीरव्यसने रोपे पुन सन्धानकर्मणि ।
 सानुबन्धा बुधै कार्या 'गीतद्वैरन्तरा ध्रुवा ॥ ३८१ ॥
 अध्रुवास्तु प्रवेशा 'स्युर्गायतो रद्वतस्तथा ।
 सम्भ्रमे घापणे चैव ह्युत्पाते विस्मये तथा ॥ ३८२ ॥
 पद्यमर्थविधि ज्ञात्वा 'द्वैशकालमृतु तथा ।
 प्रकृतिं भावलिङ्ग च ततो योज्या ध्रुवा बुधै ॥ ३८३ ॥
 शीर्षरु 'चोद्धता चैव अनुबन्धो विलम्बिता ।
 'अद्धिता चापरुष्टा च पद्प्रकारा ध्रुवा स्मृता ॥ ३८४ ॥
 'शिर स्थानीयमेतद्भि यस्मान्तस्मात्तु शीर्षकम् ।
 'उद्धता तृद्धतो यस्मान्तस्माद् गेया ध्रुवा बुधै ॥ ३८५ ॥
 आश्रीडितप्रवृत्तो 'य[स्तद]र्थो लयकारक ।
 'नाट्योपचारजनित सोऽनुबन्ध प्रकीर्तित ॥ ३८६ ॥

376 (C 345, K 328) ¹K प्रत्यक्षर ²C मृताभिहित⁰ 377 (C 346, K 329)

¹C उत्पाते सन्ध्रमे K उत्पात दर्शन चैव शृङ्गाराद्भुतदर्शने ²K प्रदी च रोपसत्त्व दर्शने

378 (C 347, K 330) 379 (C 348 K 331) ¹C प्रसादने सन्ध्रमे च K प्रसाद

याचने चैव 380 (C 349, K 332) ¹C गर्षे N गर्षे ²K प्रायनाया च

381 (C 350, K 333) ¹C हितने⁰ 382 (C 351 K 334) ¹K सुर्गायतो गदत-

सया ²C प्रेषणे 383 (C 352, K 335) ¹C द्वैशकालमत्तच यत् 384 (C 353

K 336) ¹K चीदगता ²K इति (चादि) ता 385 (C 354, K 337) ¹C शिरस्था

नीयते तद्भि ²K उदगता 386 (C 356 K 338) ¹C य चतुर्षा लोप⁰,

K यदुत्थलेप N य चतुर्थोन्वय⁰ ²N नान्दीप⁰

- १नातित्वरितसचारा नाट्यधर्ममनुस्मृता ।
 २सविलम्बितसञ्चारा भवेद्दथ विलम्बिता ॥ ३८७ ॥
 ३धङ्गिता तृकटगुणा षट्कारससम्भवा ।
 ४यस्मात्तस्मात् प्रसन्ना च तस्मादेवाङ्गिता स्मृता ॥ ३८८ ॥
 ५अन्यभाषेपु कृष्टा च कृष्टा हेतुषु गीयते ।
 यस्मात् कारुण्यमंयुक्ता अपकृष्टा भवेत्तत ॥ ३८९ ॥
 ६या तु प्रादेशिकी दीप्ता सा ७कार्योद्धता नृणाम् ।
 या समासित(?) सञ्चारा भवेद्दथ विलम्बिता ॥ ३९० ॥
 ८या तु प्रासादिकी नाम स्त्रीणा ९कार्याङ्गिता तु सा ।
 या स्थिता सापकृष्टा तु या[ऽ] १०दृता सा विलम्बिता ॥ ३९१ ॥
 ११यतो लयवाद्ययतिपदचर्णस्तथाक्षरम् ।
 अनुबन्धाति गीतेषु प्रकारा पद् प्रवेशजा ॥ ३९२ ॥
 १२शीर्षकश्चोद्धता चैव देवपार्थिवयोः स्मृते ।
 १३दिव्यपार्थिवैरानां स्त्रीणां योज्या तथाङ्गिता ॥ ३९३ ॥
 १४मध्यमाना प्रवेशे च ज्ञेया १५दुतविलम्बिता ।
 नीचानां चैव कर्तव्य नृणां १६नक्तुटसञ्जका ॥ ३९४ ॥
 १७खञ्जरु नक्तुटश्चैव स्थानप्रासादिकी तथा ।
 १८कस्माल्ललितभावत्वाद्भास्यषट्कारयोर्यतः ॥ ३९५ ॥
 १९कुर्यान्नोचे २०मृते, चैव अनुबन्ध २१लयाभयम् ।
 स्त्रीणां राजन्यद्वेष्यानामपकृष्टास्तथैव च ॥ ३९६ ॥
 २२सन्निपातास्तु २३नृत्वारं प्रादेशिक्या भवन्ति हि ।
 २४शेषा द्विसन्निपातास्तु शीर्षका २५पदपदा स्मृताः ॥ ३९७ ॥

- 387 (C 358 K 339) १K नाट्यधर्मितं २C सविलम्बित ३K जा च इत
 विलम्बिता 388 (C 357, K 340) १K श्रुति २K यस्मात् स्थान 389 (C
 355, K 341) १C अन्यभाषेपु कृष्टा च कृष्टा हेतुषु गीयते 390 (C 360, K 342a)
 १K. om. 390b २K कार्याङ्गिता 391 (K 342b 343a) १C om. 391
 २K धालरा सानुवन्धाया 392 (C 359, 361, K 344a) १K om 392a 393 (C 362
 K 344b 345a) १K शौचिका २C दिव्या K दिव्या 394 (C 363,
 K 345b 346a) १K इतविल २K खञ्जरु नक्तुटे 395 (C 364, K 346b 347a)
 १K खञ्जरु नक्तुटे चैव २K कानान् ३C तथाङ् 396 (C 365 K 347b 348a)
 १C तथा चैव अनुबन्धाये तु सा 397 (C 306 K 348b 349a) १C शेषादि K शेषा दि

स्थिता चाप्यद्विता चापि नीचाना न हि कारयेत् ।
 सर्वभावाध्रयगतौ तेषां कार्यं तु नत्कुटम् ॥ ३९८ ॥
 त्रयो भावा भवन्त्येषा हास्यशोकभयाश्रया ।
 एव भावान् विदित्वा तु ध्रुवा योज्या प्रयोक्तृभिः ॥ ३९९ ॥
 वस्तु प्रयोग 'प्रकृति रसभावमृतु' वय ।
 देश कालमवस्था च ज्ञात्वा योज्या ध्रुवा बुधे ॥ ४०० ॥
 'यस्तु देशसमुत्थ च नगरारण्यसंभवम् ।
 प्रयोगश्चैव विज्ञेयो दिव्यमानुपसश्रय ॥ ४०१ ॥
 उत्तमाधममध्या तु तिचित्रा प्रकृति स्मृता ।
 रसभावौ तु पूर्वोक्तावृतु कालकृनस्तथा ॥ ४०२ ॥
 शिशुयौधनवृद्धत्व वयश्चैव प्रकीर्तितम् ।
 कक्ष्यादिभेदजनितो देशस्तु विविध स्मृतः ॥ ४०३ ॥
 कालो रात्रिदिवकृतो भासपक्षघनिर्मित ।
 अवस्था चैव विज्ञेया सुखदुःखरुता तथा ॥ ४०४ ॥
 स्थानान्येतानि तु बुधैर्नानावस्थानि नित्यश
 प्रयोगे तु प्रयोज्यानि रसभावौ समीक्ष्य तु ॥ ४०५ ॥
 यानि वाक्यैस्तु न ब्रुयात्तानि गीतैरुदाहरेत् ।
 गीतैरेव हि वाक्यार्थैः रसपाको वलाश्रयः ॥ ४०६ ॥
 ध्रुवाणामाश्रया कार्या ध्रौपम्यगुणसंभवा ।
 उत्तमाधममध्याना स्त्रीणा नृणामथापि च ॥ ४०७ ॥
 चन्द्राग्निसूर्यपवना देवपार्थिवयो स्मृताः ।
 दैत्यानां राक्षसाना च मेघपर्यतसागरा ॥ ४०८ ॥

- 398 (C १६७, K ३४९b ३५०a) १K स्थित चाप्यद्वित चैव १९९ (C ३६८ K
 350b 351a) १K नाटकम् २C हास्यशोकभयाश्रया K हास्यशोकभयाश्रया 400 (C
 369, K 351b 352a) १KC प्रकृति -K रसभावाधित च C रसभावान्वित 401
 (C ३७०, K 352b-353a) १C वस्तुप्रयोगमये K वस्तुप्रयोगसमुत्थ 402 (C ३७१,
 K 353b 354a) १C कृत 403 (C ३७२, K 354b 355a) १K विविध
 404 (C ३७३, K 355b 356a) १K वामकारिदिविनिश्चित २K सुखदुःख समुद्भवा
 405 (C ३७४, K 356b 357a) १K सप्रयोज्यानि 406 (C ३७५, K 357b 358a)
 १C वाक्यैस्तु २C गीतैरेव K नितैरेव ३C वाक्यार्थैरेव प्राते ४K वलाश्रया
 C वलाश्रयै 407 (C ३७६, K 359b-359a) १C ध्रौपम्य^० 408 (C ३७७,
 K 359b 360a) १C ०सूर्यपवन २C देव^०

सिद्धगन्धर्वयक्षाणां 'ग्रहोडुवृषभा. स्मृताः ।
 तपःस्थितानां सर्वेषां सूर्याग्निपचनाः स्मृताः ॥ ४०९ ॥
 'हव्यद्याहस्तु विप्राणां ये चान्ये तपसि स्थिता ।
 एतेषां चैव या नार्यस्तासामौपम्यसंश्रिताः ॥ ४१० ॥
 'द्विद्यु दुल्कार्करदिमश्च दिव्यानामपि च स्मृता ।
 देवताया प्रयोज्यास्तु नृपाणामपि ते मता ॥ ४११ ॥
 नागसिंहवृषाश्चैव नैते दिव्येषु कीर्तिता ।
 'धारणोर[ग]सिंहाश्च नृपाणामपि ज्ञेयते ॥ ४१२ ॥
 महिषा रुरुसिहाश्च क्रव्यादा पशवश्च ये ।
 हिम्रसत्वेषु ते कार्या 'यक्षराक्षसभूतेषु ॥ ४१३ ॥
 'उत्तमानां प्रयोक्तव्या नानारससमाश्रयाः ।
 मत्तमातङ्गसहिता राजहसाश्च योक्तृभिः ॥ ४१४ ॥
 सारसा शिखिन क्रोधाश्चक्राह्वाः कुमुदाकराः ।
 मध्यमाना प्रयोक्तव्या धौपम्यगुणसंश्रयाः ॥ ४१५ ॥
 'कोकिलः पट्टपदो ध्वाङ्क्ष कुररः कौशिको वक' ।
 पारायत सकादम्बो ह्यधमेषु प्रयोजितः ॥ ४१६ ॥
 एवमेषां यथोक्तानां 'त्रियो यास्तु भवन्ति हि ।
 उत्तमाधममध्यानां तासान्धैव निबोधत ॥ ४१७ ॥
 शर्वरी वसुधा ज्योत्स्ना 'नलिनी करिणी नदी ।
 नृपस्त्रीणां भवन्त्येता धौपम्यगुणसंश्रयाः ॥ ४१८ ॥
 दीर्घिका कुररी बह्वी सारसी शिखिनी मृगी ।
 मध्यमाना भवन्त्येता 'येश्याद्दीना तु नित्यश ॥ ४१९ ॥

- 409 (C 378, K 360b 361a) ¹C गार्हभ⁰ K वहेम 410 (C 379a, K 361b
 362a) ¹C om 410a 411 (C 379b 380a, K 362b 363a) ¹C विद्रुदुल्कार्करमाद्य
 K विद्रुदुल्कार्करमाद्य 412 (C 380b 381a, K 362b) ¹वारणे रात्रिदृश्य
 N वारणोरराज⁰ K om this hem 413 (C 381bc, K 364) ¹C, यक्षराक्षसभूतना.
 414 (K 365) ¹C om 414 415 (C 382 K 366) 416 (C 383,
 K 367) ¹K कोकिल पट्टपद etc ²K प्रयोजनेत् 417 (C 384, K 368)
¹C त्रियामपि 418 (C 385 K 369) ¹C नलिनी वरुणी K त्रिनिनी करिणी⁰
 419 (C 386, K 370) ¹K वेश्याना चैव

'पट्पदी कुञ्जुटी ध्यांक्षी 'परपुष्टा[ध कौशिकी] ।
 धधमानां ध्रुवास्येताः प्रयोज्यास्तु प्रयोक्तृभि ॥ ४२० ॥
 'गल्यर्थोपमिता याश्च चलनार्था भवन्ति हि ।
 'प्रावेशिन्या बुधैरेव नैष्कामिन्या तथैव च ॥ ४२१ ॥
 'प्रावेशिन्याश्रया ये च पूर्वाह्णे चैव ते स्मृताः ।
 नक्तन्दिघसमुत्थास्तु 'नैष्कामिन्या स्वकालजा' ॥ ४२२ ॥
 'सौम्या. पूर्वाह्नकाले तु मध्याह्णे दीप्तसध्रयाः ।
 अपराह्णे तथा 'काले सन्ध्याया करुणाश्रया ॥ ४२३ ॥
 'गमनार्था हि ये प्रोक्ताः प्रावेशिन्या भवन्ति हि ।
 'स्थाचरा ये च सम्प्राप्ता आक्षेपिन्याश्रया हि ते ॥ ४२४ ॥
 'आक्षेपिन्याश्रिता' सर्वे द्रुता स्थितरुतास्तथा ।
 'आक्षेपा ह्येवमेव स्युर्द्रुता स्थितगताश्रयाः ।
 रोपामर्पसमुद्भूता शोकाद्भूतभयानका ॥ ४२५ ॥
 यद्द्रव्य वसुधासस्थ 'मृतदैवतमाश्रितम्
 तत्सर्गमुपनेयन्तु 'गाने युक्तोपमाश्रये ॥ ४२६ ॥
 स्थाचरे स्थावर कुर्यात् गतार्थेषु चल तथा
 'सुखदुःखकृतान् भावान् औपम्यगुणसध्रयान् ॥ ४२७ ॥
 '[तत्र] रथवाजिकुञ्जरमृगपक्षिशिविकाधिमानानाम् ।
 गतिविक्रम हि दृष्ट्वा कर्तव्याथ ध्रुवा तज्ज्ञै ॥ ४२८ ॥
 'रथपत्निवाजिवारणधिमानशिन्यस्यपक्षियानेषु^२ ।
 'द्रुतपदवर्णधिशोपा कर्तव्या चै ध्रुवा तज्ज्ञै ॥ ४२९ ॥

420 (C 387 K 371) ¹CH पट्पदी कुञ्जुटी &c -CK परपुष्टा च योजनेत्

421 (C 388 K 372) ¹K गल्यर्थे यमिता याश्च चलनार्था C मत्पथा यमजा काया

वपलाये ²K प्रावेशिन्या ³K नैष्कामिन्या 422 (C 389 K 373) ¹K प्रावेशिन्याश्रया

यासु पूर्वाह्णे चान्तु ते ²C ⁰काल्य कालजा 423 (C 390, K 374) ¹C साया

²C मध्या 424 (C 391, K 375a) ¹K चलनार्था हि ये प्रोक्ता आक्षेपिन्या भवन्ति

²K om 424b 425 (C 392 393, K 375b 376a) ¹K om 425a 426 (C

393b 394a, K 376b 377a) ¹K कृतदैवतमाश्रितम् C मृतदैवतमानुषे ²K गानयुक्तोपमाश्रये

427 (C 394b 395, K 377bc) ¹K सुखदुःखकृतेर्भावेरीपम्यगुणसध्रयात् 428 (C 396,

K 378) ¹K तुय C भूमि for तत्र 429 (C 397, K 379) ¹C रथपत्निवाजिवारण⁰

K रथपत्निवाजिवारण⁰ ²C ⁰शिविकान्तरिक्षानेषु K ⁰शिविकान्यपक्षियानेषु ³K छतदपद-

वर्णेषु कतव्या तु,

'ओन्न.कृता हि ये वै गुरुवणां^१ ध्रुपगजसिंहर्षे[पु] ।
 'सारसवानरहंसे तथा 'मयूरे च कर्तव्या ॥ ४३० ॥
 'द्रुतगमने लघुवर्णा^२ बिलम्बितकृते तु दीर्घवर्णकृताः ।
 एवं 'स्थितद्रुतानां ज्ञात्वा भाद्य द्रुता कार्या ॥ ४३१ ॥
 नास्ति 'किञ्चिद्वृत्त हि पदं गानकृताश्रयम् ।
 'तस्माद् गानमभिप्रेक्ष्य तद्वृत्तं योजयेद् ध्रुवम् ॥ ४३२ ॥
 'तस्माद्वाहनगत्यर्था^३ ध्रुवा कार्याक्षरैरेव ।
 अङ्गानां समता यत्र भाण्डवाद्ये^४ भविष्यति ॥ ४३३ ॥
 'यद् वृत्तं घाहनगती^५ ध्रुवा, पादे विधीयते ।
 तद्वृत्तं तु 'भवेद् घाद्ये^६ शङ्खपातसमं तथा ॥ ४३४ ॥
 'पूर्वं गानं ततो घाद्यं^७ ततो 'नृत्तं प्रयोजयेत् ।
 गीतवाद्याङ्गसयोग'^८ प्रयोग इति संज्ञित ॥ ४३५ ॥
 'हृदयस्थस्तु यो भावः 'साङ्गाभिनयनैरथ ।
 'निवृत्त्यङ्कुरसूत्रामु कार्यत्वभिनयान्घृत ॥ ४३६ ॥
 अथ प्रासादिकी योज्या 'प्रहर्षार्थगुणोद्भवा ।
 शकाशपुरुषो यत्र यत्र चाकाशभाषणम् ॥ ४३७ ॥
 'ध्रुवार्था^९ तत्र कर्तव्या ध्रुवा ह्याभाषणाश्रया ।
 'प्रासादिन्याश्रयाश्चापि ईर्षाक्रोधाश्रयापि वा ॥ ४३८ ॥
 शृङ्गाररसमासाद्य ध्रुवान्वर्था प्रयुज्यते ।

- 430 (C 398 K 380) ^१K औन्न कृता तु र्वे × × × गुरुवणा ^२C इपगजसिंहर्षा
 K इपभगनिष्ठसिंहर्षे ^३N सारसवानरहंसैर्विना C सारसवानरहंसैर्विना ^४C मयूरेषु
 कर्तव्या K मयूरे विधातव्या 431 (C 399 K 381) ^१C द्रुतगमनेन लघुवर्ण
^२K विततगती च ^३K स्थितद्रुताना C स्थिते द्रुताना 432 (C 400, K 382)
^१N तद्वृत्तं ^२K तस्माद्वाहनगतिसभि 433 (C 401, K 383) ^१K तस्माद्वाहनगत्यर्थे
^२K कर्तव्यते 434 (C 402 K 384) ^१C तद्वृत्तं, K यद्वृत्तं ^२C ध्रुवापादे
 K ध्रुवापादे K भवेद्घाद्यम् C भवेद् गान ^३K शङ्खपातसम 435 (C 403,
 K 385ab) ^१C प्रहर्षगान ^२C इत ^३K om प्रयोग 436 (C 404, K 385c,
 386a) ^१C हृदयस्थान्तु ये भावा ^२C शोङ्गजैरेव निर्वृता ^३K निर्वृताङ्कुरसूत्रा इ
 437 (C 405, K 386b 387a) ^१C मकर्याद्यगुणोद्भवा 438 (C 406, K 387b 388a)
^१K चत्वारं ^२K ध्रुवादी भाषणश्रय ^३K प्रसादनाश्रया

यानि 'प्रासादिकानि स्यु स्थानानि १रससधयात् ॥
 धन्वर्था तत्र कर्तव्या ध्रुवा प्रासादिकी त्वथ ॥ ४३९ ॥
 भाषा तु 'शूरसेनो स्याद् ध्रुवाणां २संप्रयोजने ।
 'कदापि भागधी यत् कर्तव्यं नत्कुट बुधैः ॥ ४४० ॥
 दिव्याना 'संस्कृतं गान प्रमाणैस्तु विधीयते ।
 अर्धसंस्कृतमेवं तु मानुषाणा प्रयाजयेत् ॥ ४४१ ॥
 ये त्वौपम्यरुता दिव्या यदि तेषा प्रयोगतः ।
 'प्रवेशो नाटकेऽपि स्याच् छृणु तेषा समाश्रय ॥ ४४२ ॥
 यस्तेषा 'सात्त्विको भाव कर्मसकीर्तन च यत् ।
 तन् कार्यं गानयोगे तु ३प्रमाणचित्रिसंश्रयम् ॥ ४४३ ॥
 छन्द प्रमाणसयुक्त दिव्याना गानमिष्यते ।
 'स्तुत्याश्रयेण तत्कार्यं कर्मसकीर्तनादपि ।
 ध्रुवापादविधौ कार्यं यच्चौपम्यगुणाश्रयम् ॥ ४४४ ॥
 'माला धक्त्' पुट वृत्त विश्लोकश्चूलिका तथा ।
 उद्गताऽपरवक्त् च कर्तव्यानि प्रयोक्तृभिः ॥ ४४५ ॥
 विधानं 'छन्दसामेषां भया पूर्वमुदाहृतम् ।
 जयाशीर्वादयुक्तानि कार्यान्वितानि दैघते ॥ ४४६ ॥
 'ऋग्गाथा पाणिका ह्येषा ४योद्धव्यास्तु प्रमाणतः ।
 ५सुधव्याश्चैव यस्मात्तु तस्माद् गीतेषु योजयेत् ॥ ४४७ ॥
 'गान्धारपङ्कजमध्यमपञ्चमयुक्ताश्च जातयो याश्च ।
 ६एभिः प्रमाण गाना[ना] कर्तव्यं धैर्यतोषेतम् ॥ ४४८ ॥

- 439 (C 407 408a, K 388b 89) १K प्रासादिकानि २K रससधया ३K तथा
 440 (C. 408b 409a K 390) १K सौरगाना तु २CK संप्रयोजयेत् ३K कदापि
 भाषाधौ धव C न भाषाश्चैव भाषाध्यात 441 (C 409b 410a K 391) १KC रुक्ता-
 धारा 442 (C 410bc, K 392) १C प्रवेशे नाटकेऽपि K प्रवेशे नाटक तु स्याच्
 443 (C 411, K 393) १C सात्त्विके २C प्रमाण विधिरुद्रयम K प्रमाणगुणसदयम
 444 (C 413 414a, K 394) १K गुणसदय च २K om this hem 445 (C 412
 414b 415a, K 395) १C its variant also as मालावृत्त पृटीपित 446 (C 415,
 K. 396) छन्दसामितन् etc ३K दैघते 447 (C 416 K 397) १K कफा दा
 ३K द्रष्टव्यपि ३K सुवचनैव 448 (C 417, K 398) १K. गान्धारमध्यमयुत पञ्चमयुक्तास्तु
 जातयो यास्तु । २C एभिः प्रमाण गाना K एभिः प्रमाणगणा.

प्रासादिक स्थितं चैव नैष्कामं ^१सप्रवेशजम् ।
^२प्रमाणमपि कर्तव्यं चतुःस्थानसमन्वितम् ॥ ४४९ ॥
^१प्रायश सस्कृतं योज्यमनुष्टुप्छन्दसा कृतम् ।
 नाना^१देवतकार्येषु धन्तराय विना तथा ॥ ४५० ॥
^१'वक्त्रं' चापरवक्त्रं च माला चेति प्रवेशजम् ।
^२'पुष्टं' च बूलिका चैव नैष्कामिकीमथेष्यते ॥ ४५१ ॥
 प्रासादिकस्युद्गतावृत्तं स्थिते चानुष्टुभिष्यते ।
 स्थानान्येतानि योज्यानि ^१'प्रमाणत्रिविधैरथ ॥ ४५२ ॥
 यदनुष्टुप्कृतं गानं स्थितस्थानसमाश्रयम् ।
^१'शापन्नं'शाश्रयकृतं ^२'चिन्तादु'खसमन्वितम् ॥ ४५३ ॥
 गुरुप्रायाक्षरकृतं करुणस्वरजातिकम् ।
^२'प्रकृष्टघर्णयद्बुलं' स्थितस्थान भवेत्तु तत् ॥ ४५४ ॥
^१'उन्मादनार्थं' नृणां तु ^२'तथा' विहरणेषु च ।
^१'दिव्यान्वयानां' कर्तव्यं ^२'स्थानमनुष्टुभाश्रयम् ॥ ४५५ ॥
 मानुषेष्ववतीर्णस्य दिव्यस्य स्मरणाश्रयम् ।
^१'प्रमाणगानं' कर्तव्यं दिव्यभाषसमन्वितम् ॥ ४५६ ॥
 तस्यैव दुःखविषयं ^१'शोकचिन्ताविनाशनम् ।
 प्रमाणगानं कर्तव्यं ^२'शोकावस्थान्तराश्रयम् ॥ ४५७ ॥
 ध्रुवाणां हि विधानस्य आश्रयस्य ^१'विभागशः ।
^२'यथा' प्रयोगः कर्तव्यं तच्च मे सन्निबोधत ॥ ४५८ ॥
 स्थापिते भाण्डविन्यासे ^१'तिसामिनि' ^२'परिकीर्तिते ।
^१'आध्रावणकं' कर्तव्यं ^२'बहिर्गीतप्रयोगकम् ॥ ४५९ ॥

- 449 (C 418, K 399) ^१C सप्रवेशजम् ^२C प्रमाण परिकर्तव्यम् 450 (C 419,
 K 400) ^१K प्रायश ^२K देवतकार्येषु तु 451 (C 420, K 401) ^१K विश्वाम्बापरवक्त्रं
^२K पुनश्च 452 (C 421, K 402) ^१K प्रमाणस्य बुधैरथ 453 (C 423,
 K 403) ^१K स्वर्गस्य गानं 454 (C 423, K 404) ^१K कर्तव्यमनुष्टुभिष्यते
^२K चतुःस्थानस्य 455 (C 424, K 405) ^१K अनुष्टुप्कृतं ^२C तथापरवक्त्रेण च
^३K दिव्यान्वयं तु ^४K गानं प्रायसमाश्रयम् 456 (C 425, K 406) ^१K प्रायेण गानं
 457 (C 426, K 407) ^१K शोकचिन्ताविनाशनम् ^२C शोकावस्थाप्रयागयम् 458 (C 427,
 K 408) ^१K विधेयत ^२K तथा 459 (C 428, K 409) ^१C तिसामिनि
^२C सप्तकीर्तिते ^३C आध्रावणान् यत् ^४C प्रयोगजम्

१प्रयुज्य च बहिर्गोतं पूर्वरङ्गं प्रयोजयेत् ।
 २पूर्वरङ्गे प्रवृत्ते तु नाट्यद्वारं समाश्रयेत् ॥ ४६० ॥
 १ध्रुवा तत्र प्रकर्तव्या प्रकृतीनां प्रवेशजा ।
 गत्याश्रयेण २नाट्यज्ञैर्गानस्य परिवर्तनकम् ॥ ४६१ ॥
 १परिक्रमेण रङ्गस्य ३गानेनार्थवशेन वा ।
 परिवर्ता प्रयोक्तव्या पडेव तु बुधैरथ ॥ ४६२ ॥
 १ध्रुवा तत्र प्रकर्तव्या देवताभिर्यथा बुधैः ।
 तत्र पाता प्रकर्तव्या एकविशतिरेव च ॥ ४६३ ॥
 त्र्यस्त्रा वा चतुरस्त्रा वा ध्रुवा १नाट्ये प्रयोगत ।
 त्रिकलं २पादपात[नं] त्र्यस्त्राया च विधीयते ॥ ४६४ ॥
 १चतुष्कल तु पातन चतुरस्त्रगतं भवेत् ।
 उत्तमे चतुरस्त्रा तु त्र्यस्त्रा चैव तु मह्यमे ॥ ४६५ ॥
 १खड्गं नत्कुट्टक चैव ह्यधमे च प्रयोजयेत् ।
 विधि स्वर्गतो ह्येव भवेच्चरणपातने ॥ ४६६ ॥
 संभ्रमोत्पातरोपेषु कलार्थकलमिष्यते ।
 १त्रिकला द्विकलेककलाश्चतुष्कलाश्चैव १पादविन्यास ॥ ४६७ ॥
 तत्र च साम्यं कार्यं भाण्डेन समं न गानेन ।
 नह्येककला द्विकला ध्रुवाविरामा भवन्ति १नाट्यविधौ ।
 तस्मात् साम्यं कार्यं भाण्डेन समं न गानेन ॥ ४६८ ॥
 १ये पूर्वोक्ता भावा स्थिताश्रया द्रुताश्रया चापि [स्युः] ।
 तेषां पादनिपातं ज्ञात्वा साम्यं बुधैः कार्यम् ॥ ४६९ ॥

460 (C 429a, K. 410) १C om 460a २C पूर्वरङ्गप्रवृत्तेषु K प्रयुक्ते पूर्वरङ्गे
 ३K नाट्याद्वारं ४C प्रयोजयेत् 461 (C 429b 430a K 411a) १K om
 461a २K नाट्यद्वारं पदेरनुगतैरुपा 462 (C 430b 431a K 411b 412a) १C
 परिक्रमात् तु २C तवेवार्थवशेन तु 463 (C 431b, K 412b 413a) १C om 463a
 464 (C 432, K 413b 414a) १K नाट्ये प्रयोगत C नाट्याश्रयोक्तृभिः २KC ०दत्ते
 465 (C 433, K 414b 415a) १C चतुरस्त्र 466 (C 434ab, K 415b-416a)
 १K वाष नत्कुट्टक २C असनपातने 467 (C 434c 435a K 416b 417a) १N
 विकल द्विकल चैव K विकलत्रिकलैककल २C पादविन्यास 468 (C 435b-436,
 K 417b 418) १C गानविधौ 469 (C 437, K 419) १C om २C भावस्थिता^०,
 ३K om.

'अपटीक्षेपकृताश्चात्यधिकहर्षशोकरोपाद्या' ।
 तत्र 'परिच्छेदसमा^१ कार्यास्तज्ज्ञैः प्रवेशास्तु ॥ ४७० ॥
 ऐशमेते युवैर्ज्ञेया प्रयोगे 'परिवर्तजा ।
 अत ऊर्ध्वं^२ प्रचक्ष्यामि ग्रहान् भाण्डसमाश्रयान् ॥ ४७१ ॥
 अभाण्डमेक गानस्य परिवर्तं^३ प्रयोजयेत् ।
 यच्च चतुर्थे परिवर्ते तस्य भाण्डग्रहो भवेत् ॥ ४७२ ॥
 'सन्निपातग्रहा काचित् काचिद्वै तर्जनीग्रहा ।
 तथाकाशग्रहा काचिद् ध्रुवा गाने भवन्ति हि ॥ ४७३ ॥
 'ध्रुवायाम्तु ग्रहो यस्मात्^४ कलाताललयान्वितः ।
 स तु भाण्डेन कर्तव्यस्तज्ज्ञैर्गतिपरिक्रमे ॥ ४७४ ॥
 'शौर्यकर्म्योद्धतायाश्च प्रदेशिन्या ग्रहो भवेत् ।
 'विलम्बिताद्रितायाश्च^५ सन्निपाते तृतीयके ॥ ४७५ ॥
 नत्कुट्टस्याद्रितायाश्च प्रासादिभ्यास्तथैव च ।
 सन्निपातग्रह कार्यः 'द्रुतायाश्चोर्ध्वजो ग्रहः ॥ ४७६ ॥
 नैप्कामिङ्गयानुबन्धानां ग्रहो 'भाण्डसमो भवेत् ।
 'न तेषा परिवर्तस्तु कार्यो^६ गाने प्रयोक्तृभिः ॥ ४७७ ॥
 'नत्कुट्टस्य तु चत्वारो ग्रहा कार्याः प्रयोक्तृभिः ।
 सन्निपातश्च शम्या च तालश्चाकाशस्तथा ॥ ४७८ ॥
 'सम्प्रमादेगर्हर्षेषु प्रवेशा ये भवन्ति हि ।
 ग्रहो गानममस्तत्र उद्घात्य संग्रहीतित ॥ ४७९ ॥
 भूषणवासपतने 'वैकल्ये विस्मृते परिधान्ते ।
 'दोषाच्छादनहेतोरुद्घात्याऽन्तराया[घा]स्तु ॥ ४८० ॥

470 (C 438 K 420) ^१C अपटाक्षेपकृताश्च^० K अपटाक्षेपकृताश्च^० ^२K, परिच्छेद
 सम ^३C कार्यास्तज्ज्ञैः प्रवेशस्तु (प्रदेश K) 471 (C 439, K 421) ^१C परिकीर्तितः
 472 (C 440 K 423) 473 (C 441 K 423) ^१C 'यद्य always ^२C काचि
 always for काचित् ^३K प्र वा गाने 474 (C 442, K 424 425a) ^१K ध्रुवायाम्तु
 यद्य ^२C कालताललयान्वित, K कालताल समन्वित ^३C गतिपरिक्रमे
 475 (C 443 K 425b 426a) ^१K शौर्यकोयाह^० ^२K, विलम्बिता स्थिता ^३K सन्निपाते
 कल्पते 476 (C 414, K 426b 427a) ^१K यशोर्ध्वजो यद्य 477 (C 445
 K 427b 428a) ^१K गानसमी ^२K तेषा हि ^३K गाने प्रयो^० 478 (C 446;
 K 428b) ^१K om 478a 479 (C 447, K 429) ^१K 'वेद्यार्थं × × × सायेषा
 भवन्ति ^२K गानसमानस्यदुपान्ता संग्रहीतितत् 480 (C 448, K 480) ^१C वेकल्ये,
^२K ^०च्छादनहेतोरुद्घात्याऽन्तरायास्तु C ^०सावीरनारायण

एवं प्रयोक्तृभिः कार्यं ध्रुवाणां सन्निवेशनम् ।
 यथास्थानाश्रयोपेतं ^१नृत्तनाट्यप्रयोगजम् ॥ ४८१ ॥
 यथा घर्णादृते ^१चित्रं ^२शोभते न निवेशनम् ।
^३एवमेव विना गानं नाट्यं रागं न गच्छति ॥ ४८२ ॥
 पूर्वरङ्गविधाने तु कर्तव्यो गानजो विधिः ।
 देवपूजाधिकारश्च ^१तत्र सम्परिकीर्तित ॥ ४८३ ॥
 ततश्च काव्यबन्धेषु नानाभावसमाश्रयम् ।
 ग्रामद्वयं ^१च कर्तव्यं तथा ^२साधारणाश्रयम् ॥ ४८४ ॥
 मुखे तु मध्यमग्रामः पङ्कज प्रतिमुखे स्मृतः ।
 साधारितं तथा गर्भे ^१धिमर्शं चैव पञ्चमम् ॥ ४८५ ॥
 कैशिकं च तथा कार्यं गानं ^१निर्वहणे ब्रुधै ।
^२सन्निवृत्ताश्रयं चैव ^३रसभावसमन्वितम् ॥ ४८६ ॥
^१यथारसकृता या स्युः ध्रुवा ^२प्रकरणाश्रया ।
 नक्षत्राणीव गगनं नाट्यमुद्योतयन्ति ता ॥ ४८७ ॥
^१मागधी प्रथमा गीतिस्तथा ^२चैवार्धमागधी ।
 संभाविता तृतीया स्यात् पृथुला च तथा परा ॥ ४८८ ॥
 विनिवृत्त्या पदानां तु मागधी समुदाहृता ।
 चित्रेऽर्धमागधी चैव द्विर्निवृत्तपदाश्रया ॥ ४८९ ॥
 वृत्तौ सम्भाविता प्रायो [गुर्वक्षरस्मन्विता] ।
 [पृथुलायां दक्षिणा च] लघुवाद्याक्षरान्विता ॥ ४९० ॥
^१गानयोगे चतस्रस्तु योज्या सर्वत्र गायनैः ।
 यथाक्षरकृता ह्येताः प्रयुज्यन्ते ध्रुवास्वपि ॥ ४९१ ॥

481 (C 449, K 431) ^१C यथावत्तत्र तथा 482 (C 450, K 432) ^१C चक

^२K न गीताजनन भवेत् ^३K एवमेव विना गीत नाट्य रङ्ग 483 (C 451, K 433)

^१K स च पूर्वं प्रकीर्तित 484 (C 452, K 434) ^१C न, N प्र^० ^२K तथा 485 (C 453,

K 435) ^१C गर्भे कैशिकमध्यमम् 486 (C 454 K 436) ^१K निर्वहणे ^२C सन्निवृत्ता

श्रुतेः ^३C रसभावसमन्वित 487 (C 455 K 437) ^१K तथा रसकृता नित्य

^२K प्रकरणान्विता 488-489 (K 438 439) ^१C om these ^२K चैवार्ध मागधी

490 (K 440a) ^१C om 490 See XXIX 79 and cf Dattila 239b

491 (K 440bc) ^१C om 491

पूर्णस्वरं 'वाद्यविचित्रघर्ण'

^२त्रिस्थानशोभ ^३द्वियत त्रिमात्रम् ।

रक्तं 'समं' इलक्षणमलंकृतं च

'सुखप्रयुक्तं' मधुरं च गानम् ॥ ४२२ ॥

गीते प्रयत्नं प्रथमं तु कार्यं

'शय्या' हि नाट्यस्य घदन्ति गीतम् ।

गीते च वाद्ये च हि ^२सुप्रयुक्ते

नाट्यप्रयोगो न विपत्तिमेति ॥ ४२३ ॥

एतदुक्तं मया सम्यग् ध्रुवाणां लक्षणं महत् ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गातृवाद्ययोर्गुणान् ॥ ४२४ ॥

गुणात् प्रवर्तते ज्ञानं दोषाच्चित्तं निरस्यति ।

तस्माद् यत्नेन विज्ञेया गुणदोषाः समासतः ॥ ४२५ ॥

गाता प्रत्यग्रवया ^१स्निग्धो मधुरस्वरोपचितकण्ठः ।

^२लयतालकलापातप्रमाणयोगेऽप्युत्तमः ॥ ४२६ ॥

^३रूपगुणकान्ति^४सस्थानसत्त्वमाधुर्यसम्पन्ना ।

पेशलमधुरस्निग्धानुनादसमरक्तशुभकण्ठा^५ ॥ ४२७ ॥

^६सुविहितसमकविधायिन्यक्षोभ्यगीतताललयकुशला [च] ।

^७आतोद्यार्पितकरणा विज्ञेया ^८गायिका श्यामा ॥ ४२८ ॥

^९सुनिविष्टपाणिलययतिनियोगज्ञौ [च] सुमधुरलघुहस्तौ ।

^{१०}गातृगुणैश्चोपेतौ अघहितमनसौ सुसंगीतौ ॥ ४२९ ॥

492 (C 456, K 441) ^१C तत्र विचित्रघर्णे ^२K त्रिस्थानशोभ ^३KC द्वियत

^४K सम ^५K सुख प्रयत्न 493 (C 457, K 442) ^१C शय्या ^२C सुप्रयुक्तौ

494 (C 458, K 443) ^१K here ends ch XXXII and begins ch XXXIII

(गुणाध्याय) 495 (K XXXIII 1) 496 (C 459, K XXXIII 2) ^१C द्विग

स्वरं मधुरमासन्नोपचित ^२C ^०कलामानप्रमाण^० 497 (C 460, K XXXIII 3)

^१K ^०कान्तियुक्ता ^२C ^०सस्थानं घर्षमाधुर्यसम्पन्नं K माधुर्योपितसत्त्वसम्पन्ना ^३C ^०शुभकण्ठ

K ^०शुभकण्ठ 498 (C first 461, K XXXIII 4) ^१C reads अघहितमनसौ

सुनिविष्टौ मधुरसंघार K सुविहितसमकविधायिन्वाञ्छोभ्य गीतताललयकुशला ^२C अतोद्यार्पितकरणा

^३K गायिका श्यामा - C गायिका श्यामा 499 (C second 461, K XXXIII 7)

^१K. सुनिविष्ट × × बाणिलय नियोगज्ञौ सुमधुर प्रलयरुन्नी C ^०लययतिविचारदीपमित^० ^२C. गातृगुणै^०

'स्फुटरचितचित्रकरणौ' जितश्रमौ रक्तकण्ठौ प्रवीणौ ।
 'चित्रादिवाद्यकुशलौ' वीणाया वादकौ भवत ॥ ५०० ॥
 धलघानघहितवुद्धिगीतलयज्ञस्तथा सुसंगीतः ।
 श्रावकमधुरः स्निग्धो 'दृढानिलो' वशावादी स्यात् ॥ ५०१ ॥
 अविचलितमविच्छिन्नं 'घर्णालकारबोधक' मधुरम् ।
 स्निग्ध 'क्षोपावरणं' 'वेणोरेवं' स्मृतं घायम् ॥ ५०२ ॥

प्रायेण तु स्वभावात् स्त्रीणां गानं नृणां च 'पाठ्यविधिः' ।
 स्त्रीणां स्वभावमधुरं कण्ठो नृणां 'धलवत्त्वं' च ॥ ५०३ ॥
 यः स्त्रीणां 'पाठ्यगुणो' भवति नृणां च गानमधुरत्वम् ।
 ज्ञेयं सोऽलंकारो 'नहि' स्वभावो भवति तेषाम् ॥ ५०४ ॥
 यद्यपि पुरपो नैता गीतविधानं तु लक्षणोपेतम् ।
 माधुर्यगुणविहीनं शोभाजनन न 'तद्' भवति ॥ ५०५ ॥
 एव स्वभावसिद्धं स्त्रीणां गानं नृणां च 'पाठ्यविधिः' ।
 अपरस्परसम्पन्नं कार्यं 'त्रायासनिष्पन्नम्' ॥ ५०६ ॥
 प्रायेण दानद्यासुररक्षयक्षोरगा विविधचेष्टा ।
 घात्र्याश्रिता प्रयोगे भवन्ति पुरपाङ्गनायदा ॥ ५०७ ॥
 स्त्रीभिः कार्यं प्रयत्नेन प्रयोगं पुरुषाश्रयः ।
 यस्मात् स्वभावोपहितो विलासः स्त्रीकृतो भवेत् ॥ ५०८ ॥
 नित्यं व्यायामयोग्याभिर्नृणां भवति सौष्टवम् ।
 स्वभावतस्तु मधुरं स्त्रीणामङ्गविचेष्टितम् ॥ ५०९ ॥
 एवं स्त्रीणां तु पुरुषैरुपदेष्टव्यमेव हि ।
 गानं वाद्यं च पाठ्यं च नानाप्रकृतिसम्भवम् ॥ ५१० ॥

500 (C 462, K XXXIII 8) ¹K ⁰विचित्रकरणौ ²K गीतं यवणौ च तौ प्रवीणौ च
 C ⁰रक्तकण्ठद्वौ ³K ⁰कुशली ⁴K वीणायां वादकी भवति 501 (C 464,
 K XXXIII 9) ¹K दृढपाणि × वेदिकी ज्ञेय 502 (C 463, K XXXIII 10)
¹C घर्णालकारबोधक K ⁰मविच्छिन्नं ²K दीपावारण C दीपविहीन CN प्रच्छादक
 दीपव (पुत N) 503 (C 465, K XXXIII 5) ¹KC वाद्यविधि ²K सुललितवत्
 च 504 (C 466, K XXXIII 6) ¹C वाद्यगुणो ²K ⁰इषी नहि स्वभावी ज्ञेय
 505-506 (C 467 468) ¹C न तस्मिन् ²C वाद्यसं निष्पन्नम् 507 510 (C 469-472).

ध्वैस्वर्यं भवेत् स्त्रीणां गान घाद्य क्रियास्वथ ।
 नहि तत् '[व]र्णमाधुर्यं पुरुषेषु भविष्यति ॥ ५११ ॥
 स्मृतिर्मतिश्च मेघा च ऊहापोहस्तथैव च ।
 शिष्यनिष्पादनं चैव पडाचार्यगुणा. स्मृता ^१ ॥ ५१२ ॥
 मेघा स्मृतिर्गुणा श्लाघा राग संघर्ष एव च ।
 उत्साहश्च पडेवेते शिष्यस्यापि गुणा स्मृता ॥ ५१३ ॥

ध्रावकोऽथ ^१घन स्निग्धो ^२मधुरस्त्वधानवान् ।
 त्रिस्थानशोभीत्येवं च ^३पट् कण्ठस्य गुणा स्मृता. ॥ ५१४ ॥
^४दृरात्तु श्रूयते यस्मात् तस्माच्छ्रावक उच्यते ।
 ध्रावको सुस्वरो ^५यस्तु न विक्षितो घन स्मृत. ॥ ५१५ ॥
^६सुश्रव स त्यपरुप. स्निग्धस्तज्ज्ञैः प्रकीर्तित. ।
^७महास्थानेऽप्यवैस्वर्यं स वै मधुर उच्यते ॥ ५१६ ॥
^८स्वरेऽधिके च हीने च ह्यधिरक्तो ऽवधानवान् ।
^९शिर कण्ठेष्वभिहत [तत्]स्थानमधुरस्वरैः ॥ ५१७ ॥
 त्रिस्थानेऽपि हि माधुर्यं यस्य नित्यं विधीयते ।
 त्रिस्थानशोभीत्येवं तु ^{१०}स हि तज्ज्ञैः प्रकीर्तित. ॥ ५१८ ॥
^{११}कपिलोऽव्यवस्थितश्चैव तथा सन्दष्ट एव च ।
 काकी च तुम्यकी चैव पञ्च दोषा भवन्ति हि ॥ ५१९ ॥
^{१२}वैस्वर्यं च भवेद् यत्र ^{१३}तथा स्याद् [घर्ष]रायितम् ।
 कपिल स तु विज्ञेय. श्लेष्मकण्ठस्तथैव च ॥ ५२० ॥

511 (C 473) ^१C कर्णमाधुर्यं 512 (C 474) ^१After XXXIII 10,

K has the following धनेः ज्ञानविज्ञानकरणवचनप्रयोगसिद्धिश्चिन्धिनिष्पादनानि षडाचार्यगुणा

513 (C. 475) 514 (C 476, K XXXIII 11) ^१C घन^० ^२K मधुरो षव^०

M. मधुरस्वरथा ^३K पट्काडस्य 515 (C 477, K XXXIII 12)

^१K. इदाम ^२K यथादच्छिद्र. 516 (C 478b-479a, K XXXIII 13) ^१K पञ्चधनि

सयुक्त ^२K मान (मन ?) प्रज्ञादनकर 517 (C. 478a, K XXXIII 14) ^१स्वरधिके च

हीने च C स्वराधिकी विधीयी वा ^२K ^०अभिहित विद्याल 518 (C 479bo, K XXXIII.

15a) ^१C सकण्ठी मधुर द्यत 519 (C 480 K XXXIII 15b-16a) ^१C कपिलोऽव्यवस्थित

काकी तुम्यी संदष्टकक्षया । समासतस्मिन् पञ्च कक्षदीषा भवन्ति हि 520 (C 481a, K XXXIII.

16b-17a) ^१K. वैच (स)यं भवेत्तत्र. ^२C तथा शुद्धकरायितम्

ऊनताधिकता चापि स्वराणा यत्र दृश्यते ।
 कृशत्वदोषतश्चैव ज्ञेयं स 'त्वव्यवस्थितः ॥ ५२१ ॥
 'दन्तप्रयोगात् सन्दृष्ट्वा चाचार्यैः परिकीर्तितः ।
 'यो न निस्तरति स्थाने स्वरमुच्चारणगतम् ॥ ५२२ ॥
 'तथा रूक्षस्वरश्चैव स काकीत्यभिसङ्घितः ।
 'नासागतसारो यस्तु तुम्बकी सोऽभिधीयते ॥ ५२३ ॥
 'एते गुणाश्च दोषाश्च तत्त्वतः २कथिता मया ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ह्यवनद्धविप्रि पुनः ॥ ५२४ ॥
 गान्धर्वमेतत् कथितं मया हि
 पूर्वं यदुक्तं १त्विह नारदेन ।
 कुर्याद्य पद्ये मेनुज प्रयोग
 सम्मानमग्न्यु ३लभते स लोके ॥ ५२५ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे ध्रुवाविधान नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

- 521 (K XXXIII 17bc) १K त्वम (न)वस्थित 522 (C 482b K XXXIII
 18) १K दन्तप्रयोगात् C सन्दृष्ट दग्नी यत्र स सन्दृष्ट इति कृत २C om 522b
 523 (C 481b 482a, K XXXIII 19) १C तथा निस्तरश्चैव स काकीति हि सङ्घितः.
 २K नासागतसारम्^० 524 (C 483, K XXXIII 21bc) १K reads before this a
 passage which possibly belonged to the next chapter २C कथिता.
 525 (C 484, K XXXIII 22) १K प्रपितामहेन २K नर प्रयोगे ३C कुम्बकी
 गच्छेत्

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

१ ततातोद्यविधिस्त्वेप मया प्रोक्त समासत ।
 २ अघनद्धधिभागेन लक्षणं कर्म चैव हि ॥ १ ॥
 ३ आतोद्यानां प्रवक्ष्यामि विधिं घादनमेव च ।
 ४ मृदङ्गपणवाना च ३ददु^१रस्य तथैव च ॥ २ ॥
 ५ गान्धर्ध चैव वाद्यं च स्वातिना नारदेन च ।
 ६ विस्तारगुणसम्पन्नमुक्त लक्षणकर्मतः ॥ ३ ॥
 ७ अनुवृत्त्या तथा स्वातेरातोद्यानां समासत ।
 ८ पौष्कराणा प्रवक्ष्यामि निर्वृत्ति सम्भव तथा ॥ ४ ॥
 अनध्याये कदाचित्तु १स्वातिर्वै दुर्दिने दिने ।
 ९ जलाशय जगामाथ सलिलानयन प्रति ॥ ५ ॥
 १० तस्मिन् सरो निपण्णे तु प्रविष्ट पाकशासन ।
 ११ धाराभिर्महतीभिश्च १कर्तुं मेकार्णव जगत् ॥ ६ ॥
 पतन्तीभिश्च धाराभिर्वायुगेगाञ्जलाशये ।
 १२ पुष्करीणां पटु- शब्द १पत्राणामभयत् तदा ॥ ७ ॥
 १३ व[र्षा]धारोद्भव शब्द निशम्य १सहसा मुनि- ।
 १४ आश्चर्यमिति १मन्वानश्चाद्य प्रारितघाश्च तम् ॥ ८ ॥

1 (C 1, K XXXIV 1) १C अघातोद्य^० K तत वाच्य(य)विधान यन्मयावि(भि)हितं पुरा,
 २K अघनद्धातलापि तस्य वन्द्यामि लक्षणम् 2 (C 2, K XXXIV 3a) २K. om 2a
 ३K मृदङ्गाना समासेन लक्षण पणवस्य च 3 (C 3, K XXXIV 3b) १C ददु^१रस्य च सत्त्वेपाद
 विधान नाशमेव च and before 2 occurs in K the following यद्योक्त मुनिमि पुत्रे
 स्वातिनारदपुष्करे । सवनलक्षणसयुक्त सर्षतीद्यविभूषितम् । २K om 3b 4 (C 4) १K om 4
 5 (C 5, K XXXIV 4) १K मुनिमं हति ददु^१रे 6 (C 6, K XXXIV 5) १C
 तस्मिन् परो K तस्मिन् जलाशये यवत् २C प्रविष्ट K प्रविष्ट पाकशासन ३K. ०महती-
 भिश्च ४K. धूरयन्निव मेदिनीम् 7 (C 7, K XXXIV 6) K पुष्करिण्या २C कलरव
 १C पविषाम्, K थाप (पत्रा)णाम^० 8 (C 8, K. XXXIV 7) १K वनाधोरोद्भव (kha),
 वनाधारोद्भव C तथा धीर कल K तु महामुनि. ३C. सम्पन्न अथधारितवान् स्वयम्.

ज्येष्ठमध्यरुनिष्ठं तु पत्राणामवधार्य च ।
 गम्भीरं मधुरं हृद्यमाजगामाश्रम तत ॥ ९ ॥
 गत्वा सृष्टं 'मृदङ्गाश्च पुष्करानसृजत्तत ।
 पणवं ददु'रश्चैव सहितो विश्वकर्मणा ॥ १० ॥
 देवानां दुन्दुभि दृष्ट्वा चकार मुरज तत ।
 आलिंग्यमूर्ध्वकं चैव तथैवाङ्गिकमेव च ॥ ११ ॥
 'चर्मणा चावनद्धास्तान् मृदङ्गान् ददु'रस्तथा ।
 तन्नीभि पणव चैवमूहापोहविशारद् ॥ १२ ॥
 भूयश्चान्यान्यपि तथा काष्ठायसकृतान्यथ ।
 भल्लरीपटहादीनि चर्मनद्धानि तानि तु ॥ १३ ॥
 'आतोद्यसमवाये तु यानि घाद्यानि घादकं ।
 अङ्गप्रत्यङ्गयोगेन गदतो मे निबोधत ॥ १४ ॥
 विपञ्ची चैव चित्ता च दारघोष्वङ्गसजिते ।
 कच्छपी घोपकादीनि प्रत्यङ्गानि तथैव च ॥ १५ ॥
 'मृदङ्गो ददु'रश्चैव पणप्रेष्यङ्गसंज्ञिते ।
 भल्लरीपटहादीनि प्रत्यङ्गानि तथैव च ॥ १६ ॥
 अङ्गलक्षणसयुक्तो विज्ञेयो वंश एव हि ।
 शङ्खस्तु डफिनी चैव प्रत्यङ्गे परिकीर्तिते ॥ १७ ॥
 नास्ति किञ्चिदनायोज्यमातोद्यं दशरूपके ।
 रसभावप्रयोगं तु ज्ञात्वा योज्य विधानत ॥ १८ ॥
 उत्सरे'च्चैव यानि च नृपाणा मङ्गलेषु च ।
 शुभकल्याणयोगे च विवाहकरणे तथा ॥ १९ ॥
 [पुत्रादिके समु]न्पन्ने सम्रामे '[योध]सकुले ।
 ईदृशेषु च कार्येषु सर्वातोद्यानि वादयेत् ॥ २० ॥
 स्वभाषगृहवार्तायामल्पभाण्ड प्रयोजयेत् ।
 उत्थानकाव्ययन्धेषु सर्वातोद्यानि वादयेत् ॥ २१ ॥

9 (C 9, K XXXIV 8)

10 (C 10, K XXXIII 9) ¹OK सदृशानां

11 (C 11, K XXXIV 10)

12 (C 12, K XXXIV 11) ¹K क (च) मंथा

13 (C 13, K XXXIV 12)

14 19 (C 14 19, K XXXIV 13 18) ¹Kआतोद्यन् समवाये ²K सदृश20 (C 20, K XXXIV 19) ¹EO पञ्चसंज्ञाने

21 (C 21, K XXXIII 20)

भङ्गानां तु समत्वार्थं छिद्रप्रच्छादने तथा ।
 विप्राप्तिहेतोः 'शोभा[या] भाण्डवाद्यं [प्र]जायते ॥ २२ ॥
 तत्राचनद्धं वक्ष्यामि विधिस्वरसमुत्थितम् ।
 नानाकरणसंयुक्तं '[नाना]जातिविभूषितम् ॥ २३ ॥
 यावन्ति '[चर्म]नद्धानि ह्यातोद्यानि द्विजोत्तमा ।
 तानि त्रिपुष्कराद्यानि त्वचनद्वमिति स्मृतम् ॥ २४ ॥
 एतेषां तु पुनर्भेदा' शतसख्याः प्रकीर्तिताः ।
 'किं तु त्रिपुष्करस्यात्र लक्षणं प्रोच्यते मया ॥ २५ ॥
 शोषाणां कर्मबाहुल्यं यस्मादस्मिन् न दृश्यते ।
 न स्वरास्तत्र [प्र]हारा' नाक्षराणि न मार्जना ॥ २६ ॥
 'भेरीपटह[भंभा]भिस्तथा दुन्दुभिडिण्डिमै ।
 शैथिल्यादायतत्वाच्च स्वरे गाम्भीर्यमिष्यते ॥ २७ ॥
 प्रायशस्तानि कार्याणि काल कार्य समीक्ष्य तु ।
 किं तु त्रिपुष्करस्यास्य श्रूयतां यो विधि स्मृत' ॥ २८ ॥
 'घस्त्वात्मको भवेच्छन्द' स चापि द्विविधः स्मृत' ।
 स्वरवांश्चैव विज्ञेयस्तथा चैवाभिधानवान् ॥ २९ ॥
 तत्राभिधानवान्नाम नानाभावसमाश्रयः ।
 स्वरवांश्चैव विज्ञेयो नानावाद्यसमाश्रय ॥ ३० ॥
 शारीर्यामेव धीणायां स्वराः सप्त प्रकीर्तिता ।
 तेभ्यो विनिस्तृताश्चैवमातोद्येषु द्विजोत्तमा ॥ ३१ ॥
 पूर्वं शरीरादुद्भूताः स्वरा गच्छन्ति दारवीम् ।
 ततः पुष्कर[ज] चैवमनुयान्ति घनं पुन ॥ ३२ ॥
 एषा वाहीरणैर्ज्ञेया प्रहारा घचनाश्रयाः ।
 युद्धादिभिः सक्ता योज्या धीणावाद्येषु योक्तृभिः ॥ ३३ ॥

22 (C 22, K XXXIV 21) ¹KC शोभाये 23 (C 23, K XXXIV 22)

¹KC मानजाति^० 24 (C 24, K XXXIV 23) ¹KC वम (चर्म)^० 25 (C 25,

K XXXIII 24) ¹KC किञ्च त्रिपुष्करस्यते 26 (C 26, K XXXIV 25)

¹KC चाराद्य 27 (C 27, K XXXIV 26) ¹KC भेरीपटहम आभि^० 28 (C 28,

K XXXIV 27) 29 (C 29, K XXXIV 28) ¹KC वाक्तात्मको 30-33 (C

30 33, K XXXIV 29 32)

शारीर्यामथ वीणायां भिद्दुं जगति कादिति (?)।
 भवेद्वाष्करणं तत्र नानाकरणसयुक्तम् ॥ ३४ ॥
 यं यं गाता स्वर गच्छेत् तमातोद्यं प्रयोजयेत् ।
 यतिपाणिसमायुक्तं गुरुलघ्वक्षरान्वितम् ॥ ३५ ॥
 पौष्करस्य तु वायस्य मृदङ्गपणवाश्रयम् ।
 धिधानं तु प्रवक्ष्यामि द्दुर्स्य तथैव च ॥ ३६ ॥
 षोडशाक्षरसम्पन्नं चतुर्मासं तथैव च ।
 विलेपनं पट्करणं त्रियति त्रिलयं तथा ॥ ३७ ॥
 त्रिगतं त्रिप्रचारं च त्रियोगं च त्रिपाणिकम् ।
 दशार्धपाणिप्रहृतं त्रिप्रहारं त्रिमाज्जनम् ॥ ३८ ॥
 अष्टादशजातिश्चैव विशतिप्रकारं तथा ।
 एभिः प्रकारैः सम्पन्नं वाद्यं पुष्करजं भवेत् ॥ ३९ ॥

तत्र षोडशाक्षरमिति यत्तदनुव्याख्यास्याम —

'कखगघटठड[ण]तथदध[म]रलहा इति षोडशाक्षराणि स्युः ।

पुष्करवाद्ये नित्यं वाष्करणे सविधेयानि ॥ ४० ॥

चतुर्मासं नाम—आलिप्ताट्टितगोमुखवितस्ता[पताश्] चत्वारो मासाः ।

विलेपनं नाम—घामोर्ध्वकंप्रलेपात् ।

पट्करणं नाम—रूपं कृत[-प्रतिकृत] प्रतिभेदो रूपशेषमोघ प्रतिशुष्केति ।

त्रियति नाम—द्रुतमध्यविलम्बितयोगात् ।

त्रिगतं नाम—तत्र घनमोघश्चेति ।

त्रिप्रचारं नाम—समप्रचारं विषमप्रचारं समधिषमप्रचारश्चेति ।

त्रिसंयोगं नाम—गुरुसंयोगो लघुसंयोगो गुरुलघुसंयोगश्चेति ।

त्रिपाणिकं नाम—समपाणिं अक्षरपाणिं, उपरिपाणिंश्चेति ।

षड्पाणिप्रहृतं नाम—समपाणिरर्धपाणिरर्धार्धपाणिं, पार्श्वपाणिं प्रदेशिनी

[च] इति ।

त्रिप्रहारं नाम—निगृहीतोऽर्धनिगृहीतो मुक्तश्चेति ।

34 (C 34, K XXXIV 33) 35 (C 35, K XXXIV 34) 36 38 (C

36-38, K XXXIV 35-37) ¹KC त्रिप्रकारं 39 (C 39, K XXXIV 38) ¹KC

विषमप्रकारं चैव तथाटादृशजातिकम् 40 (C 40, K XXXIII 39) ¹KC क ख ग घ ट

ठ ड ढ त थ द ध य र ल ह ²KC ⁰नितस्तात्पर्यानि ³KC प्रतिशुष्केति

त्रिमाजनं नाम—[मायूरी अर्धमायूरी कर्मारवीश्वेति ।

अष्टादशजातिकं नाम—शुद्धा एकरूपा देशानुरूपा देशापेतरूपा पर्याय विष्कम्भ पर्यस्ता संरम्भ. पार्ष्णिणिसमस्ता दुष्करकरणा ऊर्ध्वगोष्ठिका उच्चितिका एववाद्या मृदङ्गपणवा अवकीर्णा अर्धावकीर्णा सप्तवा विधूतं चेति ।

विंशतिप्रकारं नाम—चित्रं समं. विभक्तं छिन्नं. छिन्नविद्धं. विद्धं अनुविद्धं स्वरूपानुगतं. अनुसृतं विच्युतं दुर्गं अवकीर्णं. अर्धावकीर्णं एकरूपं परिक्षिप्तं साञ्चीकृतं समलेखं चित्रलेखं. सर्वसमवायं. दृढं इति ।]

अभिव्यक्तानि पूर्वं यान्येतानि षोडशाद्यानि ।

तान्यक्षराणि जानीत पुष्करेषु यथाक्रमम् ।

पणवे द्दुर्दे चैव मृदङ्गेषु तथैव च ॥ ४१ ॥

कटरत[ठद]घास्तु दक्षिणमुखेऽत्र गहयाश्च घामके [निपा]ता ।

थकारदचैवोर्ध्व[के] करणध्रुवलाश्च स्युरालिग्ये ॥ ४२ ॥

एतेषामक्षराणां स्वरसंयोगं च व्याख्यास्याम —तत्र अ आ इ ई उ ऊ ऋ ऐ ओ औ अं अ. इति स्वरा व्यञ्जनैः सह संयोगं गच्छन्ति ।

तत्र अकारेकारौकारैकारौकारांकारा ककारे यथा—क कि कु के को कं इति ।

इकारेकारौकारा खकारे यथा—खि खु खो इति ।

उकारेकारौकारा गकारे यथा गु गे गो इति ।

अकारेकारौकारा घकारे यथा—घ घे घो इति ।

अकारेकारौकारांकाराचकारे यथा—च चि चो च इति ।

अकारेकारौकारांकाराचकारे यथा—ठ ठि ठो ठ इति ।

अकारेकारौकारौ डकारे यथा—ड डो इति ।

अकारेकारैकारा णकारे यथा—ण णि णे इति ।

अकाराकारेकारैकारास्तकारथकारयोर्यथा—

त ता ति ते थ था थि थे इति ।

अकारेकारैकारौकारा दकारे यथा—द दु दे दो इति ।

अकारेकारौकाराकारा धकारे यथा—ध धि धो धं इति ।

अकाराकारेकारैकारा रेफे यथा—र रा रि रे इति ।

अकाराकारेकारैकारा लकारे यथा—ल ला लि ले इति ।

हकारमकारौ शुद्धौ ।

तत्र ककारधकारतकारधकारधकाराणा रेफोऽनुबन्ध यथा—'द्रु' ध त्रे
क्रं थु [द्रं] ध इति

ककारस्य लकारोऽप्यनुबन्ध यथा—[ह्रं ह्रै] इति

एवमेतैः सयोगैर्द्विहस्तसंयुक्तान्यक्षराणि भवन्ति । तत्र आङ्गिके मृदङ्गे
द्विपुष्करे समहस्तनिपाताद् धंकार ।

तत्र अङ्गुलिचलनात् कुकार । तत्रैव अवष्टम्भाद् य(ध)कार । तत्रैव अर्ध-
निगृहीतस्थकार । तत्रैव पार्ष्णिपीडित ह्रकार । तत्रैव 'अङ्गुलिकुञ्चतात् क्ष-
(ख)कार । ऊर्वयामकयो समहस्तनिपाताद्दकार प्रदेशिन्या घालिग्ये
ह्रैकारः ।

'केचिदेकवक्तृज केचित् त्रिवक्तृज केचिन्निर्वक्तृज इति यथा रेफ सर्ववक्तृपु,
दकारधकाराघालिग्ययामके, आलिग्यदक्षिणे मकार, यामोर्ध्वके गकार' कचि-
दालिग्येऽपि लाघनार्थं धकार कर्तव्यः । एवं तत्र प्रतिषेधो न कार्य इति उक्त
स्वरव्यञ्जनसयोग^३ ।

'पश्चपाणिप्रहतमिति यदुक्त—'समपाणिरर्धपाणिरर्धार्धपाणि पार्श्वपाणि
प्रदेशिनी चेति । त एते च 'प[ार्श्वार्ध]पाणिप्रहता निगृहीतार्धार्धनिगृहीता[द्विहस्त-
प्रहता] मुक्ता यथायोग कार्या भवन्ति । तत्रसमपाणिप्रहतो मकारः स निगृहीत ।
'गकारदकारधकारा अक्षराऽर्धनिगृहीता अर्धपाणिप्रहताश्च । 'ककारखकार-
टकारडकारा पार्श्वपाणिप्रहता निगृहीताश्च । तकारथकारहकारा^{१०}अर्धार्ध-
पाणिप्रहता अर्धनिगृहीताश्च ।^{११}मकारठकारणकाररेफलकारहकारा द्विहस्त-
प्रहता मुक्ता ।^१प्रदेशिनीप्रहतो मुक्त^१ह्रकार । पार्श्वपाणिद्विहस्तप्रहता
मुक्ता अपि^{११}द्रा व्र ह्रैकारा । तत्र च ह्रैकारा अर्धपाणिप्रहता निगृहीताश्च ।
पार्श्वपाणिप्रहतो निगृहीतश्च ×कार । एवमेतेष्वक्षरेषु प्रयोगवशेन कार्या
प्रहारा ।

^१KC अङ्गुलिचलनात् घकार ^०C from here upto ^०सद्योम omitted by K

^३C सयोगत्र ^४C पश्चपाणिप्रहताना K समपाण्यर्धपाण्यर्धार्धपाणिपार्श्वपाणिप्रदेशिग्येति

N om पार्श्वपाणि^० ^६K पश्चपाणि प्रहता ^७C^०दकारधकारा N^०दकार डकारा

^८K ककार खकार टकार दकार C ककार खकारणकार डकारा ^९K तकारवकारावार्ध^०

^{१०}C^०प्रहतस्य and om अर्धनिगृहीताश्च ^{११}MN मकारठकारा मुक्ताश्च निरक्षप्रहता

O × कार धकारणकारमुक्ताश्च ^{१२}ON प्रदेशिन्या ह्रतथालिङ्ग (ह्रं N) ^{१३}C अत्रिभङ्गाडीतयुगाद्य

कुत्स इत्यर्ध पाणि प्रहता निगृहीताश्च ^{१४}C om upto^०यकार

'पोडशैव तु दृष्टाणि 'वाद्यज्ञान्यक्षराणि तु ।

अनेनैव 'तु योगेन योज्य 'वाष्करणं बुधे ॥ ४३ ॥

चतुर्मांगमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्याम ।

'अङ्कितालितमार्गो तु वितस्तो गोमुखस्तथा ।

मार्गाश्चत्वार एवैते 'प्रहारकरणाध्या ॥ ४४ ॥

'तत्रालिङ्ग्यमृदङ्गप्रहारयुक्तोऽङ्कितो मार्ग । 'धामोर्ध्वकप्रहारयुक्तस्त्वालित-
मार्गः । 'ऊर्ध्वाङ्किकदक्षिणमुखो क्षिप्रहस्तप्रहतो 'वितस्तो मार्ग । 'आलिङ्ग्यकरण-
बहुल सर्वपुष्करप्रहतो 'गोमुखमार्ग इति ।

'तत्राङ्कितप्रहारजो यथा—^{१०}घट्टं कथित घट्टं घेंटा घट्टं गत्थिम गत्थि घण्टां
गत्थित्ये इत्यङ्कितो मार्ग ।

^{११}इदानीमालितमार्ग —^{१२}दधो मा माटो म स्त दु वें (घं) घे गु डु (गु)रण्डुं
घें प्रें (घ) द्र घे टो मां आलितमार्गवाद्यं विज्ञेय वाद्यकैरेवम् ।

^{१३}इदानीं वितस्तमार्ग—^{१४}तकितान् तकितान् सेनतां किंनाना घिसकेता इडु
डुडु केनां [इति] वितस्ते स्यात् ।

[इदानीं गोमुखमार्गः] ^{१५}गुद्वद्द्वमथिकटा धंघेन छिडुखु खुणोगगटतियमटम्
इति गोमुखमार्गः । ^{१६}अङ्कलिप्रचलनात् वर्तितो हकारो मुक्तश्च स एष
स्वस्तिकेनोर्ध्वा [कि]कयोरर्धनिगृह्येत । तयोरेव समहस्तदर्शनात् ।

[अङ्कलि]-प्रचालनात् हकारो मुक्त इति धित्य तित्य डित्य किता खदेह्
खदेह् ^{१७}गुयु डु लेण्ट भक्ति तित्यन धित्तान् हुयघे विधातव्या । ^{१८}एवं वितस्ते

43 (C 43, K XXXIV 42) ^१K घोडशैवणि ^२K वाद्यज्ञान्यक्षराणि ^३K विधानिम
^४C वा कारण K ज्वरस 44 (C 44, K XXXIV, 43) ^१K अदितालितमार्गो पुवितस्ता
गोमुखी तथा ^२K प्रहारकारणाध्या. ^३K एषा किम-मदह^० C ^०मदहाहारयुक्तद्विती
^४MN धामोर्ध्वप्रहारयुक्त^० C × प्रहारयुक्त^० ^५MN ऊर्ध्वाङ्क दक्षिणी C ऊर्ध्वाङ्कि^०
^६C वितस्त K वितस्ता ^७C आलिङ्गकरण K आलिङ्गकरण^० ^८K गोमुखी^०
^९K अदितप्रहार जातम् ^{१०}C मङ्क कथितघट्टा घट्ट गत्थिगु गत्थिमग्य सभित्य M मङ्क कथित
घट्ट घटा घट्ट गत्थिगुगत्थिमघट्टा सभित्य K कटमटदिधेतोदधीवेग मराघिघेटादिमटाधिष इत्यदितामार्ग.
^{११}K om upto मार्गः C om मार्गः ^{१२}K घट्टघट्टख धेगुधेगुधु धेमुषधे धीषधु घघरी
धेधे इत्यालितमार्गः ^{१३}K om upto मार्गः ^{१४}C तत्र नितालाङ्कितान्तेनाङ्कितान्धि
मकेता इडुडुकेनां तत्ते K अदितालकिता तकिये तकिते घट्टके ताडुदा धेधेदेता इति वितस्तामार्गः.
^{१५}C om upto गोमुखमार्गः ^{१६}K om upto हुयघे विधातव्या ^{१७}C गुडुडुकोऽङ्कित-
दिमानुषुधमो धेघी विधातव्या ^{१८}K. कुर्यादितममार्गं दणमङ्कविरजितान् प्रहारान्त्तु अङ्कितमार्गं विना रंवा.

मार्गे गणे लमरवर्जितप्रहारा स्युः । ऊर्ध्वमार्गेण विशेषा 'कार्यास्तु गोमुख्या खटमत्थिमदृघण्टाघुरखेट्ट' खत मा (बुदु) ण किति किट्टि किट्टि मां खु खु णु डे धे धो धो विधातव्या । "इदानीं गोमुखीवाच्य"—^१ठ ड ण घेण्ट णखन्दु लघु खेड् घट मट्ट टां णु थ [खु खु] णा तिथ घट घिट्टि मां कम्कु टां णु घेड् किट्टि माड् घे मे को मो म गोमुख्या [स्यात्] ।

ये त्वाल्लिप्तसमुत्था 'सर्वे मार्गैस्तु ते विधातव्या' ।

'ग्रहणाक्षरसंघातैस्तु मृदङ्गानां ग्रहो भवति ॥ ४५ ॥

एतेषां तु प्रवक्ष्यामि दर्शनानि यथारुमम् ।

'चतुर्णामपि मार्गाणामक्षरग्रहण यथा ॥ ४६ ॥

'घृड् घृड् घट घेड् मरिय मरिय मटा मट्थि ठिड् मन वेड् ऋड् कथि कटाड् त्वहिते । घाघ गेट्टा तकि ना घृ घृड् ग्रो किट्टि त्रेण्टाड् गान् धि किट्टि केत्था थ कुना किता किरि दाम् इति सयोगोऽपि [धि]तस्ते तु डो माड् गुदु घेड् घे घण्टा घे घ ट द्दु मा [इति] 'आलिप्ते सयोग कार्योंऽय वादने 'तज्ज्ञै ।

'घे घेट्थि कटा गुट्टा घेड् घेट्टा घण्टान् वि मधि तिथय के स टे घे ग घेणो णो णम् इति

'गोमुख्या उक्तो यो मार्ग एतेषा पुष्कराणां [च] ।

'त्रिविध प्रचारस्तत्र समो विषम समविषम इति ॥ ४७ ॥

वामोर्ध्व[क]योर्वांसस्ययोरङ्घ्रितमार्गेऽपि ।

'कार्यं समप्रचारत्वाल्लिप्ते वाचकरणे तु ॥ ४८ ॥

^१K कार्याय गोमुख्या द्रोमा द्रोमा गुदुधे गुदुधे दुमाघोते । आनिममार्गे वाद्य विज्ञेय वादने क्षत्रज्ञै ।

^२K om upto वाद्य ^३K घण्टाघुरखेट्टो गुदुधेघटमटा कटा किट्टिमा करणल दुमाकेके दिट्टु टे ङे देघा गोमुख्य 45 (C 45 K XXXIV 44) ^४C सर्वे मार्गैस्तु K, सर्वे मार्गोलु विधातव्या ।

^५C ग्रहणाक्षरसंघाते ह्यादसदङ्गान् K ग्रहमीषणसंघातैश्च मृदङ्गाणां 46 (C 46, K. XXXIV 45) ^६C चतुर्णामपि ^७K वन्दुघेट्टा मटाघ वीत्यमय कटात्थिमदिक्केत्थाधि क्ताधि कट्-

किट्टीषिधधेजित्ता वाघ चन्द्रा वकिता चन्द्रा दधिट्टियाधेट्टा मथिकिट्टिकिता टाकुतौ तकिकिदी मतिसयोमाङ्घ्रिते त शामागु दवेधेदी घचिदाघद्रमाम ^८K आनिमक सयोग ^९K सव्यक् for तज्ज्ञै ^{१०}K घटामय गुदुघेट्टाघेट्टाखेट्टाघेट्टा घोट्टखमट्थि ङ्ग व घकुष्ठीणोषा किताराकुतौ तकिट्टा किट्टिदीम तिसयोगाद् वितस्तेन शानागुदुधेधेधेदी घघे दा घद्रामा आवे 47 48 (C 47-48, K prose just before XXXIV 46) ^{११}K गोमुख्या । एतेषा पुष्कराणां त्रिविध प्रचारः—समप्रचारी विषमप्रचारः समविषम-

प्रचारमिति । तत्र वामोर्ध्व[क]योर्वांसैः सर्वानैव ऊर्ध्वं [कि] तु दक्षिणक × × × । ^{१२}C त्रिविधस्य प्रचारः M om तत्र ^{१३}C ऽङ्घ्रितामार्गे ^{१४}K × × हस्त प्रक्षितावनित्रे वाद्यकरणे तु (XXXIV 54)

'वामोर्ध्व[क]ापसव्याना १प्रहते १वामकर. कर्तव्य. ।
 १सव्योर्ध्वगमनाना सव्यो विपमप्रचारे तु ॥ ४९ ॥
 १एवं स्वस्तिकयोगाद् द्वाभ्यामपि यद् भवेत् तु हस्ताभ्याम् ।
 १मा[र्गे] वितस्तिसङ्गे प्रहते विपमप्रचार स' ॥ ५० ॥
 स्वच्छन्दतस्तु १करयो १प्रहत शेषेषु मार्गकरणेषु ।
 अद्धितगोमुखयोगात् समविपमो हस्तसंचार ॥ ५१ ॥
 शृङ्गारहास्ययोगे वाद्यं योज्य तथाद्धिते मार्गं ।
 घीराद्भुतरौद्राणा वितस्तमार्गेण १वाद्यं स्यात् ॥ ५२ ॥
 करुणरसे १त्विह वाद्य योज्य चालितकरणमार्गेण ।
 बीभत्सभयानकयोस्तयेद्य नित्यं १हि गोमुख्या ॥ ५३ ॥
 रसभाषसत्त्वयोग दृष्ट्वाभिनयं गतिप्रचारञ्च ।
 घाद्यं १[च]त्ते कार्यं तथा तथा स्थानमयोगात् ॥ ५४ ॥
 १एवं प्रहतविधानं कार्यं १मार्गाश्रितं रसे सम्यक् ।
 चक्ष्याम्यतश्च भूयो १दद्वैरपणवाश्रित वाद्यम् ॥ ५५ ॥
 अतिवादितमनुवाद्यं समवादितमुच्यते तथा वाद्यम् ।
 १तत्रातिवादित स्यात् १पुष्कराणामप्रतो यत्र ॥ ५६ ॥
 १यत्वनुगतैर्मृदङ्गै रनुवाञ्जितमुच्यते १तद्वाद्यम् ।
 समवादित मृदङ्गै र्ज्ञेय साम्येन यद्वाद्यम् ॥ ५७ ॥
 १कखगा पण[ध]रवाडो प्रहणाद् ब्रह्मलां ध्राहुलाम् ।
 एते घणां १नित्यं [च] पणचवाद्ये प्रयोक्तव्या ॥ ५८ ॥

- 49 (C 49, K XXXIV 55) १K वामोर्ध्वकमध्याना १K प्रहते C प्रहते
 १C वामस्त कर्तव्य K वाम करम् कर्तव्य १K वामोर्ध्वकसधोगात् प्रहते इक्षप्रच र तु
 50 (C 50) १K om 50 १C माने वितस्ति १ 51 (C 51 K, XXXIV.
 56) १K कराणा १C शेष प्रहतेषु 52 (C 52, K XXXIV 57) १K मार्गं तु.
 53 (C 53, K XXXIV 58 59) १C च कार्यं वाद्य १K चालितमार्गेण १C हि
 गोमुखी मुख्याम् 54 (C 54, K XXXIV 60) १K तत्रे C नित्य १C यदाहमं
 55 (C 55, K XXXIV 61) १K एव प्रतिविधानं C प्रहतविधान १K मार्गापित
 वृत्ते १K. र[द्वै]रपणवाद्यम् 56 (C 56, K XXXIV 62) १K तत्रातिवादित
 १C मुरवाणां 57 (C 57, K XXXIV 63) १K. यत्वनुगत १K तथा वाद्यम् 58 (C
 58, K XXXIV 64) १C कखगां प पणव मुरवा ऋषिवात् मङ्गलाम् प्राहुलां K चक्ष्यामः
 पखगा दीर्घा मथला ककिल x ति करिह १K पणवातोविधाने विधायव्या १K. घणा
 नाथोक्तुलं दद्वैर्न चाकिरि विकिरि म्दठं डेलि रुमिणि किद्यवीण इति पणववाद्यम्

किरि घिण्टा थो थो णो घो त्र(?)हुला किरि घिण्टां णो णो ण ण्टां चो
किरि कण्डा मटा मट ल्थि ते (?) टे टे दोण्णाम् पणववाद्यम् ।

तस्य 'ग्रहते कार्य' 'कनिष्ठिकानामिकाप्रकेणैव ।

'नानाकरणविभागं' 'पणवे' 'शिथिलायते तज्जै- ॥ ५९ ॥

'घाद्या कनिष्ठिकाभ्यां तु करणरागवर्णा ।

शेषास्तु 'घादनविधौ' स्मृता प्रहाराद्वैवाद्यानाम् ॥ ६० ॥

कोणाऽनामिकवाद्यं म'याङ्गुल्याद् घादने कार्यम् ।

कोणाऽनामिकवाद्यं शुद्धं प्रहत 'भवेदेतत् ॥ ६१ ॥

भ्रान्तकरणयोगात् 'त्रिकुलहमित्येत् भ्रान्तवादनाप्रकृतम् ।

'रिमतकरणोऽनुयन्वास्तन्नाभ्यस्तो त्रकारस्तु ॥ ६२ ॥

'मिश्रकरणानुयन्वे' ट्रेकारस्तूर्ध्वहस्तस्ययोगात् ।

'स तु घादकेन वाद्यो धुर्येण' विशेषतः कार्य ॥ ६३ ॥

'स्वरं(?) चित्रकरणस्य' कार्य(र्य) तथा कनिष्ठिकाप्रेण ।

'तत्रैव कार्या' दोष्णिमथाणिणि कृताप्रहारा वै ॥ ६४ ॥

'कृत्वा शिथिलं' कक्ष कार्या तु कनिष्ठिकाप्रेण ।

तेनैव चरेद्भ्रत्वो द्वाण × × इत्यश्वितेनेव ॥ ६५ ॥

'अङ्कितशिथिले' पणवे कठणतणिकृता प्रहारास्तु ।

भ्रान्तकरणा न तथास्त्वञ्चितकक्षे प्रशिथिले च ॥ ६६ ॥

'अश्वितकक्षे' पणवे खखणण × × कृता प्रहारास्तु ।

'तथेऽन्तत' प्रहारा पणवे कार्या सदा प्रशिथिलकक्षा ॥ ६७ ॥

- 59 (C. 59, K XXXIV 65) ¹K ग्रहतेन ²K ⁰कायकोशे ³K ⁰विभागे
C ⁰विभाग ⁴K पणवे ⁵K शिथिला च तानर्त्त 60 (C 60, K XXXIV 66) ¹KC
घादकनिष्ठिकाभ्यां ²C वादनकृता ³C प्रकारस्य वाद्यानाम् K प्रहारा विविधवाद्या
61 (C 61, K XXXIV. 67a) ¹M ⁰दक्षेन् 62 (C 62 K XXXIV 67b-68a)
¹K. विकुलमिते⁰ C कुलघामीते⁰ ²C ⁰करणीऽनुषन्नासताभ्यन्ती K उग्रति करणानु
विद्ध तवाभ्यस्तव कारन् 63 (C 63, K XXXIV 68b 69a) ¹K शीर्षं करणानुषिद्धं कारि
× × ²C अनुवादकेन ³K वाद्यं धुर्येण × × ⁴C विषमत 64 (C 64ab,
K XXXIV 69b-70a) ¹K सचितकक्षी र्येण वा कुला धुयपरिवादकाभ्यादि ²C तत्कार्या
शीष्णिमथा प्रहारवे K रण्यकिकिञ्जिकिष्णिजा इति प्रहारा विधातव्या 65 (K XXXIV
70b 71a) ¹C om 76 66 (C 64b, K XXXIV 71b-72a) ¹C om 66a
²C भ्रन्तकरणे तथाचित सकथा पत्रिधिर वा 67 (C 65 K XXXIV 72b-73a)
¹C. अचितकक्षी पणवे ये ककार एकप्रकारस्तु ²K विश्वे इति प्रहारा [प]णवे तु × × सदा त्रिदिल कक्षः

'कखटे कृताः प्रहाराः सोच्छ्वासे पणवे विधातव्या' ।
 'शेषान्तकरणसंयोगात् सयोगकृता संविधातव्याः ॥ ६८ ॥
 'टकारानुस्वणन पणवे कक्षाञ्चिते तु सम्भवति ।
 तेन च णकारयुक्तो ह्र इति पणवे प्रहारो [भवेत्] ॥ ६९ ॥
 तिर्यग् गृहीतवादनमुखवर्तित इष्यते प्रहारोऽयम् ।
 कहुलां ककुला क्रमासति क्रकुला इत्थं प्रहार स्यात् ॥ ७० ॥
 'एवं पणवे वाद्य विधिवत् संक्षेपतो मयाभिहितम् ।
 व्याख्याम्यत.परमहं ददुं रवान्याक्षराण्येधम् ॥ ७१ ॥

× × रक्तिविकलौ क्लेशद्रो गौणो हथिहासयुक्ता ।
 इति ददुं रे प्रहाराः कार्या मुक्ता थणण[वा]श्च ॥ ७२ ॥
 कुर्यात्तत्रेणक्षार प्रध × × इति च दक्षिणकरणे ।
 वामेन[च] गोमथास्तु स्पृष्टः ककारोऽग्रेण ॥ ७३ ॥
 मुक्तोद्भाषिति × × निपीडितेन वै फरद्वयेनापि ।
 विमुक्तप्रहणस्यान्ते स्वने निपीडिते चैव ॥ ७४ ॥
 स्यात् पीडिते च यित्येन्द्र नित्यमथापि धा ।
 मुक्ता विशेषा भवन्ति मुक्ता प्रस्त इति चैव निगृहीते ॥ ७५ ॥
 शीघ्रकरणानुबिद्धस्थितिरेव हि वै स्थररूपलित स्यात् ।
 इति ददुं दप्रहारा' समासतस्तत्र विज्ञेया ॥ ७६ ॥
 'एवं त्वसंकरकृता प्रहारविशुद्धिरिह कीर्तिता तज्ज्ञै ।
 ददुं रपणचमृदङ्गैर्मिश्रितवाद्यं प्रवक्ष्यामि ॥ ७७ ॥

68 (C 66a, K XXXIV 73b-74a) ¹K खलु चटाकृता प्रहाण स्वत्सासदि, एषवे
 विधातव्या ²K शेषान्तकथीगा सयुक्ता सविधातव्या O om, 68b M as read
 69 (C 66b 67a, K XXXIV 74b 75a) ¹C धीकारोऽनुस्वारजे एषवे K टकारानुस्वर्ण
 वाद्य कथा⁰ ²K तेन एकारो युक्तो ह्र C. चकारोयुक्तो ह्र 70 (C 67b 68a, K
 XXXIV 75b 76a) ¹C ⁰वादनरववर्तितदि⁰ K ⁰वादनमुखवर्तित ²K प्रपुल प्रपुल
 कमधोविद्य इष्यते तकारस्तु 71 (K XXXIV 76b 77a) ¹C om, 71 72 (K
 XXXIV 77b 78a) ¹C om 72 73 (K XXXIV 78b 79a) ¹C om, 73
 74 (K XXXIV 79b 80a) ¹C om 74 75 (K XXXIV 80b 81a) ¹C om,
 75 76 (K XXXIV 81b 82a) ¹C om 76 77 (C 68b 69a; K
 XXXIV 82b 83a) ¹C एषवे मकरकृता

तत्र 'व्यक्तीभाव वाच्ये गच्छन्ति मिश्रिता. केचित् ।
 केचिद् युगपत्करण. केचित् पर्यायकरणास्तु ॥ ७८ ॥
 एकैकसंप्रयुक्ता वर्णा ण गरास्तथैव 'सप्रयोक्तव्याः ।
 'धेका कथ्य त्रैसो कहुल तकिता मृदङ्गेषु ॥ ७९ ॥
 'अथ ददुं रे दड्, स्येड्, त्रेड्, कहुला मट हि पणवे च ।
 'थमटस्थिडां कहुला मटस्थि देड्, नेड्, विमिश्रितस्तु ॥ ८० ॥
 एभ्यो येऽन्ये शेषान्ते मिश्रा एव नित्यश. कार्याः ।
 पूर्वेषु च मिश्रत्वं व्रजन्ति सर्वे यथायोगम् ॥ ८१ ॥
 'अथ युगपत्करण कहला ण्णणा खु खु ण्णे खे ।
 द्रोमो दोण ये थो थो थिद्ध एवं योज्य पणजे वाद्यम् ॥ ८२ ॥
 'धुर्यकृतं च क्रमशः करण परिव्रादकेन कर्तव्यम् ।
 'ट ट ट ट्रे घोणण किरिणि x x किण्णा कृत चेति ॥ ८३ ॥
 'पणवस्य चानुबन्धे कार्यं ण्णु खु तु णेति वाद्यं तु ।
 भूयःकृतप्रतिकृतभेदो मार्दङ्गिकददुं रिकाभ्या तु ॥ ८४ ॥
 यद् यत् 'कुर्यान् मुरजे प्रहारजान गतिप्रचारेषु ।
 'अनुगतमक्षरवृत्तं तदेव वाद्यन्तु पणवेऽपि ॥ ८५ ॥
 नहि चित्रं कर्तव्य गतिप्रचारेषु 'वादनं तज्जै ।
 'समधिपम तत्र हि यन्न लक्ष्यं पादसञ्चारे ॥ ८६ ॥

- 78 (C 69b 70a K XXXIV 83b 84a) ¹C विभाग केचित् वादी गच्छन्ति M om
 वादी, and reads मिश्रित, "करण and ⁰करण तु 79 (C 70b-71a, K. XXXIV
 84b 85a) ¹K. सयुक्ता ²K यन्नाग दो खा तिकुल तत्कृता 80 (C 71b 72a,
 K XXXIV 85b-86a) ¹K अथ ददुं रे पिपिधिके निपणवयोस्तु सयुक्ता ²K षण
 खीरो दे दे स्थि विमिश्रात्. 81 (C 72b 73a K XXXIV 86b 87a) 82 (C
 73b 74a, K XXXIV 87b 88a) ¹K युगपत्करणानिपुण नापी खुरबुखण्डिलह x x
²K यद्दल ह्ना दो दो एव योज्यास्तु पणवे हि 83 (C 74b 75a K XXXIV 88b 89a)
¹K. धुर्यकृताय क्रमशः करणे परिव्रादकेन कर्तव्या ²K थो थो दे दे धावद्वितिकिषि कृतास्तु पणवानाम्
 84 (C 75b-76a, K XXXIV 89b 90a) ¹K अनुबन्धे कार्यं तु कुचुकुचकैति वाद्य तु
²C भूयः कृतप्रतिकृतभेदो मार्दङ्गिक⁰ K भूयः प्रतिकृतभेदो मार्दङ्गिक ददुं रिकाभ्या च । 85 (C
 76b-77a, K XXXIV 90b-91a) ¹C कुर्यान्मूर्खप्रहार⁰ ²K अनुगतोऽक्षर⁰
 86 (C 77b 78a, K XXXIV 91b 92a) ¹C वाद्यतत्त्वज्ञं M वादमन त

'उपरिकरण यथेष्ट' कर्तव्य 'पणवमृदङ्गे' च ।
 'तत्र प्रहारकरणैर्मृदङ्गघ्राद्य' विधातव्यम् ॥ ८७ ॥
 प्रायेण सर्वातोद्येष्यादौ पणवप्रहः प्रयोक्तव्यः ।
 घक्षाम्यन. परमहृदसस्तेन्ततेतितापत्सदेवेदे ॥ ८८ ॥
 रेभि[त]नृत्तामथि इति ददुरे प्रहारः ॥
 तथोमुक्ते निपण्णे च कार्यस्तत्र णण्णारे ॥ ८९ ॥
 भ्रो ध्रीकिथीति दक्षिणरुरेण घामे तु गुदर्थि ह्रं ।
 तत्ववृष्टौ कराम्रेण मुक्ते तमिति चैवं निगृह्या ॥ ९० ॥
 शीघ्रं करणानुबन्धस्थितिरेव हि तरु स्यात् ।
 'इति ददुरे प्रहारे घक्ष्याम्युर्ध्वकरणजातम् ॥ ९१ ॥

रूपं कृतप्रतिकृत प्रतिभेदो रूपशेषमोघश्च ।

पष्टी वै प्रतिशुष्केत्येवं ज्ञेय करणजातम् ॥ ९२ ॥

तत्र रूपं नाम द्विहस्तकरणविभक्तं यथा—'घं खु खु ण खु घं क्रमं तिथं
 त्येत्तरं घटां घट्थि मेथि घेण्टा कट गुद्धरण किटि घं घे कघटं घे फलमिति
 रूपम् ।

'कृतप्रतिकृतं नाम यत्रैकं करणं त्रिपुष्करमुद्गावयति यथा—'थं घु खु ण खुं
 क्रमंतिथ वगै' रघटा घट्थि सं त्सा इ दु घे कुदुलाण्णं दो धो ण इति कृतप्रति-
 कृताख्यम् ।

प्रतिभेदो नाम युगपत्कृते करणे मृदङ्गाणां यदुपरि'करणेन गच्छति
 यथा—'धो धो णा खो ला ल णा णा तिथ ट्थि घण्टा एभि करणविशेष-
 प्रतिभेदो नाम विज्ञेय ।

रूपशेषं नाम 'करणानामविशेषो यथा—'खु म् गो णा मट्ठे घेण्टामट्ठघोटा
 मथि धाल्याम् घोमितिवाद्य' रूपशेष' ।

87 (C. 78b 79a, K XXXIV 92b 93a) ¹K उपरिकरणे, ²K पणवो मृदङ्गेषु
³C तत्र प्रकार करण मृदङ्गवादे 88 (C 79b 80a) ¹K om 88 89 (C 80b 81a)
¹K om 89 90 (C 81b 82a) ¹K om 90 91 (C 82b 83a), K XXXIV 94)
¹K वरदाप्यत परमहृदसस्य करणजातस्य 92 (C 83bc, K XXXIV 95 98) ¹C उपरित
 प्रति⁰ ²C प्रतिकृतियुक्तेभ्यो ³C विद्वान्करणकरणं K करणविभक्त, ⁴K. शेषं
 शेषं शेष किटिमाथा विघतमथि चगु मुद किटि किट दी दे ल इति रूपम् ⁴C प्रतिकृतं नाम
⁵K इ खखुणं कङ्कन यङ्गं यथं कङ्कनिलिम् । घं दो घे घतिमपिनदी बी पी किं तीटो मथि टीथं काम् ।
 गुदये किङ्कदया लुदो धी मी य खे वायम् ⁷K ये न for करण ⁸K धा वा वा वा कङ्कनं
 वा वा कङ्कटि दो । एभि करणविशेषं (K 96) ⁹C विरागकृत ¹⁰K, घुखुणं य य य य वा

प्रतिशुष्क नामानुस्वरो ^{११}मादङ्गिकपाणधिकृदादु^{१२}रिकाणां यथा—^{१३}घटमटत्थि
दुणथेर्जकिटिकेडे^{१४} घोड् घोण्डाघोण खो खो ख कुटकिट घकत्थि णणत्थि
प्रतिशुष्काख्यं सदा करणम् ।

^{१५}ओघो नाम चतुष्काख्ये सर्वभाण्डविरामे द्रुतताललययोगेन घोषक्षोघो
यथा—^{१६}थकिटि मथिहि किटि डेड् घण्डाण घोण्डा घोण घोण घट घट घट
घेड षं घे घिरिणि णगेहथो थो तथौ णे च ।

करणाणां समायोग ^{१७}पङ्क्तिषु परिकीर्तित ।

^{१८}अनेनैव विधानेन योज्यं वा करणं बुधै ॥ ९३ ॥

त्रियतिर्नाम—समा स्रोतोगता गोपुच्छा चेति । यतिर्लयपाणीनां त्रिविध-
सयोग । स च त्रिप्रकारो भवति । यथा राड् विद्ध शम्भ्यागतमिति ।

^{१९}त्रिलयं नाम—द्रुतो मध्यो विलम्बितश्चेति ।

त्रिपाणिक नाम—समपाणिर्यपाणिरुपरिपाणिश्चेति षड् त्रिप्रकार सयोग-
करणेषु ।

^{२०}समा यतिर्द्रुतश्चापि लयो यत्र भवेद्य ।

तथैवोपरिपाणिश्च राड्स्थैषु विधिर्भवेत् ॥ ९४ ॥

^{२१}तथा वाद्यप्रधानश्चोपरिपाणि समा यति ।

द्रुतश्चापि लयो यत्र राड् वाद्यं तु तद्भवेत् ॥ ९५ ॥

स्रोतोगता यतिर्यत्र लयो मध्यस्तथैव च ।

समपाणिस्तथा चैव विद्ध वाद्यं तु तद्भवेत् ॥ ९६ ॥

^{२२}घातिको वृत्तिमार्गं स्याद्दक्षिणो गं तद्यथो ।

पानेषूत्तममध्येषु विद्ध वाद्यमुदाहृतम् ॥ ९७ ॥

मटाषेव मषिटा घेटा घेदी । घे घेटमडिण्णखी इति ^{११}K मादङ्गिकददर्खादिनाम्ना ^{१२}K

घटमथि कुणकिटि किटिखी खीषीणा खीण खीण कुटकुट कुणकुटि घुटत्थे प्रतिशुष्काख्यं सदा करणम्

(K 97) ^{१३}K ओघो नाम सर्वभाण्डविधेयोऽद्रुत पाणिलयो य घोषवरी घ ^{१४}K धिकिटि

मथकि धेदि खयषेटी खीण खीण खीणी खी । घटमुषघटमुषघण्णि × एते तयोषि च । (98)

93 (C 84, K XXXIV 99) ^१C करणेषु विधीयते ^२K अनेन नामयोगेन ^४C

om upto ^०श्चेति ^५K om 94 (K XXXIV 100) ^१C om 94 95 (C

89) ^१K om 95 96 (C 87, K XXXIV 101) 97 (C 88) ^१K om 97

अर्धपाणिस्तु यत्र स्यात्तथा चैव स्थितो लयः ।
 'गोपुच्छा च यतिर्वाद्यं तद् वै शय्यागतं भवेत् ॥ ९८ ॥
 'यथा च गीतिप्राधान्य मार्गश्चैव[हि] दक्षिण' ।
 'अत्युक्तमेधातोद्ये पु घाय' शय्यागतं भवेत् ॥ ९९ ॥
 'स्थिताल्लयात् प्रभृत्येषा प्रमाण संप्रयर्तते ।
 कार्यहानि' कलाना च शेषेष्वन्येषु पाणिषु ॥ १०० ॥
 'यतय पाणयश्चैव लया घायसमाश्रया ।
 'यथाकाम हि कतव्या नाट्ययुक्तिमयेक्ष्य तु ॥ १०१ ॥

'त्रिमार्जनं नाम —

मायूरी शर्धमायूरी तथा कर्मारवी पुनः ।
 तिस्रस्तु मार्जना ज्ञेया पुष्करेषु स्वराश्रयाः ॥ १०२ ॥
 गान्धारो घामके कार्यः पङ्क्तौ दक्षिणपुष्करे ।
 ऊर्ध्वके 'मध्यमश्चैव मायूरी' तु स्वरा मताः ॥ १०३ ॥
 घामके पुष्करे पङ्क्तौ ऋषभो दक्षिणे तथा ।
 'धैवतश्चोर्ध्वके कार्यमर्मायूर्युं दाहता ॥ १०४ ॥
 ऋषभ पुष्करे घामे पङ्क्तौ दक्षिणपुष्करे ।
 'पञ्चमश्चोर्ध्वके कार्यं 'कर्मारव्याः स्वरास्त्वमी ॥ १०५ ॥
 एतेषामनुवादी तु 'जानिरागस्वरान्वितः ।
 'आदिम्ये मार्जनं प्राप्य निपादस्तु विधीयते ॥ १०६ ॥
 मायूरी मध्यमे ग्रामे पङ्क्तौ त्वर्धा तथैव च ।
 कर्मारवी तु गान्धारे साधारणसमाश्रया ॥ १०७ ॥
 स्वरा स्थानस्थिता ये तु श्रुतिसाधारणाश्रयाः ।
 'त एव मार्जनरूपा शेषा सञ्चारिणः स्मृताः ॥ १०८ ॥

- 98 (C 85, K XXXIV 103) ¹K गोपुच्छं चैव 99 (C 86) ¹K om 99
²M ०मे × पाणिषु 100 (C 90, K XXXIV 103) 101 (C 91 K XXXIV
 104) ¹C यथाकम ²C तिस्रो मार्जना नाम 102 (C 92, K XXXIV 105)
 103 (C, 93, K XXXIV 106 46b 47a) ¹K पञ्चमश्चैव 104 (C 94, K
 XXXIV 107, 47b 48a) ¹K ऊर्ध्वके पञ्चमश्चैव
 105 (C 95, K XXX 108
 48b 49a) ¹C 'धैवत'श्चैव ²C कर्मारव्य स्वराश्रया 106 (C 96, K XXX 109,
 49b 50a) ¹K जानीनां व स्वर वृत्त ²K सान्निध्यमार्जनमीका (० प्राप्ती) 107 (C 97,
 K XXXIV 110, 50b 51a) 108 (C 98, K XXXIV, 111, 51b 52a)
¹K एव संमार्जनरूपा C त एव मार्जन ²K मता

'वामकोर्ध्वनाभ्या वै आहार्या कार्या लेपना स्वरा ।
 'शैथिल्यादायतत्वाच्च तथा त्वालिंग्यकाङ्क्षिके ॥ १०९ ॥
 'शैथिल्यादायतत्वाच्च चर्मस्फोटनयापि च ।
 'एव स्वरोद्भव- कार्या 'मार्जनासु प्रयोक्तृभि ॥ ११० ॥
 मार्जना '[मृत्-]कृता कार्या वामकोर्ध्वकयोस्तथा' ।
 लक्षण मृत्तिऋयास्तु गदतो मे निबोधत ॥ १११ ॥
 नि शर्करा नि सिकता निस्तृणा निस्तुपा तथा ।
 न विच्छिन्ना न विशदा न 'क्षारा कटुका न च ॥ ११२ ॥
 नाघदाता 'न कृष्णा च नाभ्या नैव च तिक्तिका ।
 मृत्तिका लेपने शस्ता तथा कार्या तु मार्जना ॥ ११३ ॥
 नदीकूलप्रदेशस्था श्यामा या 'मृत्तिका भवेत् ।
 'तोयापसरणश्लक्ष्णा तथा कार्या तु मार्जना ॥ ११४ ॥
 'बहुव्याप्यवदाता तु कृष्णा गुर्वी न च स्थिरा ।
 'स्तुपा न स्वनकरी श्यामा यत्न [च] दृश्यते ॥ ११५ ॥
 तत गोधूमचूर्णं वा 'यघचूर्णं च दापयेत् ।
 'यघगोधूमचूर्णं तु कदाचिदुप[गु]ज्यते ॥ ११६ ॥
 'एकस्तस्य च द्रोण स्यादेकस्वरक[ः] भवेत् ।
 एव तु मार्जनायोगात् श्यामा स्वरकरी भवेत् ।
 त्रिसंयोगस्य घद्यामि लक्षण द्विजसत्तमा ॥ ११७ ॥

त्रिसंयोग नाम गुरुसञ्चयो 'लघुसञ्चयो' गुरुलघुसञ्चयश्चेति ।

तत्र गुरुसञ्चयो नाम—'गुरुस्थितलयौघ[प्र]वृत्तौ यथा—

- 109 (C 99 K XXXIV 112a, 52b) ¹K वानके चोभ के कार्या आहार्या (कार्या) निपत
 षा (निपतय सत्र) सत्रा °K om 109b 110 (C 100 K XXXIV 113 53) ¹C
 शैथिल्यादायतत्वाच्च वधा दीडनभर्दवम । ²K हराणा मभव क रौ ³C माजना सम्योक्तृभि
 111 (C 101 , K XXXIV 114) ¹KC तु °K सदा for °सदा 112 (C 102 ,
 K XXXIV 115) ¹C सारकटका तथा 113 ¹C 103 K XXXIV 116) ¹C न वा
 कृष्णा नाञ्च 114 (C 104 K XXXIV 117) ¹K मधुरा च वा ²K तथापसरणाघरा,
 115 (C 105 , K XXXIV 118) ¹K यधिरा स्रवदाता, C बहुकार्याव° ²K न तुषा
³C स्वनकरी 116 (C 106 , K XXXIV 119) ¹K तव दद्यात् प्रलेपने ²C यवगोपुच्छ
 चूर्णं ³C कदाचिदुपगुज्यते ³K om 116b 117 (C 107 , K XXXIV, 120 121)
¹C एकस्तस्य च ²C गुरुलघुसञ्चयेत given first ¹C °मचय इति ⁴C लक्ष्मिति
 लयसत्ते

‘वेतो केतां चन्द्रां खेता द्वं द्वं तथैव खेतांद्दम् ।
द्वं द्वं द्राघेता कर्त्ता खेतामिति गुरुणि स्यु ॥

लघुसंचयो नाम ‘लघुद्रुतलयप्रवृत्तौ यथा—

‘घटमटमटघटमटियघटुघटुघटु गुरुहते लघुसञ्चयः ।
इति संयोगाज्जेय मृदङ्गवाद्य प्रयोगज्ञै ॥

‘गुरुलघुसञ्चयो नाम—लघुकैर्द्रुतलयप्रवृत्तौ यथा—

घट विमथि थे मथिथ किता घ गंधमोयिक ताद्वं कटथिं करस्मि मघवे इति
संचयो गुरुलघु स्यात् ।

‘त्रिगतं नाम—तत्त्वमनुगतमोघश्चेति ।

अक्षरसदृश घाद्यं स्फुटपदघर्णं तथैव वृत्तसमम् ।
सुविभक्तकरणयुक्तं तस्यै वाद्यं विधानध्यम ॥ ११८ ॥
समपाण्यवपाणियुत स्फुटप्रहारकरणानुगतं चैव ।
‘गेयानुगतवाद्यस्य [यद्] भेदेद् घात तदनुगतम् ॥ ११९ ॥
‘नैककरणाश्रययुतं ह्युपरिपाणिकं द्रुतलय च ।
धाविद्धकरणे बहुलयोज्यं वाद्यं बुधैरोघे ॥ १२० ॥
‘सर्वस्यैव हि वाद्यस्य अष्टौ स्वाम्या भवन्ति हि ।

तद् यथा—

‘अक्षरसममङ्गसमं ताललययतिसमं ग्रहसमं च ।
न्यासोपन्याससम पाणिसम चैव विश्लेष्यम् ॥ १२१ ॥
यद्वृत्तन्तु भेदेद्वा न गुरुलघ्वक्षरान्वितम् ।
‘तद्वृत्त तु भेदेद्वा न तदक्षरसम स्मृतम् ॥ १२० ॥

^१C om the example ^१K लघुद्रुतलयप्रवृत्तौ O द्रुतलयप्रवृत्तौ ^१C घटमट
कटघटमटिय घटघटदुते लघुसञ्चयः । इति संयोगाज्जेय मृदङ्गवाद्य प्रयोगज्ञै ^१C om the entire
गुरुलघुसञ्चय ^१C विप्रकृति 118 (C 108, K XXXIV 122) ^१O वरुण
119 (C 109a, K XXXIV 123) ^१C गत भेदेत् वाद्यम् ^१K त्रिपथेय वाद्यम् ^१K घ
भवेत्वाद्यम्. ^१C om 119b 120 (C 109b, K XXXIV 124a 125a) ^१O अनुगतम्
नैककरणाश्रययुतं ह्युपरिपाणिकं समश्चेति विश्लेष्यम् ^१C om 120b 121 (K XXXIV
125b, 126) ^१C om 121 123 (C 110, K XXXIV 127) ^१O वरुण

ध्रुवाणा 'प्रहमोक्षेषु' कालान्तरकलास्तु च ।
 'यद्द्वित्रिगत वाद्यं' तद्द्विसममुच्यते ॥ १२३ ॥
 'यच्छरीरं भवेद् गान कलाकालप्रमाणत ।
 'तत् प्रमाण तु यद्वाद्यं' तद् वै तालसमं भवेत् ॥ १२४ ॥
 स्थिते मध्ये द्रुते वापि लये गान च यद् भवेत् ।
 तथैव यद्भवेद् वाद्यं तद्वै लयसमं भवेत् ॥ १२५ ॥
 समा स्रोतोमता वापि गोपुच्छा च यतिर्यथा ।
 'यत्तथाहि भवेद् वाद्यं' तद्वै यतिमम भवेत् ॥ १२६ ॥
 'ततावनन्दवशानामेकश्रुतिरुनोऽपि च ।
 प्रहो [ग]निन सहितस्त्वद् वै प्रहसम भवेत् ॥ १२७ ॥
 'न्यासोपन्यासयोगस्तु स्वराना हि यथा भवेत् ।
 'वशधीणोऽद्भवं वाद्यं न्यासोपन्याससम तु ॥ १२८ ॥
 'समपाण्यर्धपाणिस्य' 'तथैवोपरिपाणिगम् ।
 'गीतानुगतञ्च यद्वाद्यं' स्मृतं पाणिसम तु तत् ॥ १२९ ॥

अष्टादशजातिकमिति यदुक्तं तदनुव्याप्त्यास्याम् । 'तद् यथा शुद्धा एकरूपा
 देशानुरूपा देशादपेतरूपा पर्याया विष्कम्भा पर्यस्ता सरम्भा पाणिंसमस्ता
 दुष्करकरणा ऊर्ध्वगोष्ठिका उच्चितिका एववाद्या सुदृङ्गपणवा अध्वकीर्णा
 अर्धविकीर्णा सप्तधा विधूतम् इति । एतासां 'जातीनां लक्षणनिदर्शनान्यभिज्या-
 प्यास्यामः ।

'एकाक्षर द्वयक्षर वा यद् वाद्यं सर्वकार्मिकम् ।

नित्यं करणयोगेन सा शुद्धा नामतो यथा ॥ १३० ॥

123 (C 111, K XXXIV 128) ¹C ग्रह^० ²C कालान्तर^० ³C यद्द्वित्रिगत
 124 (C 112, K XXXIV 129) ¹C यत्प्रमाण ²C यत्प्रमाण ³C यद्वाद्य
 K तद्वाद्य 125 (K XXXIV 130) ¹C om 125 126 (C 113 K XXXIV
 131) ¹C यद्विपण्य 127 (K XXXIV 132) ¹C om 127 128 (C 114,
 K XXXIV 133) ¹K ^०द्योत तु तृतीयाया भवेद् यथा ²C वशधीणोऽद्भवं ³C तथा
 K वासीपन्यासज्ञ (तु तत) 129 (C 115 K XXXIV 134) ¹C समपाण्यर्धपाण्योक्तौ
²C ^०पाणिजम् ³K गीतवाद्यानुग ज्ञेय ⁴C om K तदाद्य(वाद्य) ⁵K शुद्धा
 दुष्करकरणा विषमा विष्कम्भैकरूपा वा । धाणिं समा पर्याया समविषमकती विकीर्णा च ॥ १२५ ॥ पर्यवर्तनी
 चितिका सयुक्ता सप्तधा नृदारभा । विगतक्रमा विगलितता वच्चितिकाद्येकताया च ॥ १२६ ॥ ⁶K om
 जातीनां ¹C लक्ष्यम् 130 (C 116 K XXXIV 137) ¹K एकाक्षर कृत वाद्य
 यद्भवन्

'योसोर्लं [खखं] कामेभिर्जात्यक्षरैः समायुक्ता ।

सा शुद्धा विज्ञेया 'मध्ये [त्तम] स्त्रीणां भवेज्जाति' ॥ १३१ ॥

'गोमु [खो] मद्रितालिप्तौ 'वितस्त चाधिता यदा ।

घाद्यन्ति 'तथैकैकम् एकरूपा हि सा यथा' ॥ १३२ ॥

द्रोड् घोड् दोड् घोड् घेघेड् भद्रितमागांक्षरैः समायुक्ता ।

सा त्वेकरूपा जाति 'नृणां गीतविधानत कार्या' ॥ १३३ ॥

सर्वास्वपि प्रकृतिषु प्रयोज्या सा स्थिता यद् द्रुता वापि ।

देशकालमघर्षां [च] ज्ञात्वा मध्येऽपि विनियोज्या ॥ १३४ ॥

'सर्वातोऽज्ञानि यत्रैकं करणं भाषयन्ति 'हि ।

मृदङ्गवाद्यानुगमादेकरूपा तु सा स्मृता ॥ १३५ ॥

'अद्रितमार्गविभक्ता सम्भोगकृते भवति [हि] शृङ्गारे ।

देशानुरूपा जाति. स्थितिलययुक्ता च कर्तव्या ॥ १३६ ॥

यथा— 'मीमत्थित्यथमभूत्थिकिमा एभिर्जात्यक्षरैः समायुक्ता ।

देशानुरूपा जाति' शृङ्गारे 'चोत्तमे स्त्रीणाम् ॥ १३७ ॥

'धामोर्ध्वकप्रवृत्तयोधा क्षिप्रापकृष्टलययुक्ता ।

देशादपैतरूपा करुणरसे सा भवेज्जाति ॥ १३८ ॥

यथा— घेद्रड् घेद्राड् भेभेमेभिर्जात्यक्षरैः समायुक्ता ।

देशादपैतरूपा सा कार्या घाद्ययोगेषु ॥ १३९ ॥

'पर्यघमच्छति पूर्वं यस्मिन् वै प्रस्तुतं करणजातम् ।

'त्रिधिधेऽपि च लययोगे पर्याया नाम सा जातिः ॥ १४० ॥

यथा— 'घोदाड् घेदेड् गुदुघोड् प्राया धामोर्ध्वकयामहस्तसञ्चार' ।

पर्यायकृता जातिर्घोराद्गुतरौद्रयोगेषु ॥ १४१ ॥

131 (C 117, K XXXIV 136) ¹K चट्ट इन्द्र खी खी चवादि दा विहितकटा
²KO मध्यकोक 132 (C 118) ¹C दोममद्रितालिप्तौ M गोमुमद्रितालिप्तौ ²C वितस्त
M वितस्त ³C वति ⁴C तथैकैकम् ⁵K om 132 133 (C 119) ¹M
एगमीत विधानतः ²K om 133 134 (C 120) ¹K om 134 135 (C 121)
¹K om 135 ²C om वि 136 (C 122) ¹K om 136 137 (C 123)
¹E om 137 ²M चोत्तरे 138 (C 124) ¹K om 138 ²D चित्तप
²C. उपदेष्टादवेत⁰ 139 (C 125) ¹K om 139 140 (C 126, XXXIV 147)
¹C पूर्वा घञि चिद्विधे चरिचलनम् ²K त्रिधेऽपि मदेऽु दाया पर्यघमना तु वा चिद्वि. ३
141 (C 127) ¹K om 141

१गुरुयुग्म लघुयुग्म तथैव लघुगुरुणि चैव लघुश्चैव ।
 यथा सिङ् माङ् घटवेन्द्रगुदुषेड् [घेङ्] घमत्थिमेत्थम् ॥ १४२ ॥
 १विष्कम्भा [नाम]जाति शृङ्गारे चोत्तमस्त्रीणाम् ।
 एकैकाक्षर[कर-]णयोगाद्वाद्यं सर्वभार्गसंयुतम् ।
 पर्यस्ता[च जाति समहस्ता विचारमयुक्ता ॥ १४३ ॥
 १भाकाशे २रथविमानपिंघियाधरभुजङ्गमादीनाम् ।
 ०[त्य]रिते गतिविन्यासे धारायाञ्चैव पर्यस्ता ॥ १४४ ॥
 १स्थितलयगतिविन्यासे शृङ्गारे भवेत् योत्तमप्रकृतौ ।
 १पर्यस्ता जातिर्वै साधमपुरुषेषु कर्तव्या ॥ १४५ ॥

यथा— गेड् ताड् घोहाभेभिर्जात्यक्षरै समयुक्ता ।
 अधमस्त्रीणां योज्या संरम्भा नाम वै जातिः ॥ १४६ ॥
 १अर्धपाणिकरणयुक्तं द्वादौ मध्यलयेन यत्तुल्यम् ।
 १संरम्भ तद् विद्याद् धन्ते घापि द्रुत यस्य भवति ॥ १४७ ॥

यथा— मगठ कुयुथकिम् × × × ×
 १ऊर्ध्वाङ्कदक्षिणमुखे क्षिता प्रहता वितस्तमार्गे तु ।
 पार्णिंसमस्ता जाति' कार्या शृङ्गारहास्यगतौ ॥ १४८ ॥

यथा— तत्थिं कट मच्छिकरणैः सपार्णिनिष्पीडै ।
 धौन्द्राड गुषेड् गृधिताड् पार्णिंसमस्ता पुनर्जाति ॥
 १धीरोत्तम'पुरुषाणामन्येषां दानवादीनाम् ॥ १४९ ॥
 १स्वस्तिकहस्तविचारा १सर्वमृदङ्गप्रहारमयुक्ताः ।
 सा त्रिलयघाद्युक्ता दुष्करकरणा भवेज्जाति ॥ १५० ॥

यथा— दुण दुणु दुणा किरु धिमघेड् घोटेड् मदत्थिदुघकिटिघेड् ।
 एभिर्जात्यक्षरयोगे दुष्करकरणा जाति ॥ १५१ ॥

142 (C 128 129a) १K om 142 143 (C 129b-130) १K om 143

२C एकैकाक्षरयोगवाद्य 144 (C 131) १K om 144 २C ०विमानस्यपि

२C भरिते 145 (C 135) १K om 145 २धीरोत्तम belongs to C 137a

146 (C 132) १K om 146 147 (C 136, K XXXIV 151b-152b)

१C शवपाणिकरयुक्ता २K महारथा 148 (C 133) १C जञ्जाददक्षिण मुखे 149 (C

134, 137a) १Occurs in C 135b २Occurs in C 137a 150 (C 137b 138a)

१C सप्तसिक M स्वसप्तिक ० -C सवर्मादङ्ग ० 151 (C 138b 139a)

दैत्येन्द्रभुजगराक्षसपिशाचगन्धर्वगृह्यकादीनाम् ।

गतिविन्यासे कार्या दुष्करकरणा भवेज्जाति ॥ १५२ ॥

'ऊर्ध्वाङ्कुदक्षिणमुषोत्क्षिप्तप्रहता वितस्तमार्गा च ।

अङ्कोर्वक्रप्रवृत्ता दक्षिणवामप्रहारा च ॥ १५३ ॥

'प्रायेणोद्वृत्तघाद्या वितस्तमार्गाश्चानु दिव्यानाम् ।

अधिधृड् धृड् प्राया जातिरियमूर्ध्वगोष्टिका स्यात् ॥ १५४ ॥

सर्वमार्गां समुद्भृत्य 'यद् वाद्यकरण भवेत् ।

उच्चितिकां विजानीयात् गृहशृङ्खलिकाहताम् ॥ १५५ ॥

यथा— केन्ताकेन्नाङ्गदिताम् एभिर्जात्येक्षरै समायुक्ता ।

राज्ञा स्वभावगमने जाति कार्या '[उच्चितिका तु] ॥ १५६ ॥

गोमुल्यक्षरसहिता 'सर्वमृदङ्गप्रहारसयुक्ता ।

कुहकाभिनये योज्या वै[ड]म्बिकदृष्टलिङ्गेषु ॥ १५७ ॥

'तेष्टाण्टादो ताधिता भेड् भेड् यत्स्थि धटइडमे ।

एभिस्त्वक्षरयोगेरेवघाद्या भवेज्जाति ॥ १५८ ॥

धामनयिहलखञ्जस्य 'घाङ्गघे(?)वाशन्याहतपादाम् ।

एवंघाद्या जातिरेषा गमने तु कर्तव्या ॥ १५९ ॥

पृथिवी(?) चादित यत्र [स]र्वतोऽन्येषु दृश्य[ते] ।

'मृदङ्गपणवा[नाम] सा जाति' सार्वमञ्जिका ॥ १६० ॥

यथा— ध्रों ध्रों टें टें एभिर्जात्येक्षरै समायुक्ता ।

'मृदङ्गपणवा एषा स्त्रीणा जातिरवकीर्णा तु ॥ १६१ ॥

'यथाद्य त्रिगुणैर्वाद्यकरणैर्मृदङ्गानाम् ।

दुर्दुरपणवोपगमाद्भ्र्यावकीर्णां नाम सा जाति ॥ १६२ ॥

152 (C 139b 140a) 153 (C 140b 141a, K XXXIV 153) ¹C ऊर्ध्वार^०

²K वितस्तमा नाम ³C अङ्कोर्वक्रप्रवृत्ता दक्षिणवामप्रहारा च 154 (C 141bc K XXXIV

154a) ¹C प्रायेणोद्वृत्तमार्गा ²K वितस्तमार्गाश्चानु ³CM (अधि M) अधिघादाजतिरियम्

ऊर्ध्वोष्ठा (हा M) एतान् K धटा धटा दा (जा)तिर्विगतकमा नाम 155 (C 149)

¹O यथाञ्ज 156 (C 143) ¹O वितस्तिका 157 (C 144) ¹C ^०मदङ्गकार^०

²O वैभक्तिक 158 (C 145) ¹O घनाम्नामोदकीतदीङ् धृङ् मनाधि घटाङ्घे 159 (C

146) 160 (C 147) ¹C मृदङ्गपणवादीनां 161 (C 148) ¹C मृदङ्गपणवां कीर्णा

M मृदङ्गपणवां नाम स्त्रीणाम् एषा जातिरवकीर्णा 162 (C 149, K XXXIV 146)

¹K अक्षरैर्वाद्यकरणैर्मृदङ्गानाम् । एषैरेतु दूर्दुरपणवोष्ठा नाम सा जाति ²C ^०माद

पकीर्णा

यथा— केन्तां केन्ता 'केन्ता एभिर्जात्यक्षरैस्तु सयुक्ता ।
 गोमुखमार्गे जाति सा चैवगुणा विधातव्या ॥ १६३ ॥
 अर्थ[द्य]कोर्णविधौ करणैरिह मार्गयोगलघुयुक्तै ।
 ददु'रपणवमृदङ्गै र्धार्थं वादने कार्यम् ॥ १६४ ॥
 थङ्गदगेण्डा सेन्द्रामेभिर्जात्यक्षरैस्तु संयुक्ता ।
 सप्तम्यमिति विज्ञेया कर्तव्या वा नरै (?) करणै ॥ १६५ ॥
 सर्वाङ्गुलिचलनकृता सर्वमृदङ्गप्रहारसयुक्ता ।
 भोतागतिनभोगत्यो 'सप्तम्यजातिविधातव्या ॥ १६६ ॥
 त्रिव्यैर्नानाकरणैश्चिप्रैर्मृदङ्गप्रहारसयुक्तैः ।
 स्वाभाविकोत्तमगतौ विधृतजातिविधातव्या ॥ १६७ ॥

यथा—दरिगे गुदुघेङ् नित्थि क्काम इत्थि कण कुक्कां ।
 'एभि स्वरसयोगैर्विधृतजातिविधानव्या ॥ १६८ ॥
 एता गतिप्रचारेषु विज्ञेया जातयो वुधै ।
 याश्च नोक्ता मया चास्मिन् ता ग्राह्या लोकोत्थिन ॥ १६९ ॥
 एवमेतेन विधिना कर्तव्य वादन वुधै ।
 'गतिप्रचारे गीते च दशरूपे विशेषत ॥ १७० ॥
 'मन्त्ररूपविधाने च छन्दस्यासारितके च ।
 तत्त्व चानुगत चैव तथौघो वाद्यमिष्यते ॥ १७१ ॥
 वाद्यं गुर्वक्षरकृत तथात्पाश्चरमेव च ।
 गतिप्रचारे कर्तव्य गाने 'साम्यमिहेच्छता ॥ १७२ ॥
 तत्त्व चानुगतं चव 'भोधश्चापि कदाचन ।
 राज्ञा ललितभावत्वाद् योज्य वाद्य स्वभावजम् ॥ १७३ ॥
 तत्त्व तु प्रथमे गाने द्वितीयेऽनुगत भवेत् ।
 तृतीये त्वोद्यमज्ञ तु वाद्यं 'गतिपरिचरे ॥ १७४ ॥

- 163 (C 150) ¹C om वल 164 (C 151) 165 (C 152) 166 (K
 XXXIV, 150b 151a) 167 (C 153) 168 (C 154) ¹C add एभिर्जात्यक्षरैसमायुक्ता
 after गुदुघेङ् 169 (C 155) ¹C योन्ता 170 (C 156, ¹K ^०विधानेन
 K XXXIV 158) ¹K गतिप्रचारगाने 171 (C 157a K XXXIV 159)
²K छन्दस्यासारितेषु च C छन्द सारितकेषु ⁴C तथौघ करणाद्यया 172 (C 157b-158a,
 K XXXIV 160) ¹C भोव्यार्थं दशनात् 173 (C 158b 159a K XXXIV 161)
¹C तथौघ करणाद्यया ²K कलितगानैश्च 174 C (159b-160a, K XXXIV 162)
¹C गतिपरिचरे

शेषानां 'दृष्टद्वित्रं ध्रुवाणां संप्रयोजयेत् ।
 जय स्थितापकृष्टानां वाद्यञ्चानुगतं भवेत् ॥ १७० ॥
 प्रावेशिकानां कर्तव्यं 'लयश्चानुगतं तथा ।
 नैष्कानिच्यन्तरगतं कार्यं त्रिलयवाचितम् ॥ १७१ ॥
 द्रुवं 'प्रान्नादिकीनाञ्च ध्रुवा पञ्चविधा भवेत् ।
 एवं ध्रुवाणां कर्तव्यं वाद्यं प्रकरणाध्वयम् ॥ १७३ ॥
 यो मातांराविकल्पस्तु ध्रुवापादे भवेद्विह ।
 न तु भाण्डेन कर्तव्यस्तज्जैर्गतिपरिचयः ॥ १७८ ॥
 एवं गतिप्रचारंषु वाद्यं योज्य प्रयोक्तृभिः ।
 अत्र ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ग्रहान् भाण्डसमाध्वयान् ॥ १७९ ॥
 शम्भ्यातालग्रहः केचिन् [तथा च तर्जनीग्रहः] ।
 तथाकाशग्रहः पुनः [प्रदेशिन्या ग्रहऽपराः]
 तत्र शम्भग्रहा द्वेभ्यो नित्यं दक्षिणपुष्करे ॥ १८० ॥
 वायोर्ध्वरे ग्रहाश्चापि द्वेभ्योऽलाग्रहा बुधैः ।
 तर्जनीग्रहका नित्यमालिङ्ग्ये परिकीर्तिताः ॥ १८१ ॥
 यथाकाशग्रहः प्रोक्तो निष्काने वा प्रयोजितः ।
 जाम्भारिता नित्यशम्भ्या द्वितालान्तु ध्रुवाङ्गजाः ॥ १८२ ॥
 लयञ्च न ग्रहं गानं तत्र स्यात्तर्जनीग्रहाः ।
 शीर्षकञ्चोद्धृता चैव प्रदेशिन्या ग्रहाः स्मृताः ॥ १८३ ॥
 नक्षुद्रत्यादृतायाश्च प्रान्नादिक्यास्तथैव च ।
 सन्निपातग्रहा द्वेभ्योऽन्यैवैककलो विधिः ॥ १८४ ॥
 जाकाशग्रहका द्वेभ्योऽक्षतुर्दिकलपोगजाः ।
 तथा चाङ्गनिच्यन्यानि गीतकानि यथाक्रमन् ॥ १८५ ॥
 एवमेवै बुधैर्द्वेभ्यो ग्रहा भाण्डनमाध्वयः ।
 ताण्डवे मुहुर्मात्रे च वाद्यं 'वक्ष्याम्यनन्तरम् ॥ १८६ ॥

175 (C. 160b-161a, E. XXXIV 163a) ¹C इन्द्रद्वित्रं 176 (C. 161b-162a :
 E XXXIV 163b-164a) ²E लय (इ) इन्द्रद्वित्रं ³E नैष्कानिच्यन्तर
 162bc) ¹C एव 178 (C. 163 E XXXIV 164b) 179 (C. 164 ; E
 XXXIV 165a) 180 (C. 165) 181 (C. 166) 182 (C. 167)
 183 (C. 168) 184 (C. 169) 185 (C. 170) 186 (C. 171 ; E. XXXIV
 165b) ¹E वाद्यनि च्यन्तम्

'अभाण्डमे[क] गानस्य परिवर्तं प्रयोजयेत् ।
 तस्यान्ते 'सन्निपातस्तु कार्यो 'भाण्डप्र[हि] बुधैः ॥ १८७ ॥
 अथवा 'नृत्तशोभार्थमङ्गाना परिवर्तनम् ।
 'गीतकस्य प्रकर्तव्यं लयस्य च निवर्तनम् ॥ १८८ ॥
 'यत्नाभिनेयमङ्गं तु 'न वाद्यं तत्र योजयेत् ।
 यदाङ्गहारनृत्तं तु तत्र वाद्यं प्रयोजयेत् ॥ १८९ ॥
 'यत्र गीतिवशादङ्गं भूयो भूयो निवर्तते ।
 'तत्राद्यमभिनेयं तु शेषं नृत्तेन योजयेत् ॥ १९० ॥
 यद्वृत्तं तु पदं गाने तादृशं चाप्यभिप्यते ।
 'गीतवाद्यप्रमाणेण कुर्याच्चाङ्गविच्छेदितम् ॥ १९१ ॥
 'वाद्यं गुर्वक्षरकृतं 'तथाल्पाक्षरयोजितम् ।
 मुखोपचहने कार्यं प्रकृष्टं घर्णतस्तथा ॥ १९२ ॥
 स्थिते 'त्वल्पप्रहारं तु 'मध्येऽक्षरसमं तथा ।
 कार्यं तु गीतके 'वाद्यं द्रुते चोपरिपाणिकम् ॥ १९३ ॥
 'समं रक्तं विभक्तं च स्फुटं 'शुद्धप्रहारजम् ।
 नृत्ताङ्गग्राहि 'लयसैर्वाद्यं कार्यं तु ताण्डवे ॥ १९४ ॥
 सनृत्तेषु प्रयोगेषु तत्त्वं ह्यनुगतं तथा ।
 अनृत्तेषु प्रयोगेषु तत्त्वमोघं क्रमेण तु ॥ १९५ ॥
 स्थिते मध्ये द्रुते चापि यथा गाने तु वादयेत् ।
 पदनृत्ताङ्गहारे तु तेनैव प्रक्रमेण तु ॥ १९६ ॥
 'यो विधिर्गानवाद्याना पदाक्षरलथान्वितः ।
 स तु नृत्ताङ्गहारेषु कर्तव्यो नाट्ययोगतः ॥ १९७ ॥

- 187 (C 172, K XXXIV 166) ¹C अभाण्डमेकं ²K अभाण्डे नैव ³K सान्निपाते च
 188 (C 173, K XXXIV 167) ¹C 'अभाण्डाद् परिवर्तनम् ²KC - गीतस्य, ³KC 'यद्वा
 N हितकस्य 189 (C 174, K XXXIV 168a) ¹K 'मङ्गं ²N adds न ³KC प्रयो⁰,
 190 (C 175, K XXXIV 168b 169a) ¹C यदा भीतिवशा⁰, K यत्नाभि⁰ ²K तत्रार्थेऽ
 भिनेयस्तु 191 (C 176, K XXXIV 169b 170a) ¹K गानवाद्य⁰ 192 (C 177,
 K XXXIV 170b 171a) ¹K यदा for वाद्य ²K 'अभनेत्र च ³C मुखोपचहन
 193 (C 178, K XXXIV 171b 172a) ¹K यदा for अन्व ²C मध्याक्षर⁰
³C वादा 194 (C 179, K XXXIV 172b 173a) ¹K समरक्त ²C 'प्रयोगजम्
³C लोकात् वाद्यं योज्य 195 (C 180, K XXXIV 173bc) 196 (C 181)
 197 (C 182, K XXXIV 174) ¹K यो विधिर्गानवाद्याना

एतास्तु जातयो प्रोक्ता दश चाष्टौ च भाण्डजा ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि 'प्रकारान् वाद्यसंश्रयान् ॥ १९८ ॥

अथ प्रकाराः

चित्र. समः विभक्तः छिन्नः छिन्नविद्धः [विद्ध] अनुविद्धः स्वरूपानुगतः अनुसृतः [अनुसृतविच्युतः] दुर्गः अथकीर्णः अर्धावकीर्णः एकरूपः परिक्षितः साचोक्तः समलेखः चित्रलेखः सर्वसमवायः दृढ इति । 'तत्र

^१निर्वर्तितादिभिः प्रयुक्तं चित्रैः करणैरनेकविधहस्तैः ।

^२त्रिलय त्रिपाणियुक्तं चित्रं वाद्यं बुधैर्ह्ययम् ॥ १९९ ॥

ददर्पणघनमृदङ्गैर्नानाकरणैस्तु यः समनुजातः^१ ।

^२तालाङ्गवंशानुयुक्तः स तु विज्ञेयः समो नाम ॥ २०० ॥

^३नात्यायतश्च 'य' स्यात् ^४संस्थानतः 'सम[श्च] विभक्तश्च ।

अक्षरपाणिलयेषु च विभक्तकरणे विभक्तस्तु ॥ २०१ ॥

^५वाद्यं द्रुतलयं यत्र सहसा च निवर्तते ।

^६सर्वांतोद्येषु भिन्नेषु प्रकारश्छिन्न एव स ॥ २०२ ॥

^७अवपाणिमृदङ्गानां ^८पणचोपरिपाणिश्च ।

^९भवति यत्र वाद्ये तु छिन्नविद्ध इति स्मृतः ॥ २०३ ॥

^{१०}मृदङ्गकरणैर्वाद्यं ^{११}पणया वाद्ययन्त्रिण्यं चेत् ।

^{१२}सूचीवेधैर्विचित्रैस्तु करणैर्विद्ध एव स ॥ २०४ ॥

विद्धानुविद्धं तु ^{१३}अद् वाद्यं सर्वांतोद्येषु दृश्यते ।

^{१४}परस्परानुवेधाच्च ^{१५}अनुविद्धस्तु संस्मृतः ॥ २०५ ॥

198 (C 183, K XXXIV 175) ^१K लोटकान्. ^२K om 199 (C 184, K XXXIV 176) ^३M रिचिर्तितादिभिः K रिचितौजाहती दित्री कानाकरणभूषितः. ^४K प्रसन्नकरणैश्च विपाणिभयसमव 200 (C 185, K XXXIV 177) ^५K 'र'वे सम समनुजातः. C 'र'पेस्तु य' सस्यङ् ^६M समवति ताकाङ्गयुक्तः 201 (C 186, K XXXIV 178) ^७K आत्यायत^८ ^९M om य' स्यात् ^{१०}M संस्थानसमविभक्तश्च ^{११}C 'य'म, K om च 202 (C 187, K. XXXIV 179) ^{१२}C वाद्यं तु विद्धय यत्र सहसा च निवर्तते K वाद्यं द्रुतलयं यत्र सहसा च निवर्तते ^{१३}K. सचातादीषु C सर्वांतोद्येषु प्रहतं तु 203 (C 188, K XXXIV 180) ^{१४}K अर्धावपाणि घट्टेषु ^{१५}K वीपरिपाणिक ^{१६}C भवती K यदा भवति वाद्येषु विप्रविद्धस्तु सा भवेत् 204 (C 189, K XXXIV 182) ^{१७}C मृदङ्गकरणं वाद्यं पणयो वेधयेद् यदि ^{१८}K सूचीवेधै- विधेको मृकरपेदि'श्च चयते 205 (C 190, K XXXIV 181) ^{१९}C यदवाक्यं. ^{२०}K परस्परानुवेधाच्च C परस्परविरीधे तु ^{२१}K अनुविद्ध

- १विशुद्धवाद्यप्रकृति समपाणिकृतस्तथा ।
 २स्वरूपानुगतश्चैव स्वरूप इति स स्मृत ॥ २०६ ॥
 ३मुरजं पणवो वापि ४पणव दर्दरोऽपि वा ।
 ५यदानुयायादातोद्य स्वरूपानुगतस्तु स- ॥ २०७ ॥
 ६अनुगम्य तदातोद्य ७गच्छेद्धि सलय पुन ।
 ८श्रुतवत्समतावाद्ये ९तदानुसृत उच्यते ॥ २०८ ॥
 एकैकानुगत वाद्य वाद्यजातिसमन्वितम् ।
 कृत्वान्यजातिक कुर्यात् तदानुसृतधिच्युत ॥ २०९ ॥
 १यत्तु प्रचारविपमं २सर्वमार्गप्रबोधनम् ।
 अविभक्ताक्षरकृत तद् दुर्गं वाद्य उच्यते ॥ २१० ॥
 ३समवृत्ते मृदङ्गास्तु वाद्यन्ते पणवैर्यदि ।
 ४नानाविचित्रकरणेरघकीर्णस्तदा स्मृत ॥ २११ ॥
 दुर्गं लय समारूह्य पणवो दर्दरोऽपि वा ।
 ५अवपाणौ यदास्यातामर्घकीर्णां तु सा तद्वा ॥ २१२ ॥
 सर्वातोद्यानि यत्रैक ६करण ७भावयन्ति च ।
 ८समवृत्तपदान्येव ९एकरूप इति स्मृतम् ॥ २१३ ॥
 १पणवैदञ्जादितं यत्र वाद्यमल्प मृदङ्गजम् ।
 २अविभक्ताक्षरपदं परिक्षिप्तस्तु स स्मृत ३ ॥ २१४ ॥
 चित्र हि कारण यत्र ४वाद्ये नैकेन वाद्यते ।
 ५वृत्ताङ्गहारानुगत ज्ञेय साचीकृतस्तु तत् ॥ २१५ ॥

- 206 (C 191 K XXXIV 183) १C विद्यत २K ०गत विद्ध विद्येय वाद्यसंशय
 207 (C 193, K XXXIV 184) १C मुरवान २C पणवो दर्दरो ३C तदानुयाया०
 K कृत्यति यदा वाद्य भवेदनुसृतस्तु स 208 (C 193 K XXXIV 185) १C अनुगम्य
 २K गच्छेदिसलय C गच्छेत् यत् समज पुन ३K श्रुतवत्समतावाद्यां ४K तदा स्यात्
 प्रतिविच्युत 209 (C 194) 210 (C 195, K XXXIV 186) १K वायम०.
 २K ०मार्गप्रयतन 211 (C 196 K XXXIV 197) १C समवृत्ते मृदङ्गस्तु वाद्यते
 K समवृत्तास्तु मुरजाच्छेद्यन्ते २K पणवैर्यदि ३K नानाविचित्रे 212 (C 197, K XXXIV
 188) १K अर्धपाणौ, C अर्धपाणीऽपि यत्र स्याद० २K तदा त्वर्धवकीर्णक 213 (C 198 K.
 XXXIV 190) १C कारण २K भावयते तत् ३K ०भावम् ४C एकरूपनि० K एकरूप
 पदान्तम् 214 (C 199, K XXXIV 189, 191) १C पणवैर्यदिदत्त २C अविभक्त
 ३K adds प्रथमनिधयोपेतं कृष्टं नाद्य समन्वित । न प्रयाति च गीत च स चोद्यो नियमान्वित
 215 (C 200, K XXXIV 192) १C पदवैकेन २K वृत्ताङ्गहार०

कृत्वोपरिगत वाद्य पणवो दर्दरोऽपि हि ।
 'यत्रोदीक्षते मुरजान्' १समुल्लेखस्तु स स्मृत ॥ २१६ ॥
 चित्रं बहुविधं वाद्यं मृदङ्गपणवादिभिः ।
 क्रियते यत्र संघट्टैश्चित्रलेखः स उच्यते ॥ २१७ ॥
 १सर्वमार्गगतो यस्तु २सर्वपाणिलयाश्रयः ।
 विचित्रश्च विभक्तश्च स ३सर्वसमवायकः ॥ २१८ ॥
 यस्तु मध्यलयोपेतः समः सुविहिताक्षरः ।
 १गतिप्रचारविहितः प्रकारो दृढ एव स ॥ २१९ ॥
 एवमेते प्रकारास्तु कर्तव्या वाद्यसंश्रयाः ।
 गतिप्रचारे गेये च १रसभावौ समीक्ष्य तु ॥ २२० ॥
 १प्रकारा जातयश्चैव सर्वमार्गेषु संस्थिताः ।
 ये वै गतिप्रचारेषु शुद्धास्ते केचलाः स्मृताः ॥ २२१ ॥

१एतेषां प्रयोगमिदानीं घक्ष्यामि । तत्रोपविष्टः प्राङ्मुखो रङ्गे १कुतपविनि-
 वेशः कर्तव्यः । तत्र पूर्वोक्तयोः १नेपथ्यगृहद्वारयोर्मध्ये कुतपविन्यासः । २तत्र
 रङ्गाभिमुखो १मौरजिक (मार्दङ्गिक) तस्य [दक्षिणतः] पाणधिको, दार्दरिको
 घामतः । एष प्रथममवनद्धकुतपविन्यासः उक्तः । तत्रोत्तराभिमुखो गायनः,
 गायनस्य वामपार्श्वे वैणिकः, तस्य दक्षिणे वशावादकौ । गातुरभिमुखा गायिका
 इति कुतपविन्यासः । १मार्दङ्गिकपाणधिकदार्दरिकेषु गायकगायिका वंशिकवैणिक-
 सहितेषु शशिथिलायततन्त्रीवद्धास्तनितेषु आतोद्येषु यथाग्रामरागमूर्च्छनामार्जना-
 नुलिप्तेषु मृदङ्गेषु (उद्) धारया निपीडितनिगृहीतार्थनिगृहीतमुक्तप्रहारकृतेषु
 १दर्दरघादनमुप्यविन्यस्तहलैः वादनकैर्द्वेषतानामावाहनविसर्जनार्थं प्रथममेव
 त्रिसाम कर्तव्यम् । स तु १सर्वसचराचरोत्पत्तिस्थितिप्रलयकर्तुर्ब्रह्मणो १मुखाभि-

216 (C 201, K XXXIV 193) १K प्रयागमुत्तरं यत् २K समुल्लेखः प्रकीर्तितः
 217 (K XXXIV 194) 218 (C 202, K XXXIV 195) १C सर्वमार्गगती
 २K ० लयाश्रितः ३K समवायकस्तु स 219 (C 203, K XXXIV 196)
 १K गतिपूर्णाधिबिहितप्रकारो 220 (C 204, K XXXIV 197) १K रसभावान् २पेक्ष्य
 221 (C 205 and the fol prose, K XXXIV 198 and the fol prose part)
 १C एतैः प्रकारा जाल्यथ २K तत्र ३K तत्रोपविष्टे प्राङ्मुखे ४K कुत(प) एव विन्यास
 C कुतपविनिवेशे ५K ० गृह्यदी कुतप ० ६C स्वरङ्गाभिमुखी ७C om from
 मौरजिक to गायिका इति कुतपविन्यासः, see also note 7 on 227 ८K om from
 मार्दङ्गिक ० to दैवतेन च ९C दर्दुरवाद्यमुख्य ० M दर्दुरवादनमुख्य ० १०M
 चराचरोत्पत्तिस्थिति C ० चराचरोऽन्वस्थिति

सक्तेन प्रथमेन साम्ना वामपाश्वे चन्द्र सप्रीणयन्ति दक्षिणे पन्नगान् ^१अथान्तरेण जल(जं) [द्वितीयेन] साम्ना ^२मुनीन्, आयतेन [तृतीयेन] वृहत्साम्ना ^३दैवतानि च ।

एवं प्रीणयते यस्मात् दैवतानि यथाक्रमम् ।
 'तस्मात् त्रिसाम्नि विज्ञेय त्रिसामत्व बुधैरिह ॥ २२२ ॥
 एव च [ध्र]यते यस्मात् ब्रह्माण केशव शिघ्रम् ।
 तस्मादेतत् त्रिसाम तु ऋषिभि परिकीर्णितम् ॥ २२३ ॥
 चतुर्णामपि वेदानामादावोङ्कार उच्यते ।
 तथात्र सर्वगीताना त्रिसाम परिगीयते ॥ २२४ ॥
 त्रिप्रकार त्रिलयक तथा चैवाडिताश्रयम् ।
 पट्कलं त्रिकल चैव त्रिसाम परिकीर्णितम् ॥ २२५ ॥
 त्रिविधं [चा]क्षरवि[धौ] गुरुलघ्वक्षरान्वित[म्] ।
 औकारश्च मकारश्च त्रिकैस्त्रिगुणित भवेत् ॥ २२६ ॥

तस्यैव चान्ते पूर्वैरङ्गविधानमनुप्राप्य छन्द समेनाक्षरसमेन च घायेन बहि-
 गीतविधान तु त्रिलय वर्तनीयम् । 'तत्र आसारितप्रयोगे च 'तत्त्वानुगत वाद्य'
 प्रायः प्रयोक्तव्यम् । यत्र त्रिसप्तप्रत्याहारा[द्य]वतीर्णकोटिस्तत्रवाद्य प्रवर्तते । 'तत्रादौ
 'ताद्यद् वामोर्ध्वकप्रहारयुक्तः ^{१०}पश्चादालिग्यकविमर्दनं गोपुच्छायतिम् ^{११}आसाद्य
 विचित्रकरणयुतं ^{१२}चतुर्भागं ^{१३}समार्द्धकिक सर्वभाण्डिकमपि ^{१४}वाद्य पश्चात्
 विपश्चीवाद्यं प्रवर्तयितव्यम् । ^{१५}कस्मात्, पूर्वं हि भाण्डवाद्येन सिद्धिरुत्पादयति ।

^{११}M मुखाभिसक्तेन C ^{१०}भिसक्तेन ^{११}C अथान्तरेण जलसाया M अथान्तरेण
 जन ^{१२}C मुनीनायतेन ^{१३}C दैवतेन च 222 226 (C 206 210 and K prose
 after XXXIV 198) ^{१४}C त्रिसाम ^{१५}C त्रिसामत्व ^{१६}C अकारश्च, K दकार,
 after कृतपविन्द्यास see note 7 above K reads this hem and विना दिनेतित्रं दुति
 पच दुश्रीह द्वितीयं ति तावा च दुभितिपतौर्यंनदङ्गुवै रङ्गविधानमनुप्राप्त छन्दसमेकाचर समेन वादेन बहिगीत-
 विधानम् चतुर्वर्तितव्यम् ^{१७}K om तत्र ^{१८}C च सारितम विज्ञेयद्य ^{१९}C तद्यानुगत
 K तत्यानुगतप्रदियाद्य विधातव्यम् ^{२०}C वत्त वस्तु त्रिसामा च प्रत्याकारोऽयं वर्तनम् । की गीतित्रयाद्
 वाद्य प्रवर्तते K यस्त्रिसप्त प्रत्याहार यासावतीर्णकोटिस्तत्र वाद्य प्रवर्तते ^{२१}C यत्रादौ
^{२२}K ताववामार्द्धकप्रहार ^{२३}C ^{२४}दालिग विमर्दन K पश्चादालिगकविमर्दनवरणामूच्छा पति
^{२५}C सामाद्य ^{२६}K om चतुर्भागं ^{२७}C om समा^० to वाद्य ^{२८}K वर for वाद्य
^{२९}C om up to उत्पादयति

पूर्वं 'भाण्डेनाभिव्यञ्जितो रङ्गे ध्रुवाविधिः । स्त्रीवाल्मुखावकीर्णे रङ्गे 'कुतूहल-
जननसमर्थं वाद्यं' समुत्पन्नं भवति । अपि च

धाचार्यां सममिच्छन्ति 'पदच्छेदं तु पण्डिताः ।

स्त्रियो मधुरमिच्छन्ति विक्रुष्टमितरे जना ॥ २२७ ॥

तस्य चान्ते 'ताण्डवप्रयोगमधिकृत्य 'नर्तन्या अवतरणकाले 'लघुवर्णसञ्चयै-
मादङ्गिकैरङ्गुलिप्रचलनप्रायं वाद्यं' योज्यम् । 'नर्तन्यवतरणगीतान्ते 'सनिपाता
ज्ञेयाः । 'लास्यनृत्ताङ्गहारानुगतं करण [श्रितं] वाद्यं' प्रयोज्यम् । 'करणधृतसुयोग-
जमित्युच्यते समं रक्तमित्यादि । तत इदानीं धामोष्कप्रहारसंयुक्तम् 'आलित-
मार्गदेशकरणसंश्रयं समुत्थापनके वाद्यं' योज्यम् 'यथा—घेड् मति धङ्गया
घेड् धिति टित् सं ऋं ऋं खोक णे देव्या केन्तां किट् घेड् इति पूर्वङ्गलयपात-
निर्दिष्टप्रयोगसमुत्थापनके वाद्यं' योज्यमिति ।

'तयोः परं यत् परिवर्तनं चतुर्मागिकशुद्धजात्याश्रयं 'यथाप्रोक्तम् खोखोणा
खोखोणां खखोखोणा पतद् द्रव्यैर्यद् वाद्यं' स्यात् ।

पुनस्त्रयो न्यासान् खोखो दोखो खकेणां घश्रयन्तांघ नपुंसकपादे । यथा—
कोनदुखोङ् मार्ग इति 'चतुर्थकारप्रवेशे च वाद्यम् [अङ्गुलिप्रचलनप्रायम्] ।

'घस्तुत्थापनके चापकृष्टायामर्थमपि(?) चार्या[?]ग्रहो यथा—घेकेन्तां घेडेडो
घखणादोणां घोघघेघघे इति ।

'नान्दी शुष्कापकृष्टायां प्रतिशुष्कं करणं श्रितं वाद्यं' योज्यमिति—'यथा यो
घो यो खेखघोघेड् णादम्यड् खोदो कुतां खखेखेणकसुगुकघेड् णोखिखेड्

16C ० व्यञ्जिते 17C कुतूहलमुत्पन्नाद्यर्थम्, K कुतूहलनसमर्थं 227 (C 211,
K XXXIV. 199) 18C पादच्छेद 19C सुकुमार स्त्रियर्थेव 20K तस्य चान्ते C तत्र भाष्ये,
16C ० मधिमन्या 17C om नर्तका 18C ० शक्यमदिकैरङ्गुलिप्रचलनप्रायं 19After this C
reads तत्रान्तराभिव्यञ्जितो गायकस्य वामपाशे वैशिको वैशिकस्य दक्षिणे सदृशवाद्यकं मधुरमित्युक्तान्
गायकान् included in the passage after 221 II 4 5 above 20K गौडका
21K सनिपाते च लास्यनृत्तवाद्यम् 22K तेन लङ्गहारानुगतं करणं वाद्यं प्रयोज्यम् 23K om
from here to प्रहारसंयुक्तम् 24K आलितमार्गेषु ज्ञातिकरणाहितमुत्थापने वाद्यं प्रयोज्यम्
25K omits from here to वाद्यं योज्यमिति 26K ततः परपरिवर्तनं चतुर्मागिकं शुद्धजात्याश्रयं
27K om from here to कोनदुखोङ् मार्ग इति 28K ० पूर्वङ्गु 29C om अङ्गुलि-
प्रचलनप्रायमिति 30K om from here to घे घ घे इति 31K, नान्दीशुष्काद्यत् प्रहारका-
यितं वाद्यं 32K om from here to किटि दिति इति

ताड् खेड् णम् किटि किटि घघेड घेरुटुकघुदुकलवलाखो खोखोखो वाघ्रु तेदां
मालिं णम्मां किटि घत्थि इति ।

²¹रङ्गद्वात्प्रचरणे जर्जर[श्लोक]निग[द]ने वायां [चाङ्गितामार्गांश्रितं सन्निपात-
प्रहण प्रयोक्तव्यम् । ²²महाचार्यां ²³वितस्तमार्गांश्रितं ²⁴वाद्यं प्रदेशिन्या प्रहम
²⁵अपूर्वं तदद्द पूर्वरङ्गे ताण्डववाद्यम् उक्तम् ²⁶सन्निपातप्रहो यथा घामकरेण—खो खो
णां दो दो दोक. मोक. दहेण णाथो थो णो घोघ टमटथिंघं घोघोकठ कटभखो
खोखित कटकटां घटकमत्थि घोघो मिथि णां किटि किना खरुवल इति ।

आलिप्तमार्गात्रिकं (मार्गांश्रित) वाद्यमत परमुदाहार्यम् ।

वितस्तमार्गास्थितिक वाद्यं प्रदेशिन्या प्रहो यथा—णणखोकणणो मधुणां
खोखोमथि तकितां तथिता किन्ति किता किटि किन्तो खोखो मतिता मत्थित्तमति
तिकिति केन्तां द्वेन्ता नत केन्ता दघेतान्द्रा कृन्ता द्रा द्रान्तां किन्नां किन्नां केन्तां
मुद्रा घ्रं घ्रं कले घ्रं घ्रं द्राप्रां घट्रे द्रां घेन्द्रा घेन्द्रा घडे क्लेड् हति ।

पटक्षेपणात् सिद्धेरेतावच्चतुरस्र पूर्वरङ्गविधाने भाण्डवाद्यं प्रयोजयेत् । त्र्यस्रं
तदेव कालान्यवहितम् । पुनश्च नाटकाद्येषु धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललित-
धीरप्रशान्तानां चतुर्णां नायकानां गतिप्रचारे स्वथावस्थानु निर्गत वाद्यमुपेक्ष्याम ।
तत्र घ्र घ्रं घ्रं घ्राद्र प्रायो देवाना गतौ प्रयोज्यम् । ²⁷वेन्ता प्रयोज्य राज्ञाम् ।
²⁸घ्र क्लं घट्टु घेड् घेड् ट्टिन्थिदुन किटिद्रा ना ना ध्रदा प्रायो मध्यमपुरुषेषु वाद्यम् ।
²⁹पुनरेव स्थिताया वाद्यविधानं वक्ष्यामि ।

¹त्रिकलद्विकलैरुक्कला चतुष्कलाश्चैव पादविन्यासा ।

तत्र तु साम्य कार्य भाण्डेन सम च गानेन ॥ २२८ ॥

²पुनश्चावस्थाकृतं वाद्य प्रवक्ष्यामि । त्वरितगमने धं व घे घे टां इत्येव वाद्य
प्रयोक्तव्यम् । यथा विपमादिकमङ्गुलिप्रचलनरुतं विहितम् । पण्यैव (?)

²¹C om from here to ताण्डववाद्यमुक्तम् K प्रवराणाया जर्जर निगनेवार्धे वादितमार्गा-
श्रित वाद्य ²²C om महाचार्यां ²³C वितस्तमार्गास्थितिक ²⁴K om वाद्य
²⁵C om K पर्वताव पूर्वरङ्गे ताण्डव वाद्यमुक्तम् ²⁶K om from here to चतुर्णां
नायकाना गतिप्रचारे ²⁷K सगति प्रचारे वक्ष्याम and then lacuna ²⁸K घेती
श्वती इति प्रियरात्र ²⁹K घ्र ङ्द्र घट्टुश्चिरुण किटिजा विशाणा व्यञ्जकमाय मध्यानाम् ³⁰K
एवं सस्यावस्थागतप्रधार विधीयते वाद्यम् । 228 (C 212 K XXXIV 200) ¹K एककला
× × × चतुष्कलाद्यैव वादिविन्दासा ²C om पुनश्चा⁰ to वक्ष्यामि

पूर्वं सम्यग्लिखितं त्वङ्गुलिप्रचारेषु । पुनरत्यघस्थायि वाद्यविधानं
वक्ष्यामि ।

'स्वस्थे गतिप्रचारे वाद्यं त्रिकलं चतुष्कलं चापि ।
लयगतिविधानं समीक्ष्य तज्ज्ञैः प्रयोक्तव्यम् ॥ २२९ ॥
न ह्येकद्विकला वा ध्रुवाविरामा भवन्ति वाद्येषु ।
तस्माद्भाण्डेन 'च साम्यं 'कार्यं' न गानेन ॥ २३० ॥
'सर्वत्र त्यरितगमनेषु 'पाता' 'पूर्वोक्ता ये गतिप्रचारेषु ।
'ध्रुद्, ध्रुद्, धेद्, धेद्, प्रायश्चात्र च वाद्यं प्रयोक्तव्यम् ॥ २३१ ॥
'नौरथविमानयाने पक्षिचलाकाशजे'ऽङ्गुलिचलनात् ।
कार्यं 'वा चतुष्केऽप्यन्योन्यकरामिहतं च वाद्यम् ॥ २३२ ॥

'दुःखार्तिव्यधितेष्टशापकलेशेष्टजनवियोगविभवनाशवधवन्धव्रतनियमोपपद्या-
सादियुक्तेषु 'पूर्वाल्लिखितमार्गाश्रितमुत्थापनवाद्य विधातव्यम् । दैत्यदानघयक्ष-
राक्षसप्रहादीना 'ध्रुद्, ह्रुद्, खद् संयुक्तं घटुतुतन्त तैतोद्रां इत्येवमादि-
करणैर्गतिवाद्यं प्रयोजयेत् । 'खञ्जविकलवामनकुञ्जादीनां प्रवृत्तगमनेषु घेतां
कटकामिति वाद्यं प्रयोक्तव्यम् । 'यतिमुनिपाशुपतशाक्यादीनां लिङ्गिनां दो
खो द्वित्विखि दुगुबोभोहनदोर्धान्ति कितिकि वाद्यं प्रयोक्तव्यम् । 'विद्वपक-
निमु'ण्डोपस्थायकवर्षधरादीनां घे घे स्तानो ण्णो दोणण्णामिति वाद्यम् । पुन-
श्चैवाथ वृद्धश्रोत्रियरुञ्चुकीस्थूलादीनां ^{१०}ध्रां ध्रो ध्राड्, द्रोड्, धिड्, द्रोणां खो
खो णा इति वाद्यं प्रयोक्तव्यम् । ^{११}गजवाजीखरोप्ररथविमानयानेषु धंकिटि
प्रायम् । सर्वत्रोत्तममध्यमाधमेषु पुरपेष्विथ रसान् भावान् भुवि समीक्ष्य वाद्यं
प्रयोक्तव्यम् । एव ताद्यन् पुरुषवाद्यम् ।

229 (C 213) ¹See note 30 on 227 above 230 (C 214)

¹C adds न to च ²M कार्यं, C om it 231 (C 215, K XXXIV
prose after 200, 4th line) ¹K om सर्वत्र ²K भावा ³C पूर्वोक्ता
M पूर्वोक्ता ⁴K ध्रु ध्रु धे धे प्राय तत्र तु वाद्य प्रयोक्तव्य ²K 'वचन कार्यम्
232 (C 216, K as in 231) ¹C गौर विमानयाने K 'विमान नेपथ्यानिलाकाशने
²C वाद्यनुष्केऽप्य न्योन्यमाश्रित (वाद्यमाश्रित) वाद्यमिति ⁴K दुःखादित्याश्रितेष्टजनविधीय-
विभावनाः नियमोपासनादिमशुक्तेषु C 'वचनप्रति नियमो' ⁵K 'वाचिन्मार्गवधोविधातव्यम्
⁶K सचन्द्रा चन्द्रा बज्जाला घे घेटा प्रायम् ⁷K घटकवत्तादीनां विटकुलनेत्यादिकम्
⁸C om पाशुपत M यतिमुनिपाशुपत K यतिपाशुपत शाक्यादीनां ध्रुद् ध्रुद् धे धे प्रायम्
⁹K विधयोपस्थापक निमु'खवधारादीनां घे घे टा टा णा णा प्रायम् ¹⁰K धो धो खो खो इति प्रायम्,
¹¹C om from here to इति प्रायम्

स्त्रीणां पुनरपि व्याप्त्यास्याम् । ततोत्तमस्त्रीणां दिव्यानां वगति किपि धमेऽ प्रथि घेइतिप्रायम् । ^{१७}अथ राज्ञीनां कथि कथि मथि दो दो खु खु इति प्रायम् । ^{१८}चं कित्ति किथि घटमट थि घे इति ब्राह्मणीनाम् । अथ ^{१९}मध्यम-स्त्रीणां ^{२०}वेश्याशित्पकारिकाणां ^{२१}नाटकीयानां ^{२२}घ खु खु धिकिटमथिकिण टोणांधो इति । ^{२३}मरधिकुले केडबुखिखि प्राय गीतम[धम]स्त्रीणाम् । एवं ताघत् ^{२४}समासादभिहितं स्त्रीणाम् ।

अवस्थान्तरितानां तु त^{२०} एव पौरुषवाद्यविशेषा भवन्ति । तस्मात् ^{२१}सामान्यतो हि ^{२२}भयक्लेशशोकक्रोधादयो ^२विभावा समुत्पद्यन्ते । तत्र आसामपि ^{२३}रसभावापेक्षं मार्गाश्रित ^{२४}वाद्यं योज्य भवति । अपि च—

^१जातिमार्गप्रकारैस्तु करणैरक्षरैस्तथा ।

^२वादयेद्यस्तु संकीर्णं स श्रेष्ठो वाद्यक स्मृत ॥ २३३ ॥

^३धधान्तरवाद्यानि च अनुबद्धं विप्रहारिक ^४सिद्धिप्रदं परिच्छिन्नमिति ।

^५तत्रानुबद्धसंज्ञमन्तरवाद्यं यथा—^६खो खो पे खे घे इति ।

^७वाद्यविरामे प्रहारितं यथा—^८प्र ट्रा खो खो इति ।

^९सिद्धिरपि च

येद्वयं विस्मृते ध्रान्ते घन्नाभरणसयमे ।

^{१०}सिद्धिर्वाद्ययित्तया तु नानाकरणसध्रया ॥ २३४ ॥

सा च ^{११}सिद्धिर्यथामार्गाध्रया कार्या चित्रकरणा पञ्चपदकला भवति ।

अपि च—

^{१२}पाठ्यविरामे वाद्या कर्मसाधनकृते विरामे च ।

^{१३}घन्नाभरणनिपाते ^{१४}मुकुटस्य च संयमनकाले ॥ २३५ ॥

^{१२}C अथ राजा अविधदगो क ख ख इति ^{१३}C om upto इति ब्राह्मणौनाम् ^{१४}C

मध्यमाभा ^{१५}K ^{१६}K ^{१७}K ^{१८}K ^{१९}K किरिता त घ कथि मामपि डग किटि

किटि प्रायम् ^{२०}C om upto स्त्रीणाम् ^{२१}K सामान्यतो ^{२२}C एत ^{२३}K सामान्य

^{२४}K भयशोकक्रोधादयो हि भावा ^{२५}K भावा भावा ^{२६}K रसभावाभिनयापेच C भ वापेच,

^{२७}K वय भवति 233 (C 217 K XXXIV 201) ^{२८}C प्रचार ^{२९}C वाद्येद्वयस्तु

एकोपे ^{३०}K वाद्यक ^{३१}C अन्तर्वाद्यनि ^{३२}K अनुबद्धा विप्रहारण ^{३३}C ^{३४}C ^{३५}C

^{३६}C ^{३७}C ^{३८}C ^{३९}C ^{४०}C ^{४१}C ^{४२}C ^{४३}C ^{४४}C ^{४५}C

^{४६}C ^{४७}C ^{४८}C ^{४९}C ^{५०}C ^{५१}C ^{५२}C ^{५३}C ^{५४}C ^{५५}C

^{५६}C ^{५७}C ^{५८}C ^{५९}C ^{६०}C ^{६१}C ^{६२}C ^{६३}C ^{६४}C ^{६५}C

^{६६}C ^{६७}C ^{६८}C ^{६९}C ^{७०}C ^{७१}C ^{७२}C ^{७३}C ^{७४}C ^{७५}C

‘अथ परिच्छिन्नं सार्वभाण्डिकं ध्रुवाया ग्रहोपशमे गम्भीरधीरप्रहारमुद्धतं यथा—‘पञ्चपट्कलञ्च तथोत्तमाना धितस्तमार्गाधितं धुं धुं धुं ल्क इति । तथोत्तमस्त्रीणामद्धितवाद्याधितं यथा—ण णां खो खो णणामिति । अथाध-मानां खञ्जनत्कुट्टविषय यथा—संकेत किट्टिधिण्णामिति । अधस्थान्तरेषु पुनरेत-देवार्धकृतं भवति ।

‘अथ प्रासादिकीप्रावेशिक्याक्षेपिन्त्यग्रहृष्टासु । तत्र प्रासादिक्यां ^१समपाणौ विभक्तकरण षाद्यम् । ^२द्रुतायामुपरिपाणिके चित्तकरणम् । स्थितायां × × × × ^{१०}अद्धितायामवहृष्टायामर्धसन्निपातकृतमिति ।

एवमेतत् प्रयोक्तव्यं वाद्यं गतिपरिक्रमे ।

प्रासादिक्यां ध्रुवायां च त्वन्तरायां तथैव च ॥ २३६ ॥

अभाण्डमेकं गीतं तु ^१परिवर्त्य प्रयोजयेत् ।

सन्निपाताद्यसानेषु भाण्डवाद्यग्रहो भवेत् ॥ २३७ ॥

^२यथा द्रुतविलम्बितायां चेते लपो प इति । ^३अद्धितायां च ण दे दे दे दे दे खो खो ख इति । अथ नत्कुट्टखञ्जयोः ण ण्णा वु वु णा णा खो णा ण्णा दे दे दे दे खो खो खो ख इति ।

‘अथोद्घात्यम्—

^१सन्नमावेगहर्षेऽथ ^२विस्मयावेगशोकजे ।

ग्रहे दानस्य यद् वाद्यं तमुद्घात्य प्रकीर्तितम् ॥ २३८ ॥

‘मोक्षमिदानोमुपदेश्यामः । तद् यथा—संहननं ससरणं च । तन्नोद्धत-द्रुतानुबन्धे घेत्तां किकिट्टि दत्तकेत्तिकि गोदो घने दो घ टे धो घे यदो इति ।

अथ खञ्जनत्कुट्टयो —घ द्रा घ द्रा तकिता तकिता गुदुधे इति ।

अथ स्थितायाम्—धे धं घेट मटधे घे छिमट कटछि मटछि कर्माक दीघिट्टी इति ।

^४ C भाण्डिकत्वात्प्रुवाभूषोपगमन गम्भीर ^५ K सवमकलम् । ततो इन्द्र को घ ङ्गे ^६ C om up to ^७ वक्रहास ^८ C अथ K तत्र प्रावेशिकां ^९ C समपादी विभक्तकरण ^{१०} K ^{११} पाणि-करित्रकरवास्थिता × × ^{१२} K × × पञ्चपट्टायामर्ध सन्निपातमिति 236 (C 220, K XXXIV 204) 237 (C 221, K XXXIV 205) ^{१३} K परिवर्त ^{१४} C om from here to इति ^{१५} K आदिताया यथा एधो स्तो ण स्त्री चेष डिङ्गणि पञ्चपट्टय इति । अथ नत्कुट्टखञ्जयो वास्तु णा य ण य खोदम्कणञ्ज इति ^{१६} K अथोद्घात्य 238 (C 222, K XXXIV 206) ^{१७} K ^{१८} वेग-घर्षोऽथ, C ^{१९} वेगामघोष ^{२०} K ^{२१} गीकत्रम् ^{२२} K यद्दी दानस्य, C भीगायवस ^{२३} K ^{२४} शर्त्तौ तत्त्वाम ^{२५} C om from here upto दीघिट्टि इति

'तत्राद्रिता[या] किन्त किन्तां इति । अ[थ] म्पितायां घतताम् इति ।
'अघकृष्टायां घयतामिति ।

एवमेते ग्रहा मोक्षा ध्रुवाणा गदिता मया ।

निष्कामे च प्रवेशे च आक्षेपिभ्यन्तरासु च ॥ २३९ ॥

एवं 'तालकालस्वरज्ञानेन मार्दङ्गिकेण प्रयतितव्यम् ।

भयन्ति चात्र श्लोका —

अतालज्ञमकालज्ञमशास्त्रज्ञश्च 'घादकम् ।

चर्मघातकमित्येव प्रवदन्ति मनीषिण ॥ २४० ॥

अनेनैष विधानेन 'वाद्य' योज्य प्रयोक्तृमि ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि आतोद्याना तु लक्षणम् ॥ २४१ ॥

'त्रिधाक्रिया मृदङ्गाना 'हरीतकीयवाश्रया ।

'तथा गोपुच्छरूपा च भयत्येषा स्वरूपतः ॥ २४२ ॥

'हरीतक्या रुतिस्त्वङ्गी यवमध्यस्ततोर्ध्वक ।

'आलिग्यञ्चैव गोपुच्छाकृतिरेषां प्रकीर्तिताः ॥ २४३ ॥

'तालास्त्रयोऽर्धतालश्च 'मृदङ्गाङ्गिक इष्यते ।

'मुखं तस्य च कर्तव्यं द्वादशाङ्गुलयोजितम् ॥ २४४ ॥

तथोर्ध्वकश्च कर्तव्यश्चतुस्तालप्रमाणतः ।

'मुखं तस्य प्रकर्तव्यमङ्गुलानि चतुर्दश ॥ २४५ ॥

'आलिग्यञ्चैव कर्तव्यो 'द्वय'मात्रमथापि वा ।

मुखं तस्याङ्गुलानि स्युरष्टावेव समासत ॥ २४६ ॥

^१K om up to घततामिति ^१K अथावहाद्याश्च घटमघटद्विष्ट द्विगुष्टुषेटा घीणवधणणीणश्च इति
239 (C 223, K XXXIV 207) ^१K तालकालाज्ञाने 240 (C 224, K XXXIV
208) ^१K कण्टकम् 241 (C 225, K XXXIV 209) ^१K वाद्य कार्यं प्रयत्नत 242 (C
226, K, XXXIV 210) ^१C विविधा C हरिदक्ति ^२K तथा नैपथ्य and omits the
rest 243 (C 227, K XXXIV 210b) ^१K om 243 ^०C तु तिभ्वङ्गा
M कतिस्तङ्गा ^२C ^०क्षतभक्त ^४C आलिग्यञ्चैव, K om ^२K नीपुच्छा आकृत्या
समकीर्तित 244 (C 228, K XXXIV 211) ^१CM तालाश्रयो भूताय (धर्वातालश्च M)
^२CM अदहाप्रित (MK) इष्यते ^२C मुखे तस्याङ्गुलानिष्टाम्बुयोदश चतुर्दश 245 (C 229a,
XXXIV 212) ^१C ^०प्रमाणकम् ^२C om 245b 246 (C 229b, K XXXIV
213) ^१C om 246a, ^२K लयमात्रमथापि

पणवश्चापि कर्तव्यो 'दीर्घत्वे पोडशाङ्गुलः ।
 १[कु]शमध्योऽङ्गुलान्याष्टौ पञ्चाङ्गुलमुखस्तथा ॥ २४७ ॥
 'धोष्ठं तस्य च 'कर्तव्यं' तज्जैरध्यर्धमङ्गुलम् ।
 मध्यं तु सुपिरं तस्य 'चत्वार्येधाङ्गुलानि च ॥ २४८ ॥
 दर्दरश्च घटाकारो 'भवत्यप्यङ्गुलिस्तथा ।
 मुखं च तस्य कर्तव्यं घटस्य सदृशं बुधैः ॥ २४९ ॥
 द्वादशाङ्गुलचिस्तीर्णं' पीनोष्ठं च 'समन्तत ।
 अत ऊर्ध्वं' प्रवक्ष्यामि चर्मलक्षणमुत्तमम् ॥ २५० ॥

न 'जीर्णोपहतञ्चर्म' न च 'काकमुखाहतम् ।
 न 'भेदोपगतं किञ्चित्' न च धूमाग्निदृषितम् ॥ २५१ ॥
 'पद्भिर्दोषैर्धिनिमु'क्तं चर्म 'निर्वर्तितं गवाम् ।
 'मुखं पल्लवसंकाशं' हिमकुन्देन्दुसप्रभम् ॥ २५२ ॥
 स्निग्धामिपविहीनं तु किलन्नं चर्म प्रशस्यते ।
 विधिनेद्य मुखोर्णानि चर्माण्याहृत्य बुद्धिमान् ॥ २५३ ॥
 शोतोदके निशामेकां स्थापयित्वा समुद्धरेत् ।
 वद्धै सुललितैर्दान्तैर्गोमयैरतिमर्दितैः ॥ २५४ ॥
 चन्द्रकैस्तनुभिः पश्चान् मृदङ्गान् योजयेद् बुधः ।
 पुष्पाघर्तं ततः कुर्यान्निर्वर्तितं चन्द्रिकाश्रयम् ॥ २५५ ॥
 कक्षाप्य वै परिकरं प्रोवास्थ स्वस्तिकं तथा ।
 शतानि त्रीणि कुर्यात् पुष्करैर्द्व्यंश्वराणि तु ॥ २५६ ॥
 दश हि तत्र बद्धास्तु प्रक्षेप्या वस्ति(?) सश्रयेत् ।
 निहित्वा त्वक्षि(द्वि)के घाघ्ने (?) तृतीये सप्रवेशयेत् ॥ २५७ ॥
 सर्वेष्वेव प्रयोगोऽयमक्षि(द्वि)केषु विधीयते ।
 न वै मृदगे दातव्यं रोहणं सततं बुधैः ॥ २५८ ॥

- 247 (C 230 K XXXIV 214) ¹C दीर्घत्वात् ²C लघौ, K लघा 248 (C 231, K XXXIV 215) ¹K चोहौ ²K कतव्यी ³C ⁰रध्यार्धमङ्गुलम् K ⁰रध्यार्ध-
 चाङ्गुलम् ⁴C चत्वारो षाङ्गुलानि 249 (C 232, K XXXIV 216) ¹C भवत्यङ्गुलिमुख⁰.
 K नवाङ्गुलिमुख 250 (C 233, K XXXIV 217) ¹C समागत 251 (C 234, K XXXIV 218) ¹K ज्वरीपहत ²K कदमुखाहतम् ³K दीवापघर्त
⁴K मृदाभिर्दृषितम् 252 (C 235a, K XXXIV 219) ¹K एभिर्दोषै ²K निघन्त्वित
 गया ³K मुख 253 259 (K XXXIV 220 226)

गव्ये घृते च तैले च तिलपिष्टं तथेव च ।
 घट्ट्वा हानेन विधिना आङ्किकालिग्यकोर्ध्वकान् ॥ २५९ ॥
 देयताभ्यर्चनं कृत्वा तत 'स्थाप्या महीतले ।
 चित्रायामथवा 'हस्ते शुक्ले पक्षे शुभे त्रिषु ॥ २६० ॥
 उपाच्याय. शुचिभूत्वा कुलीनो 'रागयर्जित ।
 'घनज्ञो गीततत्त्वज्ञो मधुरो नियतेन्द्रिय. ॥ २६१ ॥
 सोपवासोऽल्पकेशश्च शुक्लवासा दृढव्रत' ।
 मण्डलत्रयमालिख्य गोमयेन सुगन्धिना ॥ २६२ ॥
 ब्रह्माणं शङ्करं विष्णुं त्रिषु तेषु प्रकल्पयेत् ।
 आलिग्य स्थापयेत् पूर्वं ब्रह्मणो पूर्वमण्डले ॥ २६३ ॥
 उर्वकं तु द्वितीयेऽस्मिन् रट्टनाम्नि 'निधापयेत् ।
 'तिर्यग् उत्सङ्गिक सम्यग् वैष्णवे मण्डले न्यसेत् ॥ २६४ ॥
 घलिपुष्पोपहारैश्च नानापुष्पैर्धिचित्रितै ।
 'आलिग्ये च घलि दद्यात् मधुपायसमिश्रितम् ॥ २६५ ॥
 'अपूप लो[चि]कामिश्रमाक्रिके सम्प्रदापयेत् ।
 भनन्तरश्च दातव्य सर्व[ए]वोर्ध्वके बलि' ॥ २६६ ॥
 स्वस्तिके '[लोचि]कापूपपिण्डकेण्डरिकै सह ।
 'उन्मत्तकरवीरार्कपुष्पैरन्यैश्च 'भूपिते. ॥ २६७ ॥
 बलि कार्यं प्रयत्नेन रक्तो रक्ताम्बरै. सह ।
 वैष्णवे मण्डले 'स्थाप्य 'सर्वबीजगतेऽङ्किके ॥ २६८ ॥
 'स्रग्बालेपनै पीतै चरुभिश्च सपायसै ।
 घाचयित्वा द्विजान् स्वस्ति दत्त्वा पूर्वं च दक्षिणाम् ॥ २६९ ॥

260-264 (C 235b 240a K XXXIV 227-231) ¹C स्थाप्य ²C इति पुष्ये

³K रोगयर्जित ⁴K भतिमात्रीदित स ⁵C रट्टनाम्ना ⁶C निपातयेत् ⁷C तिर्यक्कृतौ

मलि 265-266 (C 240b 242a, K XXXIV 232 233) ¹C आलिङ्गि ²C 'मित्रा

माक्रिके ³C 'नोर्ध्वके ⁴K reads for this entire passage बलिपुष्पीपहारैश्च पूजयेत्

उष्कर सथा । पायस घृतमधुक्त चन्दन कुसुमानि च । यज्जानि चैव वासिनि दत्तानिङ्गि स्वयम्भूते । मास्यकाय

स दातव्य स्रग्बायोर्ध्वके बलि । 267 (C 242b 243a, K XXXIV 234) ¹C भूपिकधूप

उपकेवलिते ²C 'करवीरेश ³C भूपिते 268 (C 243b 244a, K XXXIV

235) ¹K स्थाप्य ²K सर्वबीजगतोऽङ्किके 269 (C. 244b-245a, K XXXIV

236) ¹C स्रग्बालेपने पीतै

'पूजयित्वा तु गन्धर्वान् पश्चाद् वाद्य' समाचरेत् ।
 तन्वीभिः 'पणव नह्येत् सुमृष्टाभिः समन्ततः ॥ २७० ॥
 'ततः पुष्करिकाश्चैव योजयेत्तत्र चर्मणा ।
 'एवं मृदङ्गपणवाः कर्तव्या दर्दरास्तथा ॥ २७१ ॥
 दैवतानि च वक्ष्यामि 'यान्येषाञ्च भवन्ति हि ।
 'घञ्जोक्षण शङ्कुऋणो ग्रामणीश्च तथा महान् ॥ २७२ ॥
 पताश्च देवता विप्रा मुरजेषु प्रकीर्तिताः ।
 'मृन्मयत्वाद् मृदङ्गास्तु भाण्डं भ्रमयतीति च ॥ २७३ ॥
 मूरजास्तूर्ध्वकरणादातोद्य' तोदनादपि ।
 भाण्डस्यादौ प्रणीतोऽद्य पणवश्च विधीयते ॥ २७४ ॥
 'दारु यतो दारयति तस्माद्भवति दर्दरः ।
 दृष्ट्वा 'मृदङ्गपणवदर्दरश्च महामुनिः ॥ २७५ ॥
 'मेघैस्तु स्वरसंवादान् 'मृदङ्गानामथासृजत् ।
 विद्यु ज्जिह्वो 'भवेद् घामे 'मेघः स तु महास्वनः ॥ २७६ ॥
 पेरवणो महामेघः तथा 'त्रैवोर्ध्वके भवेत् ।
 'धालिङ्ग्ये च तडित्ख्यातो नाम्ना मेघो घलाहक' ॥ २७७ ॥
 दक्षिणे पुष्करो मेघः 'कोकिलो [वा]मतः स्मृतः ।
 'मृदङ्ग[ए]व नाम्ना 'च 'उर्ध्वके नन्द्यथोच्यते ॥ २७८ ॥
 'आङ्गिकसिद्धिरित्येवमालिङ्ग्यश्चा[थ] पिङ्गल ।
 'भूतप्रियो बलिस्तेभ्यो दातव्यः सिद्धिमिच्छता ॥ २७९ ॥

- 270 (C 245b 246a, K XXXIV 237) ¹K पूजयित्वादि ²C पणव तु स्यात् मृष्टाभि
 271 (C 246b-247a, K XXXIV 238) ¹C घातपुष्करिका शैव ²C मृदङ्गपणवा
 वापि 272 (C 247b-248a, K XXXIV. 239) ¹K घेषा ते च ²C लघुश्लोककर्म
 273 (C 248b, K XXXIV 240) ¹C om 273b 274 (K XXXIV 241)
 275 (C 249a, K XXXIV 242) ¹C om 274a, K दारयोतो ²K मृदङ्गात्
 पणवान् दर्दरश्च 276 (C 249b 250a, K XXXIV 243) ¹C मेघैस्तु रत्नसंवादान्
 K मेघे सुस्वरसयोग ²C मृदङ्गी नाम वापरान् ³K भवेद् घामो ⁴C विद्युत् तु
 277 (C 250b-251a, K XXXIV 244) ¹K त्रैवोर्ध्वको C ²धोर्ध्वं गतो ³C
 आनिहो. K आनिहोते चव × × × बलाहक 278 (C 251b 252a, K XXXIV.
 245) ¹K किक्लिना ²K मृदङ्गश्चैव ³K तु ⁴C कश्चनी नामयो⁰. K ऊषण
 नन्दाद्यो 279 (C 252b 253a, K XXXIV 246) ¹C चन्द्रारम्भिरितोवमालिङ्ग्यात्
 K आङ्गिक सिद्धिरितोवमालिङ्ग्यापि ²C तत्प्रियोऽपि

'पूजयित्वा च तान् देवान् प्रेक्षां रङ्गे प्रकल्पयेत् ।
 'करीषस्य तु संघाते 'मृदङ्ग' षापयेद् बुध ॥ २८० ॥
 'पसघतानं (?) कट्यांश्च तथा चापनता पुन ।
 आतोद्यपणचैश्चैव नर्तकोपनतास्तथा ॥ २८१ ॥
 'शान्तिकर्म प्रयुञ्जीत विधिदृष्टेन कर्मणा ।
 चत्वार पणवा. कार्या दशरूपविधौ पुन. ॥ २८२ ॥
 'आतोद्यान्यपि तान्येव नानावस्थासु वादयेत् ।
 'नाटकेऽङ्के प्रकरणे घीथ्या भाणे डिमे तथा ॥ २८३ ॥
 'मृदङ्ग' पणव चैव दर्दर 'चैव वादयेत् ।
 एवमेतद् बुधैर्ज्ञेयं मृदङ्गाना तु लक्षणम् ॥ २८४ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रपक्ष्यामि उपहस्तस्य लक्षणम् ।
 कर्तरी समहस्तश्च हस्तपाणित्रय तथा ॥ २८५ ॥
 'घर्तना दण्डहस्तश्च पञ्च शिक्षाकरास्तथा ।
 तर्जन्याङ्गुष्ठयोगेन 'स्वत्रे(?) जातिगतिस्तन ॥ २८६ ॥
 'पर्यायपतनैर्ज्ञेया कर्तरी हस्तयोर्द्वयोः ।
 समयो समतालेन 'द्वयोर्हस्ततलार्धयो ॥ २८७ ॥
 पर्यायत. प्रपातो य समहस्त इति स्मृत ।
 'विभावितस्य वामस्य पार्णिणाङ्गुलिभिस्तथा ॥ २८८ ॥
 सकृदक्षिणहस्तस्य हस्तपाणित्रय भवेत् ।
 'पूर्वं दक्षिणहस्तेन क्रमाद् वामेन पा[त]त ॥ २८९ ॥
 चत्वारो यत्र घर्तन्ते घर्तनाद् घर्तना स्मृताः ।
 प्रथम वामहस्तेन गृहीत्वा दक्षिणेण तु ॥ २९० ॥

280 (C 253b 254a, K XXXIV 247) ¹K पूजयित्वा चोतान वै नैव प्रेक्षां प्रयोजयेत्
²C करीषस्य तु ³C मृदङ्ग 291 (K XXXIV 248) ¹C om 281
 282 (K XXXIV 249) ¹C om 282 283 (C 254b, K XXXIV 250) ¹C
 om 282b ²K नाटके सप्रकरणे भाषके सप्रहासने 284 (C 255, K XXXIV
 251ab) ¹C मृदङ्ग पणवायापि ²C चोपकारवैत् 285 289 (C 256-261)
¹C पश्चिमाकार ²M स्वते जातिद्रवितकत ³C पर्यायापतन⁰ M पर्यायापतन⁰
⁴C ⁰इत्थं समापयो ⁵C विभावितव्या ⁶C पूरद⁰ ⁷C पादत 290 (C, 262)

प्रहारा 'क्रमपातेन दण्डहस्तः समस्तयोः ।
 सौष्टवं लाघन्चैव बाहुल्य दृढतापि च ॥ २९१ ॥
 सर्वेषां चैव हस्ताना गुणाश्चत्वार ईरिताः ।
 एवमेतन्मया प्रोक्तं हस्तानामपि लक्षणम् ॥ २९२ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वादकानां तु लक्षणम् ।
 'गीतवाद्यकलालयग्रहमोक्षविशारदोऽथ लघुहस्तः ।
 चित्रपाणिर्विधिज्ञ सिद्धिस्थाने ध्रुवाकुशलः ॥ २९३ ॥
 कलाभिरतः मधुरहस्त मुनिविष्टो 'रक्तमार्जनो बलवान् ।
 सुविहितशरीरयुद्धि ससिद्धो 'वाद्यक श्रेष्ठ ॥ २९४ ॥
 आलेपनप्रमाणज्ञश्चतुर्भार्गुकृतध्रम^१ ।
 प्रतिग्रहीता सिद्धीनामङ्गदोषधिवर्जितः ॥ २९५ ॥
 स्वभ्यस्तकरण साम्ये गीतज्ञो गुणितग्रह ।
 सुसंगीतप्रयोगज्ञो मृदङ्गी तु भवेद् गुणैः ॥ २९६ ॥
 'अभ्रान्तोऽथ हस्तकालज्ञश्छिद्राघरणपण्डित^१ ।
 अभ्यस्तकरणैश्चैव भवेत् पाणविको गुणैः ॥ २९७ ॥
 निश्चलो निपुणः शीघ्रो लघुहस्तो विधानधित् ।
 वादनान्तरवेदी च दर्दरी तु प्रशस्यते ॥ २९८ ॥

एतत् सर्वं नाट्ययोगं समीक्ष्य

प्रोक्तं वाद्यं 'सर्वलोकानुमानात् ।

नोक्तं^२ यच्चेदागमाच्छास्त्रवुद्भ्या

सद्भिः कार्यं मार्गजाती समीक्ष्य ॥ २९९ ॥

291-292 (C 263 264, K XXXIV 251c) ^१C क्रमपातेन 293 (C 264b
 265a, K XXXIV 252) ^१C गीतवाद्य (M वाद्य) कलावाद्य (M पाद्य) मृदङ्गीषविशारदः ।
 अथ लघुहस्तविशारदः K गीतवाद्यकलालयग्रहमोक्षविशारदोऽथ लघुहस्तः । किदावपी विष्टो
 सिद्धिस्थाने ध्रुवाकुशलः । ^२ध्रुवाकुशलः from C 265b 294 (C 265b-266a,
 K. XXXIV 253) ^१C मार्जनो बलवान् ^२K मृदङ्गवादी गुणैरेव 295 (C 266b-
 267a, K XXXIV 254) ^१K ^०चतुर्भार्गुकृतध्रमः 296 (C. 267bc, K
 XXXIV 255) 297 (K XXXIV 256) धान्तीऽर्धहस्त^० ^२K ^०निद्राघरणं पण्डितं
 298 (C 267bc, K XXXIV 257) 299 (C 268, K XXXIV 258) ^१K
^०भोकाद्युभावात् ^२K ^०गमाद्युद्भवात्

स्फुटप्रहारं ^१विशदं धिभक्तं

' ^२रक्तं विघुष्टं करलेपन च ।

त्रिमार्जनं पूरितरागयोग

मृदङ्गवाद्यं ^३शुणतो घदन्ति ॥ ३०० ॥

घाद्येषु यत्नं प्रथमं तु कार्यं,

^४शय्या हि नाट्यस्य घदन्ति घाद्यम् ।

घाद्ये च गीते च सुप्रयुक्ते

^५नाट्यप्रयोगो न विपत्तिमेति ॥ ३०१ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे पुष्करवाद्यो नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

300 (C 269, K XXXIV 259) ^१M विषम ^२M सन्नोऽपि षट् रिमितकञ्च

^३M शुभमेते 301 (C 270, K. XXXIV 260) ^१K वादी तु ^२K शयानि

^३C नाट्यस्य यौगो न विनाशमेति ^४C शय्याध्यायी

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

- धत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रकृतोनां तु लक्षणम् ।
 १ नायकानां च सर्वेषां चतुर्णामपि तत्त्वत ॥ १ ॥
 २ समासतस्तु ३ प्रकृतिस्त्रिचिधा परिकीर्तिता ।
 ४ स्त्रीणां च पुरपाणा च उत्तमा मध्यमाधमा ॥ २ ॥
 ५ जितेन्द्रिया ज्ञानवती नानाशिल्पविचक्षणा ।
 दक्षिणाऽथ ६ भोगदक्षा दीनानां परिसान्त्वनी ॥ ३ ॥
 ७ नानाशास्त्रार्थसम्पन्ना गाम्भीर्यीदार्यशालिनी ।
 ८ धैर्यत्यागगुणोपेता ज्ञेया प्रकृतिरुत्तमा ॥ ४ ॥
 ९ लोकोपचारचतुरा शिल्पशास्त्रविशारदा १ ।
 २ विज्ञानमाधुर्ययुता मध्यमा प्रकृतिः स्मृता ॥ ५ ॥
 ३ रुक्षा घचसि दुःशीला कुसत्त्वा ४ शल्यबुद्धिका ।
 क्रोधना घातकाश्चैव मित्रघ्नाश्चित्रघातका ॥ ६ ॥
 ५ वृथारम्भप्रसक्ताश्च यत्किञ्चिद्वादिनोऽल्पका ।
 ६ पिशुना उद्धता वाक्यैरकृतज्ञास्तथालसा ॥ ७ ॥

- 1 (C 1a, H, 1) १ C om 1b 2 (C 1b 2a, H 2, BK XXIV 1) १ B
 and K have this as the ch XXIV and begins from here २ K विविधा
 H विविधा ३ K पुरुषाणामथ स्त्रीणामुत्तमाधममध्यमा 3 (C 2b 3a, B XXIV 2) १ HK
 have in its place धत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि नानापुरुषपलपणम् । नानाश्रीलगुणे लोके उत्तमाधममध्यमे ।
 प्रयोक्तव्या इयम् भावैर्विचक्षेया प्रकृतिरुत्तमा । नानाशिल्पविचक्षणा ज्ञानवती जितेन्द्रिया ॥ ८५ ८६, ८७, ८८ ॥
 २ C भगवत्पदा, B ० महापदव्या ३ B परिसान्त्वनी 4 (C 3b-4a, B XXIV 3)
 १ HK (87, 88 89 83) have in its place लोकक्रिया (H लोके तु ये) विशेषज्ञा धर्माधर्म
 विचक्षणा । शास्त्रविद्वानकुशला शीलवृत्तव्यवस्थिता । अहिंसासत्त्वसम्पन्ना प्रकृत्या तूतमा धृता ।
 २ B धैर्य 5 (C 4b 5a, B XXIV 4, H 89b, K XXIV 83b) १ HK लोको-
 पचारतज्ञा २ HK विचक्षणा for विशारदा ३ HK have here मध्यमाय गुणीपेता
 प्रकृत्या मध्यमा धृता 6 (C 5b 6a, B XXIV 5, H 90b 91a, K XXIV.
 89b 90a) १ B रुचवाक्ये, HK रुचवाक्या दुराचारा निस्वत्त्वा २ HK शल्यबुद्धय,
 NC शल्यबुद्धिका, B शल्यबुद्धय ३ K कृतज्ञाश्चित्रघातिका H कृतज्ञा सर्वदमिन,
 B निवृत्ताश्चित्रघातिका 7 (C 6b, B XXIV 6a, H 91b 92a, K XXIV. 90b-
 91a) १ CB om 7a २ HK पिशुना पापनिरता स्त्रीलीन्या (B लोना) कवचप्रिया ।

'मान्यामानविशेषज्ञा स्त्रीलोला कलहप्रिया ।
 'सूचका पापकर्माण परद्रव्यापहारिण ॥ ८ ॥
 एभिर्दोषैस्तु 'सम्यग्ना भवन्ति हाधमा नरा' ।
 एवञ्च शीलतो 'नृणां प्रकृतिस्रिविधा स्मृता ॥ ९ ॥
 'स्त्रीणां पुनस्तु प्रकृतिं व्याख्यास्याम्यनुपूर्वश ।
 'मृदुभाषा त्वचपला स्मितभाषिण्यनिष्टुरा ॥ १० ॥
 'गुरुणां वचने दक्षा सलज्जा विनयान्विता ।
 'रूपाभिजनमाधुर्यगुणै स्वाभाविकैर्वृता ॥ ११ ॥
 गाम्भीर्यधैर्यसम्पन्ना 'उत्तमा प्रकृति स्मृता ।
 'नात्युत्कृष्टैरशिशिलैरेभिरेव वृता गुणै ॥ १२ ॥
 'अल्पदोषानुविद्धा च मध्यमा प्रकृति स्मृता ।
 अधमा प्रकृतिर्या तु पुरुषाणा प्रकीर्तिता ॥ १३ ॥
 'विज्ञेया सैव नारीणामधमाना समासत ।
 'प्रेष्या चैव हि विज्ञेया सकीर्णा प्रकृताद्यपि ॥ १४ ॥
 नपुंसकश्च विज्ञेय संकीर्णोऽधम एव च ।
 'शकारश्चैव विद्वश्च ये चान्येऽप्येवमादय ॥ १५ ॥
 'संकीर्णा प्रकृतिज्ञेया नाटके च द्विजोत्तमा ।
 एते ज्ञेया प्रकृतय पुरुषस्त्रीनपुंसका ॥ १६ ॥

8 (C 7, B XXIV 6b 7a H 92b, K XXIV 91b) ¹C मान्यामानविशेषज्ञा
 B मान्यामानविशेषज्ञा HK मान्यामानविशेषज्ञानामभिज्ञाश्च तस्करा ²HK cm 8b
 9 (C 8, B XXIV. 7b 8a, H 93, K XXIV 92) ¹HK सयुक्ता प्रकृतौवाधमा
 धृता B सम्यग्ना भवन्ति हाधमा नरा 10 (C 9 B XXIV 8b 9a, H 110,
 K XXIV 108b 109a) ¹HK अत पर प्रवक्ष्यामि स्त्रीणा च प्रकृति पुन ²HK स्मितभाषा
 विदग्धा च सलज्जा चाद्य (K न च) निष्टुरा 11 (C 10 B XXIV 9b 10a, H 111a
 K XXIV 109b) ¹HK कुलगीलगुणीयता गुरुणां भावने रता C गुणाणां वचने ²C
 रूपाभिजनमाधुर्यां गुणै स्वाभाविकैर्वृता 12 (C 11 B XXIV 10b-11a H 111b
 K XXIV 110a) ¹BC ता (B वि) ज्ञेया प्रमदीयमा ²HK om this B नागत
 हृष्टे रनिखिले⁰ 13 (C 12, B XXIV 11b 12a) ¹HK om 13 14 (C 13a
 B XXIV 12b, 13b, H 10b, K XXIV 10a) ¹HK om this hem ²C om
 this hem 15 (C 13b, 14a, B XXIV 13a, 14a, H 11, K 10b 11a) ¹C विद्वक्
 शकारश्च ²K शकारै स्विद्वश्च B शकारश्चैव विद्वश्च B शकारश्च विद्वश्च
³HK चाश्लेष्यमा नरा 16 (C 14b-15a, H 12, K XXIV 11b 12a)
¹N सकीर्णा प्रकृति ज्ञेया⁰ CM सकीर्णा नाटके ज्ञेया⁰ ²C ⁰क्ते तजश्चे नाटके बुधै ।
 B हाधमा नाटके बुधै ³HK प्रकृत्या तु

- १आसां तु संप्रवक्ष्यामि २विभागं शीलसंश्रयम् ।
 ३तत्र चत्वार एव स्युर्नायकाः परिकीर्तिताः ॥ १७ ॥
 ४मध्येऽसमायां प्रकृतौ नानालक्षणलक्षिताः ।
 ५धीरोद्धता धोरललिता धीरोदात्तास्तथैव च ॥ १८ ॥
 ६धीरप्रशान्तकाश्चैव नायकाः परिकीर्तिताः ।
 ७देवा धीरोद्धता ज्ञेयाः ८स्युर्धीरललिता नृपाः ॥ १९ ॥
 ९सेनापतिरमात्यश्च १०धीरोदात्तौ प्रकीर्तितौ ।
 ११धीरप्रशान्ता विज्ञेया ब्राह्मणा वणिजस्तथा ॥ २० ॥
 १२एतेषां च पुनर्ज्ञेयाश्चत्वारश्च १३घिट्टपकाः ।
 १४लिङ्गिनो [द्विजाऽ]धरजा शि[ष्य]ाश्चेति यथाक्रमम् ॥ २१ ॥
 १५देवक्षितिभृतामात्यब्राह्मणानां प्रयोजयेत् ।
 १६विप्रलम्भे सुहृदो[ऽर्मा] संकथालापपेशलाः ॥ २२ ॥
 १७व्यसनी १८प्राप्तदुःखो वा १९युज्यतेऽभ्युदयेन यः ।
 २०तथा पुरपवाहुल्ये प्रधानो नायकः स्मृतः ॥ २३ ॥
 २१यत्रानेकस्य भवतो व्यसनाभ्युदयौ पुनः ।
 २२प्रकृष्टौ यस्य तौ स्यातां स भवेत् तत्र नायकः ॥ २४ ॥

17 (C 15b 16a, B XXIV 15b 16a, K XXIV 12b, 2a, H 13a, 3a)

१KH एतेषां चैव वक्ष्यामि विभागं शीलसंश्रयम्. २B विधान ३KH नाट्ये चत्वार एवैते.

B चत्वार 18 (C 16b 17a, B XXIV 16b-17a H 3b-4a, K XXIV.

2b-3a) १K तत्रोत्तमाया २HK read all the terms in singular 19 (C 17b-18a,

B XXIV 17b-18a H 4b-5a K XXIV 3b-4a) ३C ललितास्तु नृपाः नृपा

20 (C 18b-19a, B XXIV 18b-19a, H 5b 6a, K XXIV 4b 5a) १HK. ०नाट्ये

२HK ०दाता. ३HK ०कीर्तिता ४KH ब्राह्मणो वणिजश्चैव प्रोक्ता धीरप्रशान्ता 21 (C

19b-20a, B XXIV 19b 20a, K XXIV 5b) १K चत्वारोऽपि २KH om 21b-

C लिङ्गानि ते धरजा शिष्येति N लिङ्गान्स्तेऽधरजा वा शिष्येति 22 (C 20b-21a,

B XXIV 20b-21a) १KH om 22 २C विप्रलम्भे सुहृदादीं देवला 23 (C 21b-

22a, B XXIV 21b 22a) ३C प्राप्तदुःखा B प्राप्यदुःख २C युज्यते भूमिपेन ह.

३KH om 73 24 (C 22b-23a, B XXIV 22b 23a) ३C तत्र २B सपुष्टौ

३B न भवेत् ४KH om 24

एते तु नायका ज्ञेया 'काव्यबन्धेषु सर्वदा ।
 'नायिकाश्चैष वक्ष्यामि चतस्र पुनरेव तु ॥ २५ ॥
 दिव्या च नृपपत्नी च कुलस्त्री गणिका तथा ।
 एतास्तु नायिका ज्ञेया नानाप्रकृतिलक्षणाः ॥ २६ ॥
 'धीरा च ललिता चैव उदात्ता निभृता तथा ।
 'दिव्या राजाङ्गना ह्येता गुणैर्युक्ता भवन्ति हि ॥ २७ ॥
 उदात्ता निभृता चैव 'भवेत्तु कुलजाङ्गना ।
 'ललिता चाप्युदात्ता च गणिका शिल्पकारिका ॥ २८ ॥
 'प्रकृतीनां तु सर्वासामुपचारो द्विधा स्मृत' ।
 'बाह्यश्चाभ्यन्तरश्चैव तयोर्वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ २९ ॥
 तत्र राजोपचारो यो 'भवेदाभ्यन्तरस्तु स ।
 ततो बाह्योपचारस्तु यः स बाह्यक उच्यते ॥ ३० ॥

'तत्र राजोपचारेषु अन्त पुरसमाश्रयम् ।
 स्त्रीधिभाग प्रयक्ष्यामि 'उपचारं तथैष च ॥ ३१ ॥
 'महादेवी तथा देवी स्वामिनी 'स्थायिनी तथा ।
 भोगिनी शिल्पकारिणी 'नाटकीयाथ नर्तकी ॥ ३२ ॥

25 (C 23b, K XXIV, 6 H 6b 7a) ¹C नानाप्रकृतिलक्षणा ²C om 25b,
 B om 25 26 (K XXIV 7, H 7b 8a) 27 (C 24, B XXIV
 24b 25a, K XXIV 8, H 8b 9a) ¹HK read all terms in plural ²C दिव्यानां
 जालयसौ सौगुं सौ^० 28 (C 25, B XXIV 25b 26a, K XXIV 9, H 9b 10a)
¹C भरतोव कुलाङ्गना ²KH गणिका शिल्पकारिणी च उदात्तनिभृते श्रुते 29 (C 26,
 B XXIV 26b 27a, K XXIV 12c, H 13b) ¹KH सर्वासां प्रकृतीनां तु प्रकारो द्विविध
 श्रुत ²KH om 29b 30 (C 27, B XXIV 27b-28a, K XXIV 13,
 H 14a) ¹ON भवत्याभ्यन्तरस्तु K भवेदाभ्यन्तरस्तु ²H om 30b, ²K बाह्योपचारी
 यत्तत्तत्त्वाद् विश्रयो वास्त एव च 31 (C 28, B XXIV 28b 29a, K XXIV 14,
 H 14b 15a) ¹KH तत्राद्राजोपचारेषु पुनराभ्यन्तराश्रयम् C राजोपचारतन्मात्रपुरसमाश्रयम्
²C अन्तपुरसमाश्रयम् N as in HK B विमलमुपचारत 32 (C 29,
 B XXIV 30, K XXIV 15, H 15b 16a) ¹GMN read all these terms in
 plural. B महादेवी ²KH स्थायिनी, CB स्थायिता ³C नाटकीयाथ नर्तिका
 B नाटकीया नर्तिका B adds before 32 राजोपचार वक्ष्यामि अन्तपुरसमाश्रयम्

१अनुचारिका च विज्ञेया तथा च परिचारिका ।
 तथा सञ्चारिका चैव तथा श्रेयणचारिका ॥ ३३ ॥
 २महत्तरा प्रतीहारी कुमारी स्थविरा अपि ।
 ३आयुक्तिका च नृपतेरयमाभ्यन्तरो जनः ॥ ३४ ॥
 तत्र ४मूर्धाभिषिक्ता या कुलशीलसमन्विता ।
 ५गुणैर्युक्ता वयःस्था च मध्यस्थाऽऽक्रोधना तथा ॥ ३५ ॥
 ६मुक्तेर्या नृपशीलज्ञा ७समदुःखसुखा सदा ।
 ८शान्तिस्वस्त्ययने भर्तुः सततं मङ्गलैषिणी ॥ ३६ ॥
 ९शान्ता १०प्रीतियुता धीरा अन्त पुरहिते रता ।
 पभिर्गुणैस्तु सम्पृक्ता महादेवी उदाहृता ॥ ३७ ॥
 पभिरेव गुणैर्युक्ता ११सत्सस्कारैस्तु वर्जिता ।
 १२गर्विता राजपुत्री च १३प्रीतिसम्भोगतत्परा ॥ ३८ ॥
 १४शुचिनिर्व्योज्ज्वलाकारा १५प्रतिपक्षाभ्यसूयिका ।
 १६यौवनादिगुणोन्मत्ता सा देवी अभिधीयते ॥ ३९ ॥
 १७सेनापतेरमात्यानां १८भृत्यानामथया पुनः ।
 भवेयुस्तनयास्तास्तु १९प्रीतिसम्मानवर्धिता ॥ ४० ॥

33 (C 30, B XXIV 31, K XXIV 16, H 16b-17a) ¹See note 1 on 32
¹KH अनुचारी तयायुक्ता ²HKB प्रेष(द्व B)णचारिका 34 (C 31, B XXIV
 32, K XXIV 17, H 17b-18a) ¹C महत्तरं, ²See n 1 on 32 35 (C 32, B,
 XXIV 33, K XXIV 18, H 18b 19a) ¹KH मूर्धाभिषिक्ता ²K समनुल्यचरिता च
 वयसा क्रोधवर्जिता 36 (C 33, B XXIV 34, K XXIV 19, H 19b 20a) ¹HK
 अनोर्या ²HK शान्तिस्वस्त्ययनैर्भित्तु भर्तुःमङ्गलकाङ्क्षिणी 37 (C 34, B XXIV, 35,
 K XXIV 20, H 20b-21a) ¹HK पतिव्रता चमायुक्ता अन पुरहिते रता ²C पतिपुता,
 BN पतिव्रता ³C महादेव्य उदाहृत 38 (C 35, B XXIV 36, K XXIV 21,
 H 21b 22a) ¹HK बहुमानविवर्जिता ²B सत्सस्कारिणी ³C गर्विता स्वतिसौभाग्यात् B गर्वितायाति
 सौभाग्या ³HK, रतिसम्भोगतत्परा, B पतिसम्भोग तत्परा 39 (C 36, B XXIV, 37,
 K, XXIV 22 H 22b 23a) ¹HK शास्त्रानिर्व्योज्ज्वलगुणा HK प्रतिपक्षेण⁰
 B पतिरन्ध्र⁰ ²शरीरपगुणाव्याप्त यःसा देव्य प्रकीर्तिता 40 (C 37, B XXIV
 38, K XXIV 23, H 24) ¹H reads before this ऋषिषी पतिनी जाति सावधाना नृपराजा
²K दक्षिता तत्परा च या H दक्षिणी तत्⁰ ³B पतिसम्भान⁰

शीलरूपगुणैर्यास्तु सम्पन्ना 'नृपघल्लभा ।
 'स्वगुणैर्लब्धमाहात्म्याः स्वामिन्य इति ताः स्मृता ॥ ४१ ॥
 रूपयौवनशालिन्य' कर्कशा 'विभ्रमाग्नितः ।
 'रतिसम्भोगकुशला 'प्रतिपक्षाभ्यसूयिका ॥ ४२ ॥
 'उत्थिताश्चाप्रमत्ताश्च त्यक्तालस्या ह्यनिष्टुरा' ।
 मान्यामान्यविशेषज्ञा स्थायिन्य 'सप्रकीर्तिता ॥ ४३ ॥
 'दक्षा स्फुटा ह्युदात्ताश्च गन्धमाल्योज्ज्वला 'सदा ।
 'नृपतिच्छन्दवृत्ताश्च 'सर्वत्रेर्ष्याविचर्जिता ॥ ४४ ॥
 'सुशीला लघुसम्माना मृदुर्नात्युद्धतास्तथा ।
 मध्यस्था निभृता क्षान्ता भोगिन्य इति ताः स्मृता' ॥ ४५ ॥
 नानाकलाविशेषज्ञा नानाशिल्पधिवक्षणा ।
 गन्धशिल्पविभागज्ञा नानालेख्यविशारदा' ॥ ४६ ॥
 'शयनाशनयानज्ञा मधुराश्चतुरास्तथा ।
 दक्षा'श्चित्रा स्फुटा 'इलक्षणा निभृता शिल्पकारिका ॥ ४७ ॥
 'अथ रूपगुणौदार्यसौभाग्यधैर्यशीलसम्पन्ना' ।
 'पेशलमधुरस्निग्धानुनादिकलचित्तकण्ठा च ॥ ४८ ॥
 'हेलाभावविशेषज्ञा सत्त्वेनाभिनयेन च ।
 माधुर्येण च सम्पन्ना ह्यातोद्यकुशलास्तथा ॥ ४९ ॥

41 (C 38, B XXIV 39 K XXIV 24, H 25) ¹B दृपतेर्हिता ²KH स्वामि
 सङ्कारसम्पन्ना B स्वगुणैर्लब्धमाहात्म्या 42 (C 39 B XXIV 40, K XXIV
 25, H 26) ¹KH ललितता तथा ²C चतिसम्भोग⁰ ³K प्रतिपक्षेऽभ्यसूयिका
 43 (B XXIV 43, K XXIV 27 H 28) ¹C om 43 ¹HK उपस्थिता चाप्रमत्ता
 निद्रालक्षणा ²H कथिता तथा 44 45 (K XXIV 26 28 B XXIV 41 43,
 H 27, 29) ¹H दत्ता B दत्ता मनु य चित्तज्ञा ⁰C तथा ²B दृपतिच्छन्दवृत्तौ नदीर्ष्या-
 मान्यविता ⁴H सर्वदे⁰ ⁵B कुलशौचलभ्यपूजा सदवी नातिचोदता 46 (K XXIV
 29, B XXIV 44, H 30) ¹B ⁰विकल्पिका 47 (C 40b 41a, K XXIV 30,
 B XXIV 45, H 31) ¹B शयनाशनयानज्ञा ²B दत्ता सौम्या स्फुटा द्विधा ³H ज्ञोता,
 48 (C 46, B XXIV 50b 51a) ¹C चर्ध KH om 48 ²C सौभाग्यवीय सम्पन्ना'
³O पेशल मधुरा द्विधा न च विकला धिवकर्म कुशला च 49 (C 43, B XXIV 47b 48a)
¹B ⁰विशेषज्ञा

'स्वरतालयतिज्ञाश्च तथाचार्योपसेविकाः ।
 चतुरा नाट्यकुशलाश्चोहापोहविचक्षणाः ॥ ५० ॥
 रूपयौवनसम्पन्ना नाटकीयाः प्रकीर्तिता ।
 अङ्गप्रत्यङ्गसम्पन्नाश्चतुपष्टिकलान्विताः ॥ ५१ ॥
 चतुरा प्रथयोपेताः सौन्दर्यैश्च विवर्जिता ।
 सदा प्रागल्भ्ययुक्ताश्च 'त्यकालस्या जितश्रमा ॥ ५२ ॥
 नानाशिल्पप्रयोगज्ञा नृत्तगीतविचक्षणाः ।
 समागतास्तु नारीषु रूपयौवनकान्तिभिः ॥ ५३ ॥
 न दृश्यते गुणैस्तुल्या यस्या सा नर्तकी स्मृता ।
 'सर्वावस्थोपचारेषु या न मुञ्चति पार्थिवम् ॥ ५४ ॥
 'विज्ञेया नामतः सा तु नृपतेरनुचारिका ।
 'छत्रशय्यासने युक्ता तथा व्यजनकर्मणि ॥ ५५ ॥
 'सवाहने च गन्धे च तथा चैव प्रसाधने ।
 'तथाभरणसंयोगे माल्यसंप्रहणेषु च ॥ ५६ ॥
 'विज्ञेया नामतः सा तु नृपते परिवारिका ।
 नानाकक्ष्याविचारिण्यस्तथोपवनसंचराः ॥ ५७ ॥
 देवतायतनग्रीडाप्रासादपरिसंचरा ।
 'यामकिन्यस्तथा चैव याश्चैवंलक्षणा स्त्रियः ॥ ५८ ॥
 संचारिकास्तु विज्ञेया नाट्यज्ञैर्भोगवारिता ।
 'प्रेषणे कामसयुते तथा गुह्यसमुत्थिते ॥ ५९ ॥

50-51 (C 41b-42, 44a, B XXIV 46, 47a 48b, cf K XXIV
 31, 32) ¹B रश्मिपल्लवज्ञा या रश्मावविकल्पिका 52 (C 44b-45a, B XXIV
 49, K XXIV 39b, H 34b) ¹N सुनाचला 53 (C 45b, 47a, B XXIV 50a,
 51b, K XXIV 33a, 31a, H 34a 35a) K वीरनादिदुषाद्रता 54 (C 47b-
 48a, B XXIV 52, K XXIV 47, 34b 35a, H 35b 36a) ¹HK सर्वावस्था उपचारेषु
 चतुपष्टिके वा वपम् 55 (B XXIV 53 K XXIV 35b, 38a, H 36b, 39a) ¹C.
 om 55 ²B दक्षिणादक्ष नाट्यज्ञैरु^० ³B शय्यापादौ हवचारी यदा व्यजनकर्मिणी.
 56 (B XXIV 54, K XXIV 38b-39a, H 39b-40a, cf C 48-49) ¹B रश्मिका
 गन्धदीप्तौ तदा चैव प्रसाधिका ²B ^०भरणसम्बन्धीषु च माल्यसंप्रहणिका लक्ष्मि. 57 (B XXIV
 55; C 50b, K XXIV 39b 40a H 40b-41a) ¹B रश्मिका नर्तकी वा रश्मि.
 58 (C 51, B XXIV 56 K XXIV 40b 41a, H 41b-42a) ¹K यामिषु च
 नियुक्ता यास्तदा च विचारिण्ये 59 (C 52ab B XXIV 57, K XXIV. 41b-42a; H
 42b-43a) ¹C प्रेषणे कामसयुते ²B प्रेषणेकाल ^०C युक्ता एव समुत्थिता. K. दुष्प्रसङ्ग
 समुत्थिता.

- १या नियुक्ता वृषैस्तास्तु १श्रिया. प्रेषणचारिका ।
 २सर्वान्त पुररक्षाया १स्तुतिस्वस्त्ययनादिभिः ॥ ६० ॥
 या वृद्धिमभिनन्दन्ति १महत्तर्यस्तु ता स्मृता ।
 १सन्धिविग्रहसंबद्धनानाकार्यसमुत्थितम् ॥ ६१ ॥
 १निवेदयन्ति कार्य या. प्रतीहार्यस्तु ता स्मृताः ।
 २अप्राप्तरतिसंभोगा असंभ्रान्ता अनुद्गटा ॥ ६२ ॥
 १निभृता या सलज्जाश्च ता; कुमार्थ इति स्मृताः ।
 १पूर्वराजनयामिज्ञा १पूर्वराजामिपूजिता ॥ ६३ ॥
 १सर्वानुचरितज्ञाश्च ता वृद्धा इति सञ्जिता ।
 २भाण्डागारेष्वधिकृता आयुधाधिकृतास्तथा ॥ ६४ ॥
 १फलमूलौपवीनाश्च तथा १चैवान्नर्वाक्षिका ।
 १गन्धाभरणमाल्याना यत्नाणा चैव १चिन्तिकाः ॥ ६५ ॥
 १वह्न्येषु नियुक्ता या आयुक्ता इति च स्मृता ।
 १इत्यन्त पुरचारिण्य स्त्रिय प्रोक्ता समासत ॥ ६६ ॥

- 60 (C 52c 53a, B XXIV 58 K XXIV 42b 43a, H 43b 44a) १CN
 प्रेष(व)श्रीया वृषैस्तास्तु, B वृषैस्तास्तु नियुक्त्यन्ते ता २K ज्ञेयान्तेषु, H ज्ञेया प्रेषण^०
 B ज्ञेया परिचारिका ३KH ०रषायाम् B ०रषायु ४CB स्तुतिस्वस्त्याग्ने च या,
 KH पशौस्त्वय^० 61 (C 53b B XXIV 59, K XXIV 43b 44a,
 H 44b 45a) १K ज्ञेयाणां सुमहत्तरा, H ज्ञेयानाम् मह^० B ता विज्ञेया महत्तरा
 २C om 61b, B ०नानाचार^० 62 (B XXIV 60, K XXIV 44b 45a
 H 45b 46a) १C om this ०B अप्राप्तसंभोगा न संभ्रान्ता न चोद्गटा 63 (B
 XXIV 61 C 54a K XXIV 45b-46a H 46b 47a) १C om 63a, B
 निभृताय कुमार्थैः शान्तिका कृता ०C पूर्वराजनयामिज्ञा, B पूर्वराजनयना या ३C वृषै
 राज्ञामि^०, KH स्वराजस्य पूजिता 64 (C 54b 55a B XXIV 62 K XXIV
 46b, 36a, H 47b, 37a) १K स्वराजोपचारिणा, B पूर्वराजापुत्रितास्ता २KH भद्रागारे
 नियुक्ता या ३K आयुधामारे एव च B आयुधाधि^०, C आयुधा विक्रतास्तथा 65 (C
 55b 56a, B XXIV 63 K XXIV 36b 37a, H 37b 38a) १KH शोषधीफलमूलेषु
 शोषेषु व्यायता तथा २C ०वात्रवीचया N वात्रवीचिता, B वात्रवीचिकी for वात्र
 वीचिका ३KH गन्धाभरणवस्त्रेषु आव्यानकथनेषु च ४C चिन्तिका 66 (C 56b 57a,
 B XXIV 64, K XXIV 37b, H 38b) १C बह्नायद्यान्तया युक्ता विज्ञेया युक्तिका कृता
 B बह्नायये तथा युक्ता ज्ञेया ज्ञायुक्तिकास्तु ता २KH om 66b

१विशेषणं तु शेषाणां तासां वक्ष्यामि वो द्विजाः ।
 या २नियुक्ता नियोगेषु प्रयोगेषु तथैव हि ॥ ६७ ॥
 १न चोद्भटा न चोद्भान्ता न लुब्धा न च निष्ठुरा ।
 २शान्ता धान्ता प्रसन्नाश्च जितक्रोधा जितेन्द्रिया ॥ ६८ ॥
 १अकामा निभृताश्चैव खोदोपैश्च विवर्जिता ।
 २अनुरक्ताश्च भक्ताश्च नानापादर्वसमुत्थिताः ॥ ६९ ॥
 ता नियोगेषु योक्तव्या १वनिता मदवर्जिता ।
 २वत्यान्नपु सक नाम तृतीया प्रकृतिः स्मृताः ॥ ७० ॥
 १साऽप्यन्त पुरसञ्चारे योज्या पार्थिववेस्मनि ।
 २स्नातका कञ्चुकीयाश्च तथा १वर्षधरा पुनः ॥ ७१ ॥
 १औपस्थायिकनिर्मुण्डा कक्षास्थानेषु योजयेत् ।
 अपुमांसस्तु ये पुरपा ये तु स्त्रीभोगवर्जिताः ॥ ७२ ॥
 १पते त्वन्त पुरचरा कार्या नित्य हि नाटके ।
 २[द्व्यस्थन्तु] स्तातकं कुर्यादार्यमाचारसयुतम् ॥ ७३ ॥
 १ब्राह्मणा कुशला वृद्धा १कामदोषविवर्जिता ।
 प्रयोजनेषु देवीनां नियोक्तव्या नृपै १मत्रा ॥ ७४ ॥
 ये १विद्यासत्यसम्पन्ना कामदोषविवर्जिता ।
 ज्ञानविज्ञानकुशला कञ्चुकीयास्तु ते स्मृता ॥ ७५ ॥

67 (C 57b 58a B XXIV 65a, 66a, K XXIV 47, H 48) १B विद्वेष
 विद्वेषेण, C विद्वेषेण विद्वेषेण KH समासात्प्रथम तासां वक्ष्यामि द्विजोक्तना २KH नियोज्या
 ३C न चोद्भटा 68 (C 58b-59a, B XXIV 66b 67a K XXIV. 48, H 49)
 १BC न चोद्भान्ता न लुब्धा च नातिनिष्ठुरमानसा KH अनुद्भटा उद्भान्ता सु (सु)विद्यापानिष्ठुरा.
 २KH शान्ता धीना (H दान्ता) सुजीवाय C9 (C 59b 60a, B XXIV 67b, 65b,
 K XXIV 49a, H 50a) १C अकामापावि पुत्र्याय B अकामा नृभङ्गे (श्री)नाथ २KH
 om 69b 70 (C 60b 61a, K XXIV 49b 50a, H 50b 51a) १C स्वदीपविवर्जिता.
 २C या सा अनुसका ३KH प्रकृतिस्तु सा ४B om 70 71 (C 61b 62a,
 B XXIV 68, K XXIV 50b 51a, H 51b 52a) १B सा लक्ष्मण २BN
 कायका, C कारका २CB वर्षधरा 72 (K XXIV 51b 52a, H 52b 53a)
 १BC om 72 H ये स्थायिकाय 73 (K XXIV. 52b-53a H 54b 55a)
 १C om 73 २K वस्तने, (footnote वास्तने) B मा शरद्व्या वातकान् 74 (C
 65b 66a, B XXIV 72) १KH om 74 २N काय, C कला 75 K XXIV
 58, H 59) १K footnote विमा २BC om 75

१प्रेषणे चार्थसयुक्ते कञ्चुकीयान्नियोजयेत् ।
 तथा वर्षधरांश्चैव कामचारेषु योजयेत् ॥ ७६ ॥
 २शौपस्थायिकनिर्मुण्डान् स्त्रीणां प्रेषणकर्मणि ।
 ३रक्षणे कुमारीणाञ्च बालिकानाञ्च योजयेत् ॥ ७७ ॥
 ४मानकार्येषु नारीणां नियुज्जीतानुचारिका ।
 ५अन्तपुराधिकारे हि राजचर्यानुवर्तिनम् ॥ ७८ ॥
 ६सर्व[नृ]त्ता[ङ्ग]योगज्ञानाद्यागारे निवेशयेत् ।
 ७ये त्वल्पसत्त्वा कुशला ह्रीवाश्च स्त्रीस्वभाविन ॥ ७९ ॥
 ८जात्या न क्षोपिणश्चैव ते वै वर्षधरा स्मृता ।
 ९नपुंसका ये पुरुषा स्त्रीस्वभावेन धजिता ॥ ८० ॥
 १०निर्मुण्डा नामतो ज्ञेया कामविज्ञानवर्जिता ।
 ११एतदष्टादशविधं प्रोक्तमन्तपुरमया ॥ ८१ ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि बाह्यपुरुषसञ्चरम् ।
 राजा सेनापतिश्चैव पुरोधामन्त्रिणस्तथा ॥ ८२ ॥
 सचिधा प्राड्विवाकाश्च कुमारधिकृतास्तथा ।
 अथे चान्ये च बहवः सभास्तारा नृपस्य तु ।
 १विभागमेवा वक्ष्यामि लक्षणं च पृथक् पृथक् ॥ ८३ ॥

76 (K XXIV 53b 54a, H 54b 55a) १BC om 76, H प्रेरणे 77 (C
 62b 63a, B XXIV 69, K XXIV 54b, H 55b) १KH श्री(उ)पस्थायिकनिर्मुण्डा
 २KH om 77b 78 (C 63b B XXIV 70a, K XXIV 55a, H 56a)
 १BC om 78a २KH om 78b, C ३धिकारी हि, B ०विकारेषु ३BC राजभार्या
 (०पर्या B)नुवर्तिनम् 79 (C 64, B XXIV 70b 71a K 55b 57a H 56b
 57a, १KC सर्व, (K सद्यो)वृत्तात् B ०नासवाहा २BM पत्यागारे ३KH नियोजयेत्
 ४C वनितामन्यसत्त्वा ये ये ५C ०स्वभाषका B ०स्वभाविका 80 (C 65a,
 B XXIV 71b, K XXIV 56b 57a, H 57b 58a) १C जात्या न भाषिणो KH
 जात्या न दुष्टा कार्ये च २BC वर्षधरा ३BC om 80b 81 (C 66b B XXIV
 73a, K XXIV 57b, 59a H 58b, 60a) १BC om 81a 82 (C 67
 B XXIV 73b 74a, K XXIV 59b 60a, H 60b 61a) १KH कुमारी 83 (C
 68, B XXIV 74b 75, K XXIV 60b 61 H 61b 62) १C कामवृत्तमन्त्रा,
 KH प्रयोगाधि कृतानया २B एके ३BC नाम्ना ज्ञेया ४BC विशेषमेव (B विशेषमेवा)
 वक्ष्यामि लक्षणानि निबोधत

'शीलवान् बुद्धिसम्पन्नः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
 दक्ष प्रगल्भः स्मृतिमान् विक्रान्तो भतिमाञ् शुचि ॥ ८४ ॥
 दीर्घदर्शी महोत्साहः कृतज्ञः प्रियवाक्पटुः ।
 लोरुपालव्रतधरः कर्ममार्गविशारदः ॥ ८५ ॥
 उत्थितश्चाप्रमत्तश्च वृद्धसेव्यर्थशास्त्रचित् ।
 नानानयप्रचारज्ञः ऊहापोहविचक्षण ॥ ८६ ॥
 परभावेद्भित्तश्च शूरो धीरः क्षमान्वितः ।
 नानाशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो नानाशिल्पप्रवर्तक ॥ ८७ ॥
 नीतिशास्त्रे च कुशलस्तथा चैवानुरागवान् ।
 स्थानवृद्धिक्षयज्ञश्च पररन्ध्रविचक्षणः ।
 कृतज्ञोऽव्यसनो चैव गुणैरेभिर्भवेन्नृप ॥ ८८ ॥
 शीलवान् सत्यसम्पन्नस्त्यक्कालस्यः प्रियवदः ।
 पररन्ध्रविधिज्ञश्च यात्राकालविशेषचित् ॥ ८९ ॥
 अर्थशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो ह्यनुरक्तः कुले वृतः ।
 देशचित् कालविज्ञैव भवेत् सेनापतिर्गुणैः ॥ ९० ॥
 कुलीना बुद्धिसम्पन्नाः श्रुतिनीतिविशारदाः ।
 स्वदेश्याश्चानुरक्ताश्च शुचयो धार्मिकास्तथा ।
 पुरोधोमन्त्रिणश्चैव गुणैरेतैर्भवन्ति हि ॥ ९१ ॥

84 (C 69b 70a, B XXIV 76, K XXIV 62, H 63) ¹BC बलवान्
²C मति⁰, B वृति⁰, H क्षुति⁰ ³KH वृतिमान् 85 (C 70b 71a, B XXIV
 77, K XXIV 63, H 64) ¹B प्रियवाक्, चट्टु, KH प्रियवागवि ²KH शूरो धीर
 चमान्वित 86 (C 71b, B XXIV 78a, K XXIV 64, H 65) ¹HC इह व्यर्थ⁰
²BC om 86b, K नानानाट्यप्रचार⁰ 87 (C 72, B XXIV 78b, 79a,
 K XXIV 65 H 66) ¹CHMN परदोषे (H ⁰भावे, ⁰MN ⁰भाषे)ऽद्विताभिन्न (⁰द्वितप्रय)
²HK षाड्गुणोनाय्यनकृत ³BC ऊहापोहविचारी च ⁴KHB ⁰शिल्पप्रवर्तक 88 (C
 73a, B XXIV 79b 80a, K XXIV 66, H 67) ¹KH om 88a, B नीति
 शास्त्रार्थकुशल⁰ ²C गुणैरेभिर्भवेन्नृप ³C om 88bc, B om 88b ⁴B धर्मज्ञोऽव्यसनी
 चैव ⁵BHK गुणैरेतै⁰ 89 90 (B XXIV 82b 84a, K XXXIV 67-68,
 H 68 69) ¹C om 89 90 91 (B XXIV 80b 82a, K XXIV 69 70a,
 H 70 71a) ¹C om 91 B reads as follows कुलीना बुद्धिसम्पन्ना नानाशास्त्रविपदिताः ।
 सिन्ध्या परैरकार्येण न प्रमत्ताश्च देशजाः । अनुभाय विनीताश्च शुचयो धार्मिकतयाः ।
 पुरोधोमन्त्रिणश्च
 स्त्रोभिर्गुणैर्भवन्ति हि । ²KH चमात्या for पुरोधो

'बुद्धिमान्' नीतिसम्पन्नो विद्वान्तः स्यात् प्रियवद ।
 अर्थशास्त्रे च कुशलो ह्यनुरक्त प्रजासु च ॥ ९२ ॥
 'यो धार्मिकस्तथामात्य कर्तव्यो भूमिपैः सदा ।
 व्यवहारार्थनस्त्वज्ञा बुद्धिमन्तो बहुश्रुता ॥ ९३ ॥
 मध्यस्था 'धार्मिका धीरा कार्याकार्यत्रिचक्षणा ।
 'क्षान्ता दान्ता जितक्रोधा नोद्धता समदर्शिन ॥ ९४ ॥
 ईदृशा प्राङ्गिवाकाश्च स्थाप्या 'धर्मासनेष्वथ ।
 उत्थिताश्चाग्रमत्ताश्च त्यक्तालस्या 'जितधमा ॥ ९५ ॥
 स्निग्धा क्षान्ता विनीताश्च मध्यस्था निपुणास्तथा ।
 नयज्ञा विनयज्ञाश्च 'ऊहापोहविचक्षणा ॥ ९६ ॥
 सर्वशास्त्रार्थसम्पन्ना 'कामाद्यविकृतास्तथा ।
 'क्रमायाता हि [या] सक्ता कुमाराधिकृतस्तथा ।
 'नानारूपै समायुक्ता गुणैरेतैर्भवन्ति हि ॥ ९७ ॥
 'बृहस्पतिमतादिषा 'गुणाश्चाप्यभिलक्ष[यन] ।
 विज्ञेय 'चापि कर्मज्ञै 'सभास्नारधिकत्पनम् ॥ ९८ ॥
 'इत्येतत् धो मया प्रोक्त सर्वाप्रकृतिलक्षणम् ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि लक्षण भूमिकास्यपि ॥ ९९ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे प्रकृतविचारो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

- 92 (C 73b-74a, B XXIV 82b) ¹HK om 92 ²B ⁰स्यप्रनाकानम्⁰
- 93 (C 74b 75a, B XXIV 84b K XXIV 70b H 71b) ¹KH om 93a
- 94 (C 75b 76a, B XXIV 85, K XXIV 71 H 72) ¹C धार्मिकविद्य
KH धार्मिका रक्ता ²B ⁰कार्यविधिकिन ³BK शान्ता ⁴C स्वतः 95 (C
76b-77a, B XXIV 86 K XXIV 72, H 73) ¹B दिन for ⁰द्वय ²KH
जितक्रमा 96 (C 77b-78a B XXIV 87 K XXIV 73, H 74) ¹C
ऊहापोहविद्यादा 97 (C 78b, B XXIV 88a fn 1 K XXIV 74a H 75a)
¹B om कामाद्यविकृतशया ²B om क्रमायाता हि वा यता ⁴BC om 97c
98(C 79ab, B XXIV 88b 89a, K XXIV 74b 75a, H 75b 76a) ¹C ⁰मता-
दितान् K ⁰मतादिशाद ²HK गुणाना प्रविभावकम् C ⁰भिलक्षेत्रेत्, B ⁰भिकाक्षेत्रेत्
³K चापि कर्मज्ञै H चापि कर्मज्ञै N चाप्यधारे, C चापधुरे, B चापधुरे ⁴K
सभास्नारदिकल्पनम् H सभास्नारदिकल्पनम् 99 (C 79c, B XXIV 89b-90a)
¹C om 99a B इत्येव ²B प्राङ्गिवाक विनिषय, ma सर्वप्रकृतिलक्षणम् ³B चित्ता-
भिरयन प्रति

पंचत्रिंशोऽध्यायः

'विभागं भूमिकानां तु सप्रवक्ष्यामि नाटके ।
 'यादृशैरेव कर्तव्या पुरुषैर्भूमिकास्तथा ॥ १ ॥
 'गतिवागङ्गचेष्टाभिः 'सत्त्वशीलेः समासत ।
 'परीक्ष्य पात्रं तज्ज्ञास्तु 'युञ्ज्याद् भूमिनिवेशने ॥ २ ॥
 'तस्मादन्विष्य हि गुणान् कार्यं पात्रसमाश्रयः ।
 न खेदजननं बुद्धेराचार्यस्य भविष्यति ॥ ३ ॥
 'आधायोप[ग]मजांश्च 'गुणान् [तज्ज्ञा] स्वभावजान् ।
 'ततः कुर्याद् यथायोगं नृणां भूमिनिवेशनम् ॥ ४ ॥
 अङ्गप्रत्यङ्गसंयुक्तमहीनाङ्गं घयोन्यतम् ।
 न स्थूलं न कृशं चैव न दीर्घं न च मन्यरम् ॥ ५ ॥
 'क्षिप्राङ्गं द्युतिमन्तं च सुस्वरं प्रियदर्शनम् ।
 एतैर्गुणैस्तु संयुक्तं देशभूमिषु योजयेत् ॥ ६ ॥
 स्थूलं प्राग्' वृहद्' हं मेघगम्भीरनिस्वनम् ।
 रौद्रस्वभावनेत्रं च स्वभावभ्रुकुटोमुखम् ॥ ७ ॥
 रक्षोदानवदैत्यानां भूमिकासु प्रयोजयेत् ।
 पुरुषाणां प्रयोगस्तु तथाङ्गक्रिययान्वित ॥ ८ ॥
 सुनेत्राः सुभ्रुवः स्वङ्गा सुललाटा सुनासिकाः ।
 स्वोष्ठाः सुगण्डाः सुमुखाः सुकण्ठाः सुशिरोधराः ॥ ९ ॥
 स्वङ्गप्रत्यङ्गसंयुक्ता दीर्घाश्च मदमन्धराः ।
 न स्थूला न कृशाश्चैव स्वभावेन व्यवस्थिता ॥ १० ॥
 सुशीला ज्ञानवन्तश्च तथा च प्रियदर्शनाः ।
 कुमारराजभूमिषु प्रयोज्या भरतोत्तमा ॥ ११ ॥
 अङ्गैरविकलैर्घोरैस्फुट घचनकर्मणि ।
 न दीर्घं नैघं च स्थूलमूहापोहविचक्षणम् ॥ १२ ॥

1 (C 1, K 1) ¹C भूमि, N विभाग, K विद्यान ²K यादृशो यस्य कतप्या
 विद्यासि भूमिकास्तत 2 (C 2a, K 2) ¹K गतिवागङ्गं द्वेषेभि ²C सत्त्वशीले⁰ MN
 सत्त्वभावस्तुशीलित ³C om 2b ⁴K वृष्टाङ्गि⁰ 3 (K 3) 4 (K 4)
¹K आधायो यमशास्त्रेन ²K गुणान्प्राग् स्वभावजान् 5 12 (K 5 12)

१ध[क्षी]नं च प्रगतम् च १प्रत्यु[स्पन्न]विनिश्चयम् ।
 सेनापतेरमात्याना भूमिकासु प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥
 पिङ्गाक्ष दीर्घनास च हृन्वमुच्चमथापि वा ।
 कन्वुकीध्रोत्रीयात्रीना भूमिकासु नियोजयेत् ॥ १४ ॥
 एचमन्येष्वपि तथा नाट्यध[र्मी] प्र[शस्यते] ।
 दशावस्थानुरूपेण पात्र युञ्ज्यात् स्वभूमिषु ॥ १५ ॥
 मन्थर वामन कुञ्ज विकृत विकृताननम् ।
 १विष्टन्नेत्र काणाक्ष स्थूल चिपिटनासिकम् ॥ १६ ॥
 १दुर्गेपं दु स्वभात्र च विकृताकारमेव च ।
 २दासभूमौ प्रयुञ्जीत दुर्गे दासा[ङ्ग]संयुतम् ॥ १७ ॥
 १प्रकृत्या तु कृश क्षाम तत्र ध्रान्तेषु योजयेत् ।
 तथा च पुरप १स्थूलमरोगेषु प्रयोजयेत् ॥ १८ ॥
 यद्वि वा नेदशा सन्ति प्रकृत्या पुरया द्विजा ।
 धान्त्रार्यदुदया योक्तव्या १भावचेष्टास्त्रभावन ॥ १९ ॥
 या यस्य सदृशो चेष्टा १स्वभात्र कर्म वा तथा ।
 सा १तथान्त्रार्ययोगेन नियम्या भावमाघिनी ॥ २० ॥
 १एचमन्येष्वपि तथा नाट्यधर्मो प्रशस्यते ।
 देशनेपानुरूपेण पात्र योज्य हि भूमिषु ॥ २१ ॥
 बहुवाहा बहुमुखास्तथा च विकृतानना ।
 १पशुद्रापदवक्त्राश्च खरोप्रा वारणास्तथा ॥ २२ ॥

- 13-15 (K 13 15) १K चक्षेन २K प्रताडितविनिश्चयम् ३K ०धर्मपत्रे
 16 (C १b 3a, K 16) १C विकृत नेत्रकार्वाणा N विकृतनेत्रकार्वाण C विकृत नेत्र
 17 (C 3b 4a, K 17) १MN दुर्गेप C दुर्गेपि K दुर्गेप २N सत्ता ३KC दासाङ्ग^०
 18 (C 4b-5a, K 18) १MN प्रकृत्या २N तत्र शालेषु, K तत्र शालेषु ३K स्थूल
 सुपयोगेषु C स्थूल मरोगेषु 19 (C 5b 6a, K 19) १N न ह्यम्^० २M चन्^०
 and N चन्^० for भाव 20 (C 6b 7b, K 20ab) १K इत्यनाचममध्यमा C has
 here K 20a as its 7a २N तथा दासयोगेन C तथा धान्त्रयोगेन ३N सन्^०
 21 (C 8) 22 (C 9, B XXVI 3, K XXVI 13b-14a) १K चक्षुःश्री,
 C बहुवाही बहुमुखस्तथा च विकृतानन २C ०द्रापदविहाय ३K खरोप्रावाराणास्तथा

एते चान्ये च बहवो नानारूपा भवन्ति ये ।
 'आहार्ययुक्त्या कर्तव्या मृत्काष्ठजनुचर्मभिः ॥ २३ ॥
 'स्वाभाविकेण रूपेण '[न]विशेद् रङ्गमण्डलम् ।
 'आत्मरूपमवच्छा[द्य] वर्णकैर्भूषणैरपि ॥ २४ ॥
 यादृशं यस्य यद्रूप प्रकृत्या तस्य तादृशम् ।
 वयोवैपानुरूपेण 'प्रयोज्य नाट्यकर्मणि ॥ २५ ॥
 यथा 'जन्तु स्वभावं हि परित्यज्यान्यदैहिकम् ।
 'परभाव प्रकुरुते 'परदेह समाश्रितः ॥ २६ ॥
 एवं बुध- पर भाव सोऽस्मीति मनसा स्मरन् ।
 'वैषवागङ्गलीलाभिद्वेषाभिश्च समाचरेत् ॥ २७ ॥
 धनुरूपा 'विरूपा च 'तथा रूपानुसारिणी ।
 'त्रिप्रकारा 'भवेन्नाट्ये प्रकृतिस्तु विभाविता ॥ २८ ॥
 'स्त्रियस्तु स्त्रीगते भावे पुरुषा पौरुषे यथा ।
 'यथाययस्तथा तस्मिन्ननुरूपेति सा स्मृता' ॥ २९ ॥
 यो बाल स्याद्विरी भूमिं वृद्धो वा बालभूमिकाम् ।
 तद्भावं कुरुते 'नाट्ये सा विरूपेति कीर्तिता ॥ ३० ॥
 पुरुष स्त्रीगत भाव 'यत्न प्रकुरुते पुन ।
 'रूपानुसारिणी ज्ञेया प्रयोगे 'भरतोत्तमैः ॥ ३१ ॥

23 (C 11, B XXVI 4, K XXVI 14b 15a) ¹K आचार्ययुक्ता कार्यान्, C आचार्ययुक्ता, B आचार्येण तु ते कार्या 24 (C 10, K XXVI 15b 16a, B XXVI 5) ¹N स्वाभाविके तु रूपेण C स्वाभाविकेन भावेन ²BOK प्रवि^० ³C रङ्गमण्डलम्, K रङ्गमण्डले ³CB ^०पमवच्छाद्य K समाच्छाद्य 25 (C 12, B XXVI 6, K XXVI 16b-17a) ¹MN प्रयोज्य C प्रयुक्त 26 (C 13, B XXVI 7 K XXVI 17b 18a) ¹K जैत्रस्यभावश्च, B जैत्रस्यभावश्च हि ²N परभाव, C परभाव ³B परभाव 27 (C 14, B XXVI 8 K XXVI 18b 19a) ¹N वैषवागङ्गलीलाभि C वागङ्गलीलाभि B वैषा वागङ्गलीलाभि 28 (C 15, BK XXVI 1) ¹K वृद्धया ²K चविद्वेषादुपविषी ³C ^०कारा भवेत् नृणाम्, B त्रिप्रकारेण पात्राणा ⁴C प्रकृतित्वेति भाविता, K प्रकृतित्वेति विभाविता 29 (C 17, B XXVI 13b 14a, K XXVI 2) ¹K स्त्रियस्तु स्त्रीगते भाव पौरुष पुरुषश्च च B स्त्रिये हि स्त्रीगते भाव etc ²K यथाययस्तथा तस्मिन् अनुरूपेण तु सा भवेत् यथाजयो यथावस्थम् etc 30 (C 18, K XXVI 3) ¹C नाट्य 31 (C 19, B XXVI 14b 15a, K XXVI 4) ¹K यो वा प्रकुरुते पुन, ²BK रूपानुरूपेण सा B रूपान् प्रकुरुते तु य ³K प्रकृतित्वेति

छन्दत पोरुपी 'कुर्यात् भूमिकां स्त्री प्रयोगत ।
 न परस्परचेष्टाभिः कुर्याता वृद्धवालिशौ ॥ ३० ॥
 'उद्धता [चैव] पुरुषा शौर्यवीर्यसमन्विता ।
 'पाठ्यप्रयोगे [ति योज्या स्त्रियो] गीते [च सर्वदा] ॥ ३३ ॥
 'प्रायः प्रकृति स्त्रीणां [गीते] नृणां तु पाठ्यविधौ ।
 स्त्रीणां स्वभावमधुरा' कण्ठा पु सा तु बलवन्त ॥ ३४ ॥
 यद्यपि पुरुषो विद्यात् गीतविधानं च लक्षणोपेतम् ।
 माधुर्यगुणविहीन शोभा जनयेन्न तद्गीतम् ॥ ३५ ॥
 यत्र स्त्रीणां 'पाठ्याद् गुणो' नराणां च कण्ठमाधुर्यम् ।
 प्रकृतिनिपर्ययजनितौ विज्ञेय तावत्कारौ ॥ ३६ ॥
 प्रायेण देवपायिषमेनापतिमुत्प्यपुरुषभदनेषु ।
 स्त्रीजनकृता प्रयोगा भवन्ति पुरुषस्वभावेन ॥ ३७ ॥
 'भूयिष्ठ सुकुमारश्च नित्य' स्त्रीभिरनुष्ठितम् ।
 इत्यर्थ 'मानुषाणान्तु दिव्यमानुषयोस्तथा ॥ ३८ ॥
 'रम्भोर्वाशीप्रभृतिषु स्वर्गे नास्य प्रतिष्ठितम् ।
 तथैव मानुषे लोके राज्ञामन्तपुरेऽपिह ॥ ३९ ॥
 उपदेष्टव्यमाचार्यैः 'शास्त्रमुद्धवाङ्गनानु न ।
 'न स्वयं भूमिकाभ्यास युध्वां च प्रयोजयेत् ॥ ४० ॥
 स्त्रीषु योज्यं प्रयत्नेन प्रयोगं पुरुषाभ्यम् ।
 यस्मात् स्वभावोपगतो विलासः स्त्रीषु दृश्यते ॥ ४१ ॥
 तस्मात् स्वभावमधुरमङ्गं स्तुलभसौष्टवम् ।
 'पौरुषं ललितं यत्तु साऽल्लकारोऽपरो भवत् ॥ ४२ ॥

३२ (C २०, B XXVI 1०b 16a K XXVI १) १B भूमि स्त्री व्यापकप्रयत्न
 २N कुर्याता, C कुर्याता B काशी स्वर्वर ३३ (C ३६ B XXVI ३२c 1Cb) १C
 उद्धता चैव २C om ३३b B पठ्यादीनां पुरुषा शौर्यवीर्यसमन्विता इति सङ्गते ३४ (B XXVI
 17a) १Ag (p 299) प्रायः प्रकृति स्त्रीणां चैव नृणां etc ३५ (B XXXV 17b 18a)
 ३६ (B XXVI 18b 19a) १B नृणैः ३७ (B XXVI 19L 20a) ३८ (C २१
 K XXVI 7) १C भूमिका २K इति ३C चैव ४ 'प्रतीना तु ३९ (C २२,
 B XXVI 20b 21a, K XXVI 6) १C प्रकृतिषु २K प्रवृत्ते ३पाठ्यादिना
 यदेषु च ४० (C २३a २६a B XXVI 21b 22a K XXVI 8a 10a) १B प्रवृत्ते-
 नाङ्गनाजने २C स्वयं तु ४१ (C २६b, 24b B XXVI 22b, २३a, K XXV
 11b, 12a) ४२ (C २५ B XXVI 23b २४a K XXVI 12b 13a) १B ललितं

'तुल्यावस्थाक्रियोपेता 'भूमिकाप्रकृतिस्तथा ।
 'भृशमुद्दयोतयेन्नाट्य 'स्वभावकरणाश्रयम् ॥ ४३ ॥
 'सगीतमपरिहृशं नित्य प्रमदाजनस्य गुण एव ।
 'यन्मधुरकर्कशत्व 'भजते नाट्य प्रयोगेण ॥ ४४ ॥
 'प्रमदा नाट्यविलासैर्लतेव कुसुमैर्विचित्रलावण्या ।
 कामोपचारकुशला भवन्ति काम्ये विशेषज्ञाः ॥ ४५ २ ॥
 'योग्यासु च प्रयत्नः कर्तव्यः सततमप्रमादेन ।
 न हि योग्यां विना भवति भावरससौष्टव किञ्चित् ॥ ४६ ॥
 प्रयोगो 'द्विविधश्चायं विज्ञेयो 'नाट्यमाश्रितः ।
 सुकुमारस्तथाविद्धो नानाभावरसाश्रयः ॥ ४७ ॥
 नाटक 'सप्रकरण भाणो बोध्यङ्ग एव च ।
 ज्ञेयानि सुकुमाराणि मानुषैराश्रितानि तु ॥ ४८ ॥
 'सुकुमारा प्रयोगा ये राज्ञामामोदकारकाः ।
 शृङ्गाररसमासाद्य 'तान्नारीप्लेव योजयेत् ॥ ४९ ॥
 युद्धोद्धता वेगकृता 'संरम्भबहुलाश्च ये ।
 न ते स्त्रीभिः प्रयोक्तव्याः प्रयोज्या पुरुषैर्हि ते ॥ ५० ॥
 अनुद्भटममभ्रान्तमनाविद्धाङ्गचेष्टितम् ।
 लयतालकलोपेन प्रमाणनियताश्रयम् ॥ ५१ ॥

43 (C 16, 26a B XXVI 2 K XXVI 10) ¹K तुल्यावस्थाक्रियोपेता, C तुल्यावस्थाक्रियोपेता C नानावस्थावशापेता ²C भूमिकाप्रकृतिस्तथा, C भूमिकाप्रकृतिस्तथा. ³C स-
 द्योतमयेन नाट्ये ⁴C स्वभावकरणाश्रयं या K ⁰पाण्या 44 (C 27 K XXVI 9,
 B XXVI 33b 34a) ¹C सगीतमपरिहृशं K सगीतमपरिहृशं, B सगीतमपरिहृशं
²C om यद् ³C भवति नाट्य B सततं नाट्य 45 (C 29, B XXVI 34bc) ¹K om
 45 ²B adds गीत इत (नृप १) तदा वाय प्रसारणमभिक्रिया । अिद्यन्निपादनं चैव वृत्ताप्यनु-
 कृता ॥ १५ ॥ कदापीही मतिर्धैव श्रुतिर्मेधा तथैव च । एतानि पञ्च धी वैति स चाचार्यः प्रकौर्तित ॥ १६ ॥
 मेधा श्रुतिर्गुणश्लाघा राग सधर्ष एव च । सतनाहय वडैवेतान् मिथ्यस्यापि दुष्टान् विदुः ॥ १७ ॥
 एव कार्यं प्रयोगश्च नानाभूमिविकल्पनम् । च न कश्चै प्रवत्यामि मिद्धीनामपि सधर्षम् ॥ १८ ॥ B's order
 different in 3rd and 4th hem 46 (C 29) ¹BK om 46 47 (C 30,
 K XXVI 20, B XXVI 24b 25a) ¹K ⁰धर्षव ²C नाट्यमन्वित 48 (C 31,
 K XXVI 21 B XXVI 25b 26a) ¹C च प्रकरण 49 (C 23b-24a,
 K XXVI 22, B XXVI 26b 27a) ¹BK सुकुमारप्रणीतेऽय ²K स्त्रीणां भाव प्रयोक्तव्येन
 B स्त्रीणां वत्पुं 50 (C 32, K 23, B XXVI 27b 28a) ¹B संरम्भबहुला
 51 (K 24)

सुविभक्तपदालापमभीष्टरस[बहु]लम् ।
 यदीदृशं भवेन्नाट्य नारीणा तु प्रयोजयेत् ॥ ५० ॥
 'यत्त्वाविद्वाङ्गहारान्त' छेद्यमेद्याऽहवात्मकम् ।
 मायेन्द्रजालबहुल पुस्तनेपथ्यन्युतम् ॥ ५३ ॥
 'पुरुपर्यहुभिर्युक्तम् अल्पस्त्रीकमथोद्वृतम्' ।
 सात्त्वत्यारभटीयुक्त नाट्यमाविडमञ्जितम् ॥ ५४ ॥
 डिम समवकारश्च व्यायागेहामृगो तथा ।
 'एतान्याविडमञ्जानि विज्ञेयानि प्रयोक्तृभि ॥ ५५ ॥
 एषा प्रयोग कर्तव्यो देवदानवराक्षसैः ।
 एवं 'प्रयोगे कर्तव्य मृमिकाना विकल्पनम् ।
 अत्रोच्यते यथा 'नाट्य आहायगुणसम्भव ॥ ५६ ॥
 कथ राजगुणा- कार्या नटैरल्पपरिच्छदै' ।
 अत्रोच्यते यथा लोके 'नाट्यधर्मो प्रवर्तिता ॥ ५७ ॥
 तदेव सर्वसम्पन्न नाट्यमेतन् मया कृतम् ।
 'वर्णकैदद्यादिस्तत्र भूषणैश्चाप्यलकृत ॥ ५८ ॥
 'गाम्भीर्योदार्यसम्पन्नो राजचिह्नो भवेन्नट- ।
 सतद्वीपाश्रयदत्तैश्च एवमेको भवेन्नट ॥ ५९ ॥
 'वर्णकैदद्यादितेनेह काय त्वङ्गविचेष्टितम् ।
 आचार्यबुद्ध्या शातस्तु सौष्ट्याङ्गपुरस्कृत ॥ ६० ॥
 राजवद् भरतस्तस्मात् राजापि नटवद् भवेत् ।
 यथा नटस्तथा राजा 'यथा राजा तथा नट ॥ ६१ ॥
 उभाभ्या भावनिष्पत्ति समलीलाङ्गसौष्टवा ।
 यथाचार्योपदेशेन रङ्गशोभो भवेन्नट ॥ ६२ ॥

52 (K 25) ¹K ^०रसकाहनम् 53 (C 33, B XXVI 28b 29a) ¹B यथाविद्वा^०,
 C न चाविद्याङ्गभावनम् ²C ^०द्वैवाकिकम् ³C नेपथ्यदीपिका 54 (C 34, B XXVI
 29b 30a) ¹C पुरुषप्रायसचारम् ^०C ^०मनाद्वृतम् 55 (C 35 B XXVI
 30b 31a) ¹C एताना विडमञ्जानि 56 (C 36a 37, K XXIV 75b) ¹C प्रदीपे
 कर्तव्यो ²C नाट्यमाहार्य^० 57 (C 38 K XXIV 76) ¹C नाट्यधर्मप्रवर्तिता
 58 (C 39, K XXIV 77) ¹N अवयवोद्भासित^० 59 (C 40 K XXIV 78)
¹C गाम्भीर्योदार्य^० ²C भवेन्नर K नटो भवेत् 60 (C 41 K XXIV 79)
¹K वर्णकैश्चादितेनेह, C वर्णकैश्चाति तेनेह ²K लघुविचेष्टितम् ^३K शाकम्,
 C कर्तव्य 61 (C 42 K XXIV 80) ¹K तथा च नट उच्यते 62 (K XXIV 81)

एव स्वभावतो राजा नित्यमेवज्ज्वलो भवेत् ।
 'दिव्यानां य. परीधार. पार्थिवानां स एव हि ।
 नाटके संप्रयोक्तव्यो वैशभापाचयोऽन्वितः ॥ ६३ ॥
 यादृशं यस्य यद्रूपं प्रकृत्या तस्य तादृशम् ।
 वरोनेपविधानेन कर्तव्यं प्रयुयुक्षुणा ॥ ६४ ॥
 एव राजोपचारे तु कार्यं पुरुषसंश्रय ।
 अत ऊर्ध्वं प्रोक्ष्यामि प्ररोक्षुणा तु तद्व्युणान् ॥ ६५ ॥

तत्र सूत्रधारगुणान् चक्ष्याम । 'अस्यादित एव तावल्लक्षणज्ञता 'अभिमत-
 वाक्संस्कारस्तालविधानज्ञता स्वरवादित्रतत्त्ववेदज्ञश्च' ।

'चतुरानोद्यद्गुशल' 'नानाकर्मसु निष्ठित' ।
 नानापापण्डकार्यज्ञो नीतिशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ ६६ ॥
 वेद्योपाचारनिपुण 'कामशास्त्रविचक्षण ।
 'नानागतिप्रचारज्ञो रसभावविशारद ॥ ६७ ॥
 नाट्यप्रयोगकुशलो नानाशिल्पसमन्वित ।
 'पदच्छन्दोविधानज्ञ सर्वशास्त्रविचक्षण ॥ ६८ ॥
 'ग्रहनक्षत्रतत्त्वज्ञो वैहव्यापारपण्डित ।
 पृथिवीद्वीपवर्षाणां पवनानां जनस्य च ॥ ६९ ॥
 'प्रमाणान्वरितज्ञश्च 'राजवंशप्रसूतिवित् ।
 श्रोता 'शास्त्रार्थकार्याणां श्रुत्या वैवाच्यधारक ॥ ७० ॥
 अध्वार्यं 'प्रयोक्ता च 'शक्तश्चैवोद्देशने ।
 एवगुणस्तथाचार्यं सूत्रधारो विधीयते ॥ ७१ ॥

- 63 (C 43 K XXIV 82 83a) ¹C द्रव्याना ²K वैशभापाक्रियान्वित, N वैशभापा-
 समन्वित 64 (K XXIV 83b 84a) 65 (C 44, K XXIV 84b 85a)
¹C पृथ्वीविधानमेव तद्वचन ²K अहीनी वाक्संस्कार ³K नीतिशास्त्रविधानज्ञता
⁴K ⁰वादिदत्तत्त्ववाद 66 (C 45, K XXIV 93) ¹K चतुरी नाट्यकुशल ²K शास्त्र-
 गीति प्रलिखित ³MN निष्ठित, C लिखित 67 (C 46, K XXIV 94) ¹K कामशास्त्र⁰
²C नानागौत⁰ 68 (C 47, K XXIV 95) ¹C पदच्छन्दी, MN पदच्छन्दी
 69 (C 48 K XXIV 96) ¹K चन्दोविधानज्ञ⁰, ²K वैश्याहारतत्त्ववित् 70 (C 49,
 K XXIV 97) ¹K, शनादाचार्य⁰ ²C ⁰प्रवृत्तितान् ³C शास्त्राकार्या 71 (C 50,
 K XXIV 98) ¹K पक्ष्मा ²K शास्त्रार्थ⁰

स्वाभाविकान् गुणाश्चैव गदतो मे निबोधत ।
 स्मृतिमान् मतिमान् धीर उदार 'स्थितवाक् कवि ॥ ७२ ॥
 अरोगो मधुर, क्षान्तो दान्तश्चैव प्रियवद ।
 'मन्युदोषघनिर्मुक्त सत्यघाम् दक्षिण-शुचि ॥ ७३ ॥
 'अलुब्धव प्रतिपत्तौ च स्वाभाविकगुणास्त्वमी ।
 सूत्रधारगुणैश्चैव किञ्चिद्वृत्तै समन्वित ॥ ७४ ॥
 मध्यमप्रकृतिस्तद्भैर्विजेष पारिपादिवक ।
 उज्ज्वलो रूपवांश्चैव 'दृष्टोपकरणक्रिय' ॥ ७५ ॥
 मेघावी च निधानज्ञ स्वकर्मकुशलो 'नट ।
 सूत्रधारगुणैर्युक्त सर्व एव प्रयोगे य ॥ ७६ ॥
 वेद्योपचारकुशलो मधुरो दक्षिण कवि ।
 'शास्त्रार्थतत्त्ववेदी च निपुणो वैशिकेषु च ।
 ऊहापोहक्षमो वाग्मी चतुरश्च घिटो भवेत् ॥ ७७ ॥
 उज्ज्वलवस्त्राभरण 'क्रुध्यत्यनिमित्तत प्रसीदति च ।
 अधमो भागधीभाषी भवति शकारो बहुविकार ॥ ७८ ॥
 धामनो दन्तुर कुञ्जो 'द्विजिह्वो विरुतानन ।
 'खलति' पिङ्गलाक्षश्च स विधेयो विदृपक ॥ ७९ ॥
 'कलहप्रियो बहुकथो विरूपो ^२[य]न्धसेवक ।
 मान्यामान्यविशेषज्जदचेष्टो ह्येवविध स्मृत ॥ ८० ॥
 कलाप्रयोगे 'चाचार्यशुश्रूषामिरता सदा ।
 लीलया हावभावाभ्या सत्पेन विनयेन च ॥ ८१ ॥

72 (C 51 K XXIV 99) ^१K क्विपवाक् कवि 73 (C 52, K XXIV 100)

^१K सर्व^०, ^२K दक्षिणक्षया 74 (C 53ab K XXIV 101) ^१C चान्यप्रतिपत्तौ,

K चान्य प्रतिपत्ता, N प्रतिपत्ता 75 (C 53c 54a K XXIV 102) ^१HC हरी-

पकरण^० 76 (C 54b 55a, K XXIV 103) ^१C नर, K दृष्ट ^२KC प्रयोगिण

77 (C 55bc, K XXIV 104, H XXXIV 105 106a) ^१CK om this hem

78 (C 56 K XXIV 105) ^१M क्रुध्यतिमानिन, N क्रुध्यत्वमानिन ^२N प्रमादी

च 79 (C 57, K XXIV 106, H XXXIV 107b 108a) ^१HK विजन्ता

^२H खलति विद्वलाच 80 (C 53 K XXIV 107, H 108b-109a) ^१KH कला

प्रियो ^२KOH गन्ध ^२C ^०देव 81 (C 59b 60a K XXIV 111,

H XXXIV 112b 113a) ^१C चाचार्येणोचितामिरत

माधुर्येण च संयुक्ता चतुःपष्टिकलान्विता ।
 'राजोपचारकुशला खीदोपैश्च विचर्जिता ॥ ८२ ॥
 'प्रियवादी प्रियकथा 'स्फुटा दक्षा जितध्रमा ।
 एभिर्गुणैस्तु संयुक्ता गणिका परिकीर्तिता ॥ ८३ ॥
 'रूपगुणशीलयौवनसुवर्णमाल्याभरणैः संपन्ना ।
 विशदा स्निग्धा मधुरा -पेशलघचनशुभरक्तकण्ठी च ॥ ८४ ॥
 'योग्यायामक्षुभिना लयतालज्ञा रसैश्च 'सम्पन्ना ।
 'सर्वाभरणसयुक्ता गन्धमाल्योपशोभिता ॥ ८५ ॥
 'एवविधगुणैर्युक्ता कर्तव्या नायिका तच्छैः २ ।
 'अस्नानहासिनी रुक्षा आधिङ्गतिचेष्टिता ॥ ८६ ॥
 दीर्घरोपा 'च दीना च 'तथोद्धतोद्भटा सदा
 एवं विधा 'त्व'कर्तव्या 'प्रेक्षायां प्रकृतिदुष्ये ॥ ८७ ॥
 'एवमेता प्रकृतयो 'ज्ञेया नाट्यप्रयोक्तृभिः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि 'भरतानां विकल्पनम् ॥ ८८ ॥

*

- 82 (C 60b 61a, K XXIV 112, H XXXIV 113b 114a) ¹H तन्नीपचार^०,
 K नृलोपचार^० 83 (C 61b-62a, K XXIV 113, H XXXIV 114b 115a)
¹C प्रियवादिनी ²C प्रिय^० 84 (C 62b 63a, K XXIV 114, H XXXIV
 115b 116a) ¹K 'यौवनसुवर्णमाधुर्यं × × सप्यदा H 'यौवनसुवर्णमाल्याभरणसप्यदा ²C ऐदृश
 वचनाभिरक्तकण्ठी HK 'पेशलघचनशुभरक्तकण्ठी (H 'कण्ठी) च 85 (C 63b 65a,
 K XXIV 115a, 118a, H XXXIV 116b, 119b) ¹K भाषादौघचभिता,
 H भाषादौघचभिता ²H 'रससप्यदा ³K सर्वदोषाभित 86 (C 64, K XXIV
 115b, 117a, H 119a, 120a) ¹HK एवविधगुण^० ²KH add after 86a समानता
 नारीषु वयोवृष्यवतीषु च । न दृश्यते गुणैर्बुद्ध्या (नटविद्यासमायुक्ता H) सर्वसंश्रयि नर्तको ³C चाप्या-
 नराग्नि, N 'स्थानकविनी 87 (C 65a, K XXIV 117b 118b, H XXXIV
 119a, 120a) ¹K छदीना ²K तदा तु निभतीष्टा, H तदा चाग्निभतीष्टा ³This hem
 occurs in MN ⁴KH तु ⁵M प्रेष्यायां KH प्रकृताभिनये (प्रकृति H) बुधे
 88 (C 66, K XXIV 119a, K 20b, H XXXIV 120b 121) ¹K एतदेव नदा
 शीक प्रणविचीकादिनिर्घटनम् ²H विज्ञेया नाट्यप्रयथा ³H एतत्वं भूमिकामपि,
 K विद्याभिनयन प्रति H also reads before 88b (its 121b) एतदेवाभिनयनाय सर्वा एव
 प्रयोशिन

'भरताश्रयो भरतो 'विदूषकस्तौरिपो नट ।
 'सूत्रधारो नाट्यकारस्तथा मुकुटकारक. ॥ ८९ ॥
 'तथाभरणकृच्चैव मालाकारस्तथैव च ।
 रजकश्चिह्नकारश्च कारव. शिष्टिपनस्तथा ^२ ।
 'कुशीलवाश्च विज्ञेया ये चान्ये नामतो द्विजा' ॥ ९० ॥
 'धुर्यवदेको 'यस्मादुद्वरेदनेरुभूमिकायुक्त- ।
 भाण्डग्रहोपकरणैर्न ट्य भरतो भवेत्तस्मात् ॥ ९१ ॥
 'लोकाह्लादाश्रयकृत ^२सर्वप्रकृतिवदुपचारस्युक्तम् ।
 'नानाश्रय प्रकुरुते तथा च 'नार्याश्रय घापि ॥ ९२ ॥
 प्रत्युपन्नप्रतिभो 'नर्मकृतेर्नर्मगर्भनिर्भेद[श्च] ।
 'छेको विदूषितवचनो विदूषको नाम विज्ञेय ॥ ९३ ॥
 'नृपतिस्तूर्यमति सर्वातोद्यप्रवादने कुशल- ।
 'तूर्यपरिग्रहयुक्तो विज्ञेयस्तौरिपो नाम ॥ ९४ ॥
 'नटयति 'धात्वर्थोऽय भूयो नटयति च लोकवृत्तान्तम् ।
 रसभावसत्त्वयुक्त यस्मात्तस्मान्नटो भवति ॥ ९५ ॥
 'आशीर्वाद्युक्तैर्मधुरैर्वाङ्मयैश्च 'समङ्गलान्चारै ।
 सर्वं स्तौति हि लोक 'यस्मास्तस्माद् भवेन्नान्दी ॥ ९६ ॥

89 (C 67, K 21) ^१K भरताश्रयाच्च, C प्रियकारीपकारी ^२CN च दृष्य कौतिकी
 (C ^०रिको) नट ^३C सूत्रधारी नाट्यकार तथा कुटककारक K, नली सप्तधारी नाट्यरसी नायकश्चैव
 90 (C 68 69a, K 22) ^१C तथाश्च^० ^२K reads the couplet as follows
 मुकुटाभरणविकल्पैर्विभिन्नी मान्यवल्गुविविधैश्च । कारककुशीलवाद्या विभेया नामतथैव ^३C कुशीलवा^०
 91 (C 69bc, K 23) ^१MN साधुयाविदेको (M ^०विटके) ^२MN ^०दुद्वरेतेनैक,
 K ^०दुद्वारेतेनैक^०, C ^०तुद्वारेतेनैक^० ^३C भाण्डग्रहोपकरणैश्च^० 92 (C 70 K 24)
^१C लोको ह्लादाश्रयकृत MNK लोकाश्रयमादाश्रयकृत ^२C सर्वप्रकृतिप्रचार^०, K सर्वप्रकृति-
 प्रचारस्युक्तम् ^३K नानाश्रया ^४K नार्या च सवत्र, C नायाश्रयतिवापि 93 (C
 71, K 25) ^१C प्रकृत्युत्पन्न^० ^२CK नर्मकृता नर्मगर्भनिर्भेद्य (K ^०दे) N नर्मकृत^०
^३K छेद^०, C यन्तु ^४C विभूषितवचनो, K विभूषितवदनी 94 (C 72 K 26)
^१MN नृपतिस्तूर्यमति, K नृपतिस्तूर्यमति ^२K नृपतिस्तूर्य^० ^३MNC विज्ञेय-
 कौतिकी (C ^०य तौरिकी) 95 (C 73 K 27) ^१C नाटयति ^२K धात्वर्थस्य नाट इति
 लोको^० 96 (C 74, K 28) ^१K स्याभिवादनकृतैर्मधुरै^० ^२C समङ्गला^० ^३K
^०नखाह्वेद वज्रघा,

न[न्द्य]न् यो बहुधाऽस्मिन् नृणां घटति यतो नाट्ययोगे तु ।
 १ प्राकृतसंस्कृतपाठ्यैर्नान्दी नामैष विज्ञेय ॥ ९७ ॥
 गानस्य च वाद्यस्य पाठ्यस्याप्येकभावविहितस्य ।
 २ शिष्टोपदेशयोगात् सूत्रज्ञः सूत्रधारस्तु ॥ ९८ ॥
 यस्माद् यथोपदिष्टान् रसान् [स]भाषान् य सत्त्वसंयुक्तान् ।
 ३ भूमिधिरुत्पान्नयति च नाट्यकारस्तद्विश्रितस्तस्मात् ॥ ९९ ॥
 ४ चतुरातोद्यधिधान प्रयोगशास्त्रार्थहेतुविहितस्य ।
 ५ नाट्यस्य च प्रयोक्ता [य.] स नटो नाम विज्ञेय ॥ १०० ॥
 भाण्डकवाद्यजा या लयतालजा रसानुनिद्धा च ।
 सर्वाङ्गसुन्दरी चैव कर्तव्या नाटकीया सा तु ॥ १०१ ॥
 नानाप्रकृतिसमुत्थं करोति यः शीर्षकं मुकुटयोगे ।
 विधिधर्मोपविशेषः स मुकुटकारस्तु विज्ञेयः ॥ १०२ ॥
 ६ यस्त्वाभरणं कुर्यात् ७ बहुविधिविहितं स चाभरणकृत् स्यात् ।
 ८ यश्चोपकरणयोगः स तेन नाम्ना समभिभाष्य ॥ १०३ ॥
 यो वै माल्य कुरते पञ्चविध माल्यकृत् स विज्ञेय ।
 यश्चापि द्वेषयोग स च वेपकारस्तु विज्ञेय ॥ १०४ ॥
 चित्ररश्मिचक्रो वस्त्रस्य च रत्ननाडु भवेद् रजकं ।
 जत्वदमलोहस्राष्ट्रैर्द्वयकारं कारकट्यैव ॥ १०५ ॥
 नानानोद्यधिधाने प्रयोगयुक्तं प्रवाङ्मे कुशलः ।
 ९ कुशलावदाताव्यधिन यस्मात्तस्मान् कुशीलव स्यात् ॥ १०६ ॥

97 (C 75, K 29) १C नाट्यो बहुधा MN नाट्ययोगे बहुधा K तद्विध

× × × अथर्वो घटति नाट्ययोगे १K ० पाठ्या नान्दी नन्दति, C ० वादो नन्दो नामैव

98 (C 76, K 30) १MN शिष्टोपदेशं ० CK शिष्टोपदेशं ९9 (C 77 K 31)

१K ० भावभाषावृत्तं ० C त. य भाषाव मत्तं २C भूमि वदन्त्या नयति, K, भूमिर्वि-
 लोतिवति ३K ० कारकीर्तिं 100 (C 78 K 32) १K चतुरातोद्यधिधानं सर्वस्य तु

शास्त्रोद्विहितस्य २K गच्छति यस्मादाटो तस्माद् वै नाट्यो भवति 101 (C 79) 102 (C

80 K 33) १C मुकुटयोगे २K स च मुकुटकार, C स मुकुटकारं 103 (C 81,

K 34) १K यथाभरणं २C बहुविधवदति ३K स चाभरणम् (in the next line) कर्ता

४KMN ० कारयोगात् ५K om ६K विधायक 104 (C 82 K 35) 105 (C

83, K 36) 105 (C 84, K 37) १C कुशलवदाताव्यधिन K चातोदीः व्यतिहृष्टो

'यद् यत् समाश्रयते शिल्पं वा 'कर्म वा प्रयोगं वा ।
 तत्तेनैवोपगतगुणो विज्ञेयो नामतः पुष्प ॥ १०७ ॥
 एव तु नाटकविधौ 'जातिर्नटसंज्ञिता युधेर्ज्ञेया ।
 'नानोपकरणयुक्ता 'नाटकविकल्पप्रयोगे च ॥ १०८ ॥
 उक्तोऽत्र भूमिकान्यास प्रयोक्तारश्च योगतः ।
 आदिष्ट नाट्यशास्त्रं मुनयः किमिहोच्यताम ॥ १०९ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे भूमिकाविकल्पो नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

107 (C 85, K 38) ¹K यत् समाश्रयते ²C क्रम ³C नैवोपगतगुणा,
 CN तत्तेनैवोपगतगुणो विज्ञेयो नामतः पुष्प 108 (C 86 K 39) ¹K नटसंज्ञिता ²K नाट्य
 उपकरणयुक्ता ³N नाटकविकल्पप्रयोगे च K नाट्यशास्त्रे प्रयुक्ता 109 (C 87)

पद्त्रिंशोऽध्यायः

'आत्रेयोऽथ 'वसिष्ठश्च पुलस्त्य पुलह. क्रतु' ।
 अङ्गिरा गौतमोऽगस्त्यो 'मनुरायुस्तथात्मवान् ॥ १ ॥
 विश्वामित्र स्थूलशिरा सर्वत प्रतिमर्दन. ।
 उशाना बृहस्पतिर्वत्सदच्यवन काश्यपो ध्रुव. ॥ २ ॥
 दुर्वासा जमदग्निश्च मार्कण्डेयोऽथ गालव ।
 भरद्वाजोऽथ रैभ्यश्च घाल्मीकिर्भगवास्तथा ॥ ३ ॥
 स्थूलाक्ष शङ्कुलाक्षश्च कण्वो मेघातिथि, कुश' ।
 नारदः पर्वतदचैव 'सुरार्मा चैकधन्विनौ ॥ ४ ॥
 निष्ठ्यूतिर्भवनो धौम्य. शतानन्दो कृतव्रण ।
 जामदग्न्यस्तथा रामो 'जमदग्निश्च घामन. ॥ ५ ॥
 एव 'ते मुनय 'प्रीता. सर्वज्ञ भरत 'तदा ।
 पुनरुचुरिदं वाक्यं कुतूहलपुरोगमम् ॥ ६ ॥
 यस्तथा 'गदितो ह्येष नाट्यवेदः पुरातन. ।
 एकचित्तै 'सोऽस्माभि सम्यक् समुपधारित ॥ ७ ॥
 'भगवन् संशयोऽस्माक तन्नो व्याख्यातुमर्हसि ।
 'को ह्यन्यो नाट्यवेदस्य निश्चय 'चेत्ति तत्त्वत. ॥ ८ ॥
 न वयं 'परिभावेन न विरोधेन नेर्ष्याया ।
 'पृच्छामो भगवन् 'नाट्यमुपदेशार्थमेव तु ॥ ९ ॥
 अस्माभिश्च तदा नोक्त 'व्याख्येदो [न] भजेदिति ।
 'तत् सर्व निखिलेनेद नाट्य गुह्य 'निदर्शय ॥ १० ॥
 लोकरस्य चरित नाट्यम् इत्यधोच 'यदीदृशाम ।
 'तेषा नो लोकगुह्याना निश्चय वक्तुमर्हसि ॥ ११ ॥

1 (C 1) ¹K om 1 5 ²MN वसिष्ठ, C वसिष्ठ ³MN ^०सयाक^०
 C ^०सयाक^० 2 (C 2) 3 (C 3) 4 (C 4) ¹N सुपर्मा 5 (C 5) ¹N
 जमदग्नेय 6 (C 6, K 1) ¹K तु ²K शुला ³C तथा 7 (C 7, K 2)
¹C कपिलो ²C सहाक्रामि^०, N सहाक्रामि 8 (C 8, K 3) ¹C. भगवन् संशयो यी यत्,
 K एकथ संशयोऽस्माक ²K को वाच्य यत्रिदेव्यत् ³O वक्तुमर्हसि 9 (C 9, K 4)
¹K परिहासिन ²K इच्छामिन ³O नाट्यमुपदेशाभिपूषकम् 10 (C 10, K 5)
¹CK तदा खेदी ²K इदानीं उपसिष्यार्थे ³K प्रकाशय 11 (C 11, K 6)
¹OK ^०समीहसम् ²K मेघाशो

'देवस्य कस्य चरितं पूर्वरङ्गे द्विजर्षभ ।
 किमर्थं 'युज्यते घोषप्रयुक्त' किं करोति वा ॥ १२ ॥
 'प्रीतं किं दैवतं तत्र प्रीतं वा किं करोति च ।
 'कस्मादेव पुन शौचं शुचिश्चरति सबधृक् ॥ १३ ॥
 कथमुर्धोतले नाट्यं स्वर्गान्निपतितं विभो ।
 कथं 'तदायं वशश्च 'नटमंज्ञं प्रतिष्ठितं ।
 'सर्वमेतद् यथातत्त्वं कथयस्व महामुने ॥ १४ ॥
 'तेषां तु वचनं श्रुत्वा मुनीनां भरतो मुनि ।
 प्रत्युवाच पुनर्वाचय गुह्यार्थाभिधानं प्रति ॥ १५ ॥

भरत उवाच

'ब्रवीमि वो ह्ययं विप्रा यन्मा पृच्छस्य सुव्रता ।
 'पूर्वरङ्गविधानस्य तच्च सम्यङ् निबोधत ॥ १६ ॥
 प्रोक्तवानस्मि 'यत्पूर्वमहं विघ्ननिवर्हणम् ।
 तस्यानुबन्धेन मया पूर्वरङ्गं प्रकीर्तितं ॥ १७ ॥
 'शस्त्राणां 'परिहारार्थं' शरीरावरणं यथा ।
 'तथा सर्वगतं पापं हुतेनैव प्रशाम्यति ॥ १८ ॥
 एव 'जप्यैश्च होमैश्च देवताभ्यर्चनेन च ।
 स्तुत्याशीर्वचनैः शान्तैः कर्मभावानुकीर्तनैः ॥ १९ ॥
 सर्वतोद्यनिनादैश्च 'तथा गीतस्थनेन च ।
 'मया च पापहरणे कृते विघ्ननिवर्हणे ॥ २० ॥

12 (C 12, K 7) ¹K लीकस्य ²C पूज्यते ³K घोषप्रयुक्त, C हीषप्र^०
 13 (C 13, K 8a) ¹C प्रीत, K om 13a ²C प्रीति ³K कवाञ्चैव
⁴K मुनि ⁵C श्रुत 14 (C 14 K 8b 9) ¹K तदाय ²K नटसद्य
³C प्रकीर्तित ⁴C om 14c 15 (K 10) ¹C om 15 ²K ^०भिनयन
³K om this 16 (C 15, K 11) ¹K कथयानि कथा गुह्या ²C पूर्वरङ्ग-
 विधौ तस्य ³K तां च मे सन्नि^० 17 (C 16, K 12) ¹K पूर्वं प्रम 18 (C 17,
 K 13) ¹C शान्ताणां ²K प्रतिकारार्थे ³C शरीरावरण ⁴K क्रियते हि यथा
⁵C श्रुतेनेव 19 (C 18 K 14) ¹K जप्तैश्च हासेश्च ²C युक्त ³C. ^०वाद्गुकीर्तनात्
 20 (C 19, K 15) ¹K तथा गतिस्थनेन च C यथा गीतस्थनानि च ²K मयापापाप-
 करणे

१स्तुतिगोतादिसंहृष्टै २देवैरभिहितोऽस्म्यहम् ।
 ३नितरां परितुष्टाः स्म प्रयोगेणामुना तद्य ॥ २१ ॥
 ४देवतासुरमानन्द यस्माह्लोकं च नन्दति ।
 तस्मादयं प्रयोगस्तु नान्दी ५नाम भविष्यति ॥ २२ ॥
 ६गीतवाद्यानुवादी च यत्न ७काकुस्वर शुभ- ।
 तस्मिन् देशे ८तु पापघ्नो माङ्गल्यश्च भविष्यति ॥ २३ ॥
 ९याव[त्तु] पूर्येद् देशं १०निरातोयमंश्रय- ।
 ११न स्थास्यन्ति हि रथासि १२न च विघ्नयिनायका ॥ २४ ॥
 आवाहे च विवाहे च यज्ञे नृपतिमङ्गले ।
 नान्दीशब्दम् उपश्रुत्य हिंसा नश्यन्ति १३सर्वदा ॥ २५ ॥
 १४पा[च्छ] श्रुत्वा १५तथा चैव गानं १६यादित्तमेव च ।
 १७प्रेक्षमन्वार्थवचनैः समं ह्येतद् भविष्यति ॥ २६ ॥
 १८श्रुत मे देवदेवाच्च तत्त्वतः शकराद्धि तम् ।
 स्नानजप्यसहस्रेभ्यः १९श्रेष्ठं मे गीतयादितम् ॥ २७ ॥
 २०यस्मिन्नातोद्यनाट्यं च २१गीतयाच च २२नि[श्चितम्] ॥
 भविष्यत्यशुभ तस्मिन् देशे नैव कदाचन ॥ २८ ॥
 २३एवं पूजाधिकारार्थं पूर्वगङ्गो कृतो मया ।
 २४नानास्तोत्रकृतैर्मन्त्रैर्देवताभ्यर्चनं प्रति ॥ २९ ॥
 यतोऽभिवादाने न्निष्ठं २५शिरस्तद् रङ्गमण्डले ।
 २६सूत्रधारस्य तच्छौचं चिहितं तु द्विजोत्तमा- ३ ॥ ३० ॥

21 (C 20a, K 16) १C ०नदृष्टा २C देवाय द्विपने पुमान् ३C om 21b
 22 (C 20b, K 17) १C om 22a २K ०नामा 23 (C 21, K 18)
 १N ०वाद्यानुवादी, C ०वाद्यानुवादी K ०वाद्यानुवादी हि २K काकस्वन. ३K विपाप्मा नो
 मङ्गलौ च 24 (C 22, K 19) १C यावत्, K यावत् २K अनिर्वाणमायय-
 ३C तावतानां शुभं किञ्चित् ४K त देशं न विनायका 25 (C 23, K 20) १K नैव
 हि 26 (C 24, K 21) १C वाद्यं श्रुत्वा K वाद्यं वाद्य २K तदा देव चित्त-
 ३C वादिकमेव च ४C lacuna for समं ह्येतद्, and अथैव for भविष्यति 27 (C 25,
 K 22) १K श्रुतं मया देवदेवाद् भवत शकरीदितम् C श्रुतं मया देवदेवान् ततश्च शकरीदितम्.
 २K यत्नं संगीतयादितम् 28 (C 26, K 23) १K ०नातोद्यनाट्यम्, C ०नाट्यं
 २K गीतवाद्यपि शुभं C गीतवाद्यपि नियम 29 (C 27, K 24) १K नानाश्रुति
 कृतैर्वाक्यैः C यत्नोत्तमं २K ०वताभ्यर्चनेन च 30 (C 23a, K 25) १C शिरसा
 K. मितं तद् २N नृपधारण्य, K ततस्तस्य हि ३C om 30b

'शौचं कृत्वा यतो मन्त्रपूजन-जर्जरस्य तु ।
उच्यते पूर्वैरङ्गैऽस्मिन् तस्माच्छौचं प्रकीर्तितम् ॥ ३१ ॥
'यथावतारिताश्चैव नाट्यमेतन्महीतले ।
'वक्तव्यं सर्वमेतद्धि 'न शक्यं विनिगहितुम् ॥ ३२ ॥

'ममेतै तनया सर्वे नाट्ययंदमदान्विता ।
'सर्वलोक प्रहसनैर्वाचन्तो हास्यनश्रये ॥ ३३ ॥
कस्यचित्त्वधकालस्य 'शित्पकर्म समाभ्य[स्यन्] ।
'ऋषीणा न्यङ्गकरणं कुर्वद्भिप्रहसथयम् ॥ ३४ ॥
'अप्राह्य सुदुराचारं प्राभ्यधर्मप्रवर्तितम् ।
निष्ठुरं चाप्रशस्तं च कान्यं ससदि योजितम् ॥ ३५ ॥
तच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे 'भामरोपा प्रकम्पिता ।
ऊचुस्ते भरतान् सर्वान् निर्द्वहन्त इवाशय ॥ ३६ ॥
मा तावद् भो द्विजा युक्तमिदं गस्मद् विडम्बनम् ।
को नामाथ परिभय किं वा नास्मासु सम्मतम् ॥ ३७ ॥
'यस्माद्बुद्धान्तमशेन्मत्ता भव[न्तोऽ]विनयाश्रया ।
तस्मादेतद्धि भवता बुद्धानां नाशमेप्यति ॥ ३८ ॥
ऋषीणां ब्राह्मणानाञ्च 'समवायेऽथ सगमे ।
'निर्ब्रह्माचरणो भूत्वा शूद्राचारा भविष्यथ ॥ ३९ ॥

- 31 (K 26) ¹C om 31 32 (C 28b, K 27) ¹C om 32a N यथावतारिताश्चैव
K lacuna ending in चैव ²MN नाट्यमेतन्महीतले, K × × ⁰नाट्यमेतन्महीतले ³C
तदाविधिसमापन्न ⁴K न शक्यं हि निगृह्यतुम् 33 (C 29 K 28) ¹K सर्वमेतन्महा सर्वे
²K नाट्यावेदसमन्विता ³KC सर्वलोकप्रहसने⁰ ⁴C ⁰बाधन्ते, K ⁰वाच्यं तं नाट्यसदृशे
34 (C 30, K 29) ¹K शिष्यकं शिष्यधर्मकम् C शिष्यकम् समाभ्यधाम् ²C ऋषीणां न्यङ्गकरणं
³C कुर्वद्भिर्भाष्यथयम् 35 (C 31, K 30) ¹K अथय ²K शिष्यधर्मप्रवर्तितम्
³K चान्दशन ⁴K ससद्विद्विजितम् 36 (C 32 K 31) ¹K भौमरोप ²K प्रकम्पिता
³K कस्यचित्त्वधकाले कस्यचित्त्वधकाले इवाशय 37 (C 33 K 32) ¹C नाट्याभिसङ्गतम्
K नाट्यासु सगमे 38 (C 34 K 33) ¹C तस्मात् ²C भवतो विनयाश्रया, K न चेच्छा
विनयाश्रिता 39 (C 35 K 34) ¹K समवायसमारम्भे C समवायाऽथ सङ्गमे,
²K निब्रह्मणो निराभूत शूद्राचारे भविष्यति

'शूद्रास्तु केवलं भूत्वा तत्कर्म समयाप्स्यथ ।
 यश्च 'धा भयतां वंश' स 'चाशौचो भविष्यति ॥ ४० ॥
 'येऽत्रापि 'वंशजास्तेऽपि भविष्यन्त्यथ नर्तकाः ।
 'परोपस्थानघन्तश्च 'सस्त्रीवालकुमारका ॥ ४१ ॥
 'शापजन्म ततो ब्राह्म्या 'सुतानां मे सुरास्तदा ।
 सर्वे विमनसो भूत्वा तान् ऋषीन् समुपस्थिता ॥ ४२ ॥
 'ताघद्विश्च तथा प्रोक्त देवै शरुपुरोगमै ।
 इदानीं 'दु'खमुत्पन्न नाट्यमेतद् विनङ्क्ष्यति ॥ ४३ ॥
 ऋषीभिश्च तत प्रोक्त 'न चैतद्वि विनश्यति ।
 'शोपमन्यत् तु यत् प्रोक्तं सर्वमेतद् भविष्यति ॥ ४४ ॥
 एतच्छ्रुत्वा तु घचनं मुनीनामुपतेजसाम् ।
 विपण्णास्ते 'सुता' सर्वे 'पुनरात्मघर्षेपिण ॥ ४५ ॥
 प्रोक्तयन्तस्तु 'मां क्रुद्धा बहुशो नाशितास्त्वया ।
 जनैर्न नाट्यदोषेण शूद्राचारप्रिया' कृता ॥ ४६ ॥
 'मया च सान्त्वयित्योक्त मा 'शोरु ब्रजतानघा ।
 'कृतान्तविहितोऽस्माक नूनमेव विधि' स्मृत' ॥ ४७ ॥
 मुनीनां न मृषा घाम्यं भविष्यति कदाचन ।
 निधने तु मनो मा भूत् युष्माकमिति सान्त्वयिताः ॥ ४८ ॥
 जानीध्वं तु तथा नाट्य ब्रह्मणो सम्प्रकीर्तितम् ।
 'शिष्येभ्यश्च तदन्वयेभ्य 'प्रयच्छध्वं प्रयोगतः ॥ ४९ ॥
 मा वै प्रणश्यतामेतन्नाट्यं 'दुखात् प्रवर्तितम् ।
 महाधर्यं महापुण्यं वेदाह्नोपाङ्गसम्भूतम् ॥ ५० ॥

- 40 (C 36 , K 35a) ¹K om 40a ²C वो ³C च एदो 41 (C 37 ,
 K 35b 36a) ¹K ये च वो ²C वंशजास्त ³C ततोपस्थान^० ⁴K पुंस्त्रीशापीपञ्जीविनः
 42 (C 38 , K 36b-37a) ¹K शप दत्त ²K सुतेभ्यो मे तदा सुरा 43 (C 39 ,
 K 37b 38a) ¹K याचमानैस्तत ²C दु खमुरुय ³C सर्वमेतद् विविच तु 44 (C 40 ,
 K 38b-39a) ¹K न हि त्वे तद्वि वश्यति ²K शेषमन्वय 45 (C 41 , K 39b-40a)
¹C सुरा , K तत ²N ^०शास्त्रधर्षे^० C ^०शास्त्रधर्षेपिण K दत्ता तं समुपस्थिता
 46 (C 42 , K 40b 41a) ¹K मां पुत्रास्तयादी ²K 'पारा हि यत्कृतः 47 (C 43 ,
 K 41b 42a) ¹K मयापि ²K शोष ³K कृतानु^० ⁴K एता 48 (C 44 ,
 K 42bc) 49 (C 45 , K 43) ¹K शिष्येभ्यश्च तदन्वयेभ्य ²K प्रयच्छान्
 50 (C 46 , K 44) ¹K दु ख^०

'अप्सरोभ्य इदं चैव यथोक्त [य]न्मया श्रुतम् ।
 नाट्य दत्त्वा ततः सर्वे प्रायश्चित्तं चरिष्यथ ॥ ५१ ॥
 'कस्यचित्त्वथ कालस्य नहुपो नाम पार्थिव' ।
 'प्राप्तवान् देवराज्यञ्च नयवुद्धिपराक्रमै ॥ ५२ ॥
 प्रशशास तदा राज्यं दैवो व्युष्टिमवाप्नुयात् ।
 गान्धर्वं चैव नाट्यं च दृष्ट्वा चिन्तामुपागतः ॥ ५३ ॥
 स चिन्तयित्वा मनसा कथमेव गृहे मम ।
 नाट्यप्रयोगोऽथ भवेदिति देवगणैः कृतः ॥ ५४ ॥
 कृताञ्जलिः 'प्रयोगार्थं' प्रोक्तवानमरान् नृपः ।
 'इदमप्सरसामित्थं नाट्यं भवतु नो गृहे ॥ ५५ ॥
 'प्रत्युक्तं स ततो दैवैर्बृहस्पतिपुरोगमैः ।
 'सुराङ्गनानां नोक्तोऽयं मानुषैः सह सङ्गमः ॥ ५६ ॥
 हितं पथ्यं च 'वक्तव्यं' भवान् स्वर्गाधिपो हि यत् ।
 आचार्यस्तत्र गच्छतु गत्वा कुर्यतु ते प्रियम् ॥ ५७ ॥
 'प्रोक्तवाञ्च ततो मा तु नृपतिः स कृताञ्जलिः ।
 इदमिच्छामि 'भगवन् नाट्यमुन्यां' प्रतिष्ठितम् ॥ ५८ ॥
 'पूर्वमाचार्यकं चैव भवतो हि प्रतिश्रुतम् ।
 'व्यक्तभाषारिचिदं लब्ध्वा त्वत्सकाशाद् द्विजोत्तम^३ ॥ ५९ ॥
 'पितामहगृहेऽस्माकमेतदन्तःपुरे जने ।
 'पितामहक्रियायुक्तमुर्वश्या सम्प्रवर्तितम् ॥ ६० ॥

51 (C 47 K 45) ^१C अप्सरोभ्य इदं चैव ^२K यथातत्त्व तथा श्रुतम् MN यथोक्त
 तन्मया O यथोक्त न मया^० ^३K चरिष्यति 52 (C 48, K XXXVII
 1b 2a) ^१K reads before this × × लिप्रयोगार्थं प्रोतवान् नृप ^२K प्राप्त वा देवराज्यं हि
 53 (C 49 K XXXVII 2b 2a) ^१K दैवैर्बृहस्पति^० ^२K इत्था 54 (C 50,
 K XXXVII 3b 4a) ^१C ^०इति सम्पत्ता ^२K हि ^३K भवेदिति देवर एव सन्
 O भवेदिति सम्पत्ता 55 (C 51, K XXXVII 4b 5a) ^१K प्रयोगार्थं ^२K ^०वाग् सुपुरान्
^३K अप्सरीभिरिदं चैव 56 (C 52, K XXXVII 5b 6a) ^१C प्रयुक्तं स
^२K दिव्याङ्गनाना ^३K नेवेह ^४K सङ्गति 57 (C 53 K XXXVII 6b-7a)
^१C भगवान् स्वर्गधिसुधा ^२K om गत्वा कुर्यतु ते 58 (C 54, K XXXVII 7b 8a)
^१K प्रोक्तवाञ्च ^२K भगवन्नयमुन्यां प्रवर्तितम् 59 (C 55, K XXXVII 8b 9a)
^१OMN पूर्वमाञ्जलिचैव द्रव्येति किल (द्रव्येत्कञ्ज MN) च श्रुतम् ^२K व्यक्ताभाषारिचिदं लब्ध
^३O द्विजोत्तमा 60 (C 56, K XXXVII 9b 10a) ^१C ^०आभिरितदन्तः, ^२K ^०युक्त
 पूर्वश्या. ^३C सम्प्रवर्तितम्

तस्याः प्रणाशशोभेन 'उन्मादोपरते नृपे ।
 विपन्नेऽन्त पुरजने 'पुनर्नाशमुपागतम् ॥ ६१ ॥
 'प्रकाशमेतद्विच्छामो भूतले सम्प्रकीर्तितम् ।
 'तियिपन्नक्रियास्वेन्न यथा स्थान्मङ्गल शुभम् ॥ ६२ ॥
 'तस्मान्न मम गृहे बन्धं नानाप्रकृतिसम्भवम् ।
 स्त्रीणां 'ललितविन्यासैर्यशो य प्रथयिष्यति ॥ ६३ ॥
 तथास्त्विति 'मया प्रोक्तो नहुपः पार्थिवस्तदा ।
 'सुतांश्चाह्वय संप्रोक्ता, सामपूर्वं सुरै सह ॥ ६४ ॥
 अयं 'तु नहुपो राजा याचते न, कृताञ्जलि ।
 गम्यता [स्व]हितैर्भूमिं प्रयोक्तुं नाट्यमेव तु ॥ ६५ ॥
 'करिष्यामि च शापान्तम् अस्मिन् सम्यक् प्रयोजिते ।
 ब्राह्मणानां नृपाना च न भविष्यथ कुत्सिता ॥ ६६ ॥
 तत्र गत्वा 'प्रयुञ्जथ प्रयोग वसुधातले ।
 न शन्यश्चान्यथा कर्तुं घचनं पार्थिवस्य हि ॥ ६७ ॥
 'युष्माकं चैव सर्वेषां नहुपस्य महात्मनः ।
 'आप्तोपदेशस्तिद्विष्व नाट्ये प्रोक्ता स्वयम्भुवा ॥ ६८ ॥
 शेषमुत्तरगन्त्रेण 'कोहल ऊथयिष्यति ।
 'प्रयोग कारिकाश्चैव निरक्तानि तथैव च ॥ ६९ ॥
 जप्सरोभिरिदं 'शान्त्रं क्रीडनीयकहेतुकम् ।
 अधिष्ठितं मया 'सार्गं स्वातिना नारदेन च ॥ ७० ॥

- 61 (C 57 K XXXVII 10b 11a) ¹C उन्मादापरतेन वे ²C ⁰मुपागत
 62 (C 59, K XXXVII 11b 12a) ¹K मणागमे⁰ ²K तियिपन्नक्रियासि तदयथास्थान्
 मयने नृपे 63 (C 59 K XXXVII 12b 13a) ¹K ललितं मम गृहे नह
²K ललितविन्यास प्रथ शी नागयिष्यति 64 (C 60, K XXXVII 13b 14a) ¹C यदा,
²K सुतांश्चाह्वय संप्रोक्ता समपूर्वं सुरै सह 65 (C 61, K XXXVII 14b 15a)
¹K हि ²CK महेतै 66 (C 62, K XXXVII 15b 16a) ¹K करिष्यामये⁰,
²C भविष्यति 67 (C 63 K XXXVII 16b 17a) ¹K मनुज्यता ²K प्रयोक्ता
 68 (C 64 K XXXVII 17b 18a) ¹K यथाक ²K आप्तोपदेशसिद्ध च नाट्य शीक
 69 (C 65, K XXXVII 18b 19a) ¹K कोन्मदन कयिष्यति ²C प्रयोक् कारिकाश्चै,
 70 (C 66 K XXXVII 19b 20a) ¹K ⁰लि मये क्रीडनीयकहेतुकम् ²C सर्वे
 सतिना

'ततश्च वसुधां गत्वा नहुपस्य गृहे द्विजा ।
 स्त्रीणां प्रयोगं बहुधा 'सृष्टवन्तो यथाक्रमम् ॥ ७१ ॥
 'तत्र चोत्पाद्य ते पुत्रान् मानुषीभ्यो ममात्मजा ।
 वद्वधन्तोऽधिकं सर्गं तेपा च विविधाश्रयम् ॥ ७२ ॥
 पुत्रानुत्पाद्य वद्ध्वा च प्रयोग 'ते यथाक्रमम् ।
 ब्रह्मणा समनुजाताः प्राप्ता स्वर्गं 'पुनस्तदा ॥ ७३ ॥
 एवमुर्वीतले नाट्य शापात् 'समवतारितम् ।
 भरतानां च वशोऽय 'भविष्यश्च प्रवर्तित । ७४ ॥
 'कोहलादिभिरेवं तु 'धात्स्यशाण्डिल्यधूर्तिलै ।
 'मर्त्यधर्मतया युक्ते- कश्चित्कालमवस्थितै ' ॥ ७५ ॥
 एतच्छास्त्रं 'प्रयुक्तं तु नराणां बुद्धिवर्धनम् ।
 त्रैलोक्यक्रिययोपेत सर्वशास्त्रनिदर्शनम् ॥ ७६ ॥
 'माद्गल्य ललितञ्चैव 'ब्रह्मणो वदनोद्भवम् ।
 सुपुण्यञ्च पवितञ्च शुभ पापविनाशनम् ॥ ७७ ॥
 य इदं 'शृणुयान्नित्यं प्राक्तञ्चेद स्वयम्भुवा ।
 'प्रयोग यच्च कुर्यात् प्रेक्षते चावधानवान् ॥ ७८ ॥
 या गतिर्वेदविदुषा या गतिर्यज्ञकारिण ' ।
 या गतिर्दानशीलानां ता गतिं 'प्राप्नुयान्नर ॥ ७९ ॥

71 (C 67, K XXXVII 20b-21a) ¹C ततस् ²K बुद्धिवन्तो 72 (G 68, K XXXVII 21b-22a) ¹K नतोपसोप्राप्तस्ते तु ²K बुद्धिवन्तोऽधिकं कृते इत्थं सुनिदि कप्रनया
 73 (C 69, K XXXVII 22b-23a) ¹K च ²K पुन सुता 74 (C 70, K XXXVII 23b-24a) ¹C समवधारितम् ²C भविष्यश्च प्रवर्तितम् ³K भविष्य च प्रवर्तित
 75 (C 71, K XXXVII 24b-25a) ¹C ²दिभिरेतैर्वा ³K वत्सशाण्डिल्य धूर्तिलै ⁴K मताधर्मक्रियायुक्ते ⁵K कश्चित्कालमवस्थितै 76 (C 72, K XXXVII 25b-26a) ¹K प्रणीतं हि ²K त्रैलोक्य क्रियोपेत 77 (C 73, K XXXVII 26b) ¹C माद्गल्य ललितञ्चैव K माद्गल्य ²K om ब्रह्मणो वदनोद्भवम् ³K om 77b
 78 (C 74, K XXXVII 27) ¹C शृणुयात् प्रोक्तं नाट्यमेतत् ²K कुर्यात् ³धीम यथवस्य वाधीतवावर . 79 (C 75, K XXXVII 28) ¹C यश्चाजिन ²K प्राप्नु याति न

'नृपधर्मेषु सर्वेषु ^१कीर्त्यतेऽस्य महाफलम्' ।

'प्रेक्षणीयप्रदानं तु सर्वशानेषु पूज्यते' ॥ ८० ॥

न तथा गन्धमाल्येन ^२देवास्तुप्यन्ति पूजिता ।

यथा ^३नाट्यप्रयोगज्ञैस्तुप्यन्ति स्तुतिमङ्गलैः ॥ ८१ ॥

'गान्धर्वञ्चैव नाट्यञ्च ^४यः सम्यगनुपश्यति ।

लभते सद्गतिं पुण्यां सम' ब्रह्मर्षिभिर्नर' ॥ ८२ ॥

एवं नाट्यप्रयोगे ^५ब्रह्मविधिविहितं कर्मशास्त्रप्रणीत

^६न प्रोक्तं यच्च ^७लोकादनुकृतिकरणात् ^८सधिभाव्य विधिज्ञैः ।

किञ्चान्यत् सस्यपूर्णां भवतु घसुमती ^९शाश्वतो नष्टरोगा

शान्तिर्गोब्राह्मणानां ^{१०}नरपतिरवनिं पातु ^{११}चेमां समप्राम् ॥ ८३ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे ^{१२}नाट्यावतारो नाम पद्त्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ समाप्तश्चायं ^{१३}ग्रन्थः ॥

80 (C 76, K XXXVII 29) ^१K दानधर्मं ^२K कीर्त्यते ^३K महत् फलम्

^४K प्रोक्षणीयप्रदानं ^५K शक्यते 81 (C 77, K XXXVII 30) ^६K देवामुप्यन्ति

^७K नाट्यप्रयोगज्ञैस्तुप्यन्ति 82 (C 78, K XXXVII 31) ^८K ^९स्यैव नाट्यञ्च

^{१०}K यः सम्यक् परिपालयेत् ^{११}K न ईश्वर तपोशानां लभते सद्गतिं पराम् ^{१२}C सम

83 (C 72, K XXXVII 32) ^{१३}C बहू बहू विहितः ^{१४}K भोक्त दद्यात्

^{१५}C ^{१६}दनुकृतिकरणं ^{१७}C लघुकाये ^{१८}C सत्यपुरे, K. सप्तपूर्णा ^{१९}K नष्टदुर्भिक्षीणा

^{२०}K भवतु नरपतिं पातु ^{२१}K पृथ्वी ^{२२}K reads before this सदापुच्छं प्रयत्नं च लोकात्

नयतीत्यवम् । नाट्यशास्त्रं समाप्तं (१) भारतस्य पद्मिनीयम् ॥ १३ ॥ ^{२३}K गुणविकर्षी नामाध्याय

सप्तविंश ॥ ^{२४}K अस्मिन्नाश्रमगौतमशास्त्रम्